

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- ÁGH ISTVÁN versei 1
KALÁSZ MÁRTON: Téli bárány (regény, XIV.) 3
CSORDÁS GÁBOR versei 9
PÁLINKÁS GYÖRGY verse 10
SPIRÓ GYÖRGY: Változatok a témára (elbeszélés) 11
ZELEI MIKLÓS versei 15
FEKETE GYULA: Tengercsepp (aforizmák, jegyzetlapok, I.) 17
KELEMEN LAJOS versei 22
TARJÁN TAMÁS: Arany, Petőfi, Madách (filmlevél) 23
P. MÜLLER PÉTER: Pécsi színházi esték 29
SZÖLLŐSI ZOLTÁN versei 32
POSZLER GYÖRGY: A jéghegy csúcsa és a láthatatlan szisztéma
(Portrévázlat Lukács Györgyről, I.) 34

*

Fülep Lajos születésének 100. évfordulójára

- NÉMETH LAJOS: Fülep Lajosról (tanulmány, I.) 43
ZÁDOR ANNA: Emlékeim Fülep Lajosról 49
FODOR ANDRÁS: Ezer este Fülep Lajossal (napló, I.) 53

*

Európai fórum

- ORMOS MÁRIA: A történelem normájáról 59
VITÁNYI IVÁN: A fejlődés szerkezete 67

1985

JANUÁR

- KÁNTOR LAJOS: Művek és emberek (*Romániai szemle*) 79
SZENDI ZOLTÁN: Téli vadak száraz sirása után
(*Agh István: Keseredik a föld héja*) 87
DÉRCZY PÉTER: „Föld alá bújtak verseim” (*Csordás Gábor:
Kuplé az előcsarnokban*) 90
PARTI NAGY LAJOS: „Magamgarde” (*Zelei Miklós: Híd*) 93

KÉPEK

- A. TÓTH SÁNDOR íróportréi: Kassák Lajos 14, Veres Péter 33,
Nagy László 78

JELENKOR

XXVIII. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj: 192,— Ft.

85-4192 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNKA

FÜLEP LAJOS születésének 100. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakot rendeznek január 21–22–23-án Pécsen és Zengővárkonyban. Az ülésszakon a tervek szerint tizennyolc előadás hangzik el.

KÖZELÍTÉSEK – *Írások Martyn Ferencről, az emberről és a művészről* címmel kötetet adott ki Pécsen a Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága. A kötetet Tüskés Tibor szerkesztette.

NEMES ENDRE – MÚZEUMOT avattak december 14-én Pécsen. Az állandó kiállítás a pécsváradi születésű, Svédországban élő festő 250 művét mutatja be. Az ünnepélyes megnyitón Németh Lajos mondott beszédet.

GALAMBOSI LÁSZLÓ költőt Pécs felszabadulásának évfordulóján Janus Pannonius művészeti díjjal tüntették ki.

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ társulata december 17-én mutatta be, hazánkban először James Joyce: Számkivetettek c. drámáját. Az előadást Szegvári Menyhért rendezte.

BARANYA ÉS PÉCS felszabadulásának 40. évfordulója tiszteletére kiadvány jelent meg Pécsen *Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabb kori történetéből (1941–1950)* címmel. A kötetet Vargha Dezső levéltáros szerkesztette. A kulturális és tudományos életéről szóló fejezet a következő tanulmányokat tartalmazza: Fűzes Miklós: Kulturális élet Baranyában a felszabadulás után, Kovács András: Pécs kulturális élete a helyi sajtó tükrében. (1944–1948), Ravasz János: A Pécsi Tudományegyetem működése a felszabadulást követő években, Rajczy Péter: Baranya megye és Pécs tanügyi szervezete 1944–1948, Erdődi Gyula: A felszabadulás utáni népművelés tartalmi és módszertani problé-

mái Pécsen és Baranyában, Nagy József Mihály: A pécsi Batsányi Társaság működése, Nádor Tamás: Pécs város jelentős zenei eseményei 1944–1948.

KÉT IRODALMI ANTOLÓGIA jelent meg Kaposváron a felszabadulás jubileuma alkalmából. A *Kalinyini üzenet* szovjet költők, írók műveinek fordításai-ból nyújt válogatást, a *Jajdul a szél* pedig bolgár és magyar kisantológia. Mindkét kötetet Laczkó András szerkesztette.

A KAPOSVÁRI SZÍNHÁZ december 7-én mutatta be *Tennessee Williams: A vágy villamosa* c. drámáját Ács János rendezésében.

SOMOGY MEGYE MÜLTJÁBÓL címmel Kanyar József szerkesztésében megjelent a megyei Levéltár évkönyvsorozatának 1984-es, 15. kötete. A köztörténelmi időszakról a következő tanulmányok szólnak: Tilkovszky Lóránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a hazai német nemzetiség az 1930-as években, Szili Ferenc: Adatok a kaposvári 10. tüzérezred doni tragédiájához (1942–1943), Andrassy Antal: Zsidóüldözés Somogyban (1944 március–július), Farkas Gábor: Községi önkormányzatok a Dunántúlon 1945–1950 között.

A PÉCSI GALÉRIA 1985. évi kiállításai: Január 11–február 3. Lugossy Mária és Bohuš Zoltán üveg-munkái. – Február 8–március 3. Farkas Ádám szobrai. – Március 8–31. Waldemar Swierzy (Varsó) plakátjai. – Április 2–28. Felszabadulási megyei tárlat. – Május 3–26. Székely Vera (Párizs) képzőművész munkái. – Május 31–június 23. Hat országrész fotókiállítása. – Június 30–augusztus 25. IX. Országos Kisplasztikai Biennálé. – Augusztus 31–szeptember 29. A Természet (The nature) (nemzetközi meghívásos kiállítás). Október 4–27. Lyoni képzőművészek. – November 1–december 1. Olasz design. – December 6–január 5. Horváth Olivér festő művei.

AGH ISTVÁN

Napló

REMÉNYTELEN TETŐ

Ság-hegy, 1984. október

*Megzenditem a délutáni nap
aranylantját, énekelek
egy elbaktató nyúlról, hogy
visszahívjam az őszi vadvirágok
sárgás-lila szállása alól,
de a nyúl nem jön, míg
megmarad a lant arany
főlhangja, száll belőlünk,
kezem is énekel, a tű,
a hegyi pad, fekete hajként
áztizegő álmom, a szem mandula-
íze s ez az egész reménytelen
tető, ahol keresem boldogságomat,
ahol kezem matat oly boldogságot,
akár mellbimbót, hasat és le
tovább, mint a délután
aranylantján, mint a csalános
virágok zizegésén, melyek
kimúlnak nemsokára, és az idő
fehér leplébe takarózva
várom holnaputánjukat.*

TÁNCBAN DUKAI TAKÁTS JUDITTAL

Duka, 1984 Halottak napja

*Két öregasszony temet sárga-, fehér-,
lila krizantémot a sirba, kérdezem,
merre van Dudi sirja, ha ilyen
buja temető-parkban elfelejtettem
megtalálni, mert elkeveredtem
a hazatérő tehenek emlék-tögyei
rózsaszín ruganyzásával, ostor-
durrantgatással, kolomppal, mintha
múltamból csupán ennyi ringna,
s az a kriptá valahol, valami
félrelökött bozótban fehérrel,
akár félre sodródott csónak, vagy
óriás félpár topánka, melyből
féllábbal kilépett férfibecézésre
a faluba száműzött, lehetne kurtizán
nemestartású nő, hogy táncoljon
velem a kétszáz évvel idősebb
öregasszonyok szemeláttára, s mi
táncolunk a temetőben, táncunkban
csókolózunk, zsinorírással
átírjuk szájunk belsejét,
madárszárnyunkkal letöröljük
szerelmünk piros krétamázát, itt
az utolsó lepkék, itt tér haza
utoljára a csorda, itt kolompol,
szuszog, nyáladzik újra a régi
alkonyat az aszfaltúton, temetőnél
tovább a söröző kamaszok előtt
húzott vonalban táncolunk hazafelé
kiürült kúriánkba, az elárvult
klavír fantom billentyűi fölé.*

Téli bárány

Anyánk nemigen örült, hogy Pauli traktoros. Apánk se, de ő hallgatott. Pauli két-három naponként került elő, olajosan, piszkosan, anyánk hiába főzött neki, nem volt étvágya. Sovány volt, kialvatlan az éjszakai szántásoktól, köhögött a cigarettától meg hogy sokszor nem lehetett hova húzódni az eső elől s a szél szárogatta rajta a ruhát. Apánk az uradalomból lett állami gazdaságba járt. – Volna neked is ottan hely – mondogatta bátyámnak –, minek ez a gépállomás. – Pauli nem válaszolt, legföljebb fintorgott, s apánk nem firtatta tovább. Anyánk bizony igen. – Én tudom, minek neki – szólt közbe –, ott az a sok lány, az kell neki. A traktoros lánykák. – Apánk a fejét csóválta. – Ne beszélj mindig annyit, mondtam már. Traktoros nálunk is lehetne az államiban. – A fagy már kezdte lepni a földeket, Pauli még kint volt valamelyik határban. Aztán a traktor indításkor eltörte a karját. Gipszbe tették a kórházban, a brigádvezetője hozta haza a hegyre rossz motorbiciklin. – Úgy kell neked – sopánkodott anyánk –, bizony úgy kell. Legalább vége ennek a cigányéletnek. – Pauli a kályha mellett üldögélt meg az ablakon nézegetett ki. Bámulta a zúzmarát, szunyókált a hencseren, de csak nyugtalan volt. – Mondd meg nekem őszintén, Pauli – kérdezte Meinrad, amikor kint járt s ájtott hozzánk –, nem félték ti kint a lélektelen határban, a sötétben? Ha úgy éjszaka szántotok? Nem félték, hogy hátulról valaki kupán vág? Én nem tagadom, félnék. – Anyánk főzött, ringatta derekát a platni fölött. – Ugyan, nem jár arra a fene se. – Pauli somolygott. – De, valamitől félek. Attól, hogy a cigányok hátulról elvágják a nyakamat. – Anyánk fenyegetően nézett rá. – Kísértsd az istent – szólt. Meinradhoz fordult. – Ne higgy neki. Olyan ez, mint én. Nem fél a sátántól se.

A kemény téli úton már én is mindennap hazajártam az iskolából. Magam, hisz Larenc szeptembertől megint átkerült a kisebb faluba, a fiatal tanítónő elé. Nekem az utolsó esztendőn már nem volt érdemes változtatnom. Nem is tudtuk, kötelesek vagyunk-e, megéri-e a nyolc osztályt végigjárni, anyánk azt mondta, én csak járjam. Meinrad Péter is járta, de hol jött, hol nem. Úgy volt megbeszélve, ha nagyon rossz az idő vagy elmerülnék a sárban, maradjak csak bent a faluban, menjek le s aludjak Meinradéknál. Meinradék mindennap a postást lesték. Mariékat a nyár elején kitelepítették. Meinrad nem akarta elhinni a váratlan hírt, de aki jött, bizonygatta, Mariék ott vannak a városban, az állomáson bevagónírozva, ha sietnek, még ott érik őket s láthatják. – Az én nászom a kommunista párttitkár – mondta Meinrad Agnesz néninek –, ez csak valami pletyka lehet. – Agnesz néni útnak eredt Péterrel, Meinrad is persze utánuk. Ott találták őket az állomáson. Mari sírva fakadt, amikor meglátta a szüleit meg Pétert. A nászék komoran néztek, Mari ura meg sógora szintén. – Csak tudnám, kinek voltam én itt útnak – hajtogatta a nász –, de megtudom. – A család hallgatott. Mari halkan megmondta anyjának, hogy állapotos. Jézusom, még ez is, esett kétségbe Agnesz néni. Vigyázz magadra, lányom, súgta Marinak. Még aznap útnak indították őket. Egy hét múlva Zwickauban voltak. A férfiakat beosztották bányába, az asszonyok odahaza maradtak. Meinradék hamarosan megkapták az első levelet Maritól. Nincs mit enni, írta, egymás hegyén-hátán laknak a házak-

ban, senki se örül a jövevényeknek. De mindezt ki lehetne bírni, csak a honvágy ne lenne akkora. „Az embernek csak egy hazája van, mondja az apósom, most tanulom, mennyire igaza van, ha ez a haza elárulja az embert, mondja, többé semmi nincs.” Agnesz néni hosszan sirt ezen a levélen, Meinrad is nyeldekelt a meghatottságtól. Külön kihozták nekünk, olvassuk mi is, mit ír Mari. De aztán Meinrad olvasta főnnhangon előttünk, s annál a helynél, ahol Mari az apósát idézi, Meinrad hangja hirtelen elcsuklott. Anyánk is bólogatott s törölgette a könnyeit.

Szerettem ősszel Meinradéknál maradni. Péterrel egy ágyban aludtunk. Rendetlenkedtünk persze, mindig volt miről sustorognunk, nem úgy, mint régen. Kezdtem újra megszeretni Pétert. Péter szerelmes volt egyik osztálytársunkba, róla beszélt. Agnesz néni még lámpaoltás előtt ránk nézett, már elég a dűnyögésből, mondta, aludjunk. – Mondjak neked valamit? – kérdezte halkan, izgatottan Péter. Szemérmertlenségeket sorolt, néha arról a lányról is, akibe szerelmes volt. Agnesz néni, ha véletlenül meghallotta, miről sugdosunk, dühösen rászólt Péterre. – Úgy látszik, régen vágtam végig rajtad a söprűvel – mondta. – Nem szégyellitek magatokat, disznók. – Meinradéknak nem fali ingaórájuk volt, hanem nagydarab, öreg vekkerük. Szerettem hallgatni a ketyegését még elalvás előtt a sötétben. Meg az eső hangját, s hogy odakintről neszek hallatszanak be, valaki elmegy az utcán az ablak alatt. Péter közben már szuszogott. Nálunk a hegyen lépések sose hallatszottak, inkább a fák zúgása, egy-egy távoli állathang. November közepén hirtelen arra ébredtem, hogy a szobában világosság van, halkan beszélnek, Agnesz néni is, Meinrad is az asztal mellett áll. Szemben velük Szeifert Pista, a Mari ura ül. Ráeszméltem, mintha hallottam volna álmodban, hogy valaki óvatosan veri az ablakot, s Agnesz néni fölriadva azt kérdi: jaj, ez ki lehet? De nem tudtam igazán, álmodom mindezt, vagy valóban van valaki odakint. Péter is föleszmélt, a dunyha alól néztük, mi történik a szobában.

Szeifert Pista a kitelepítésből, Zwicauból szökött haza Magyarországra. A többiek is úton vannak, mondta, csak Ausztrián át jönnek. Ő megkockáztatta a legrövidebb utat s sikerült neki. Marival csak lassan tudnak jönni, vigyázni kell rá, a hetedik hónapban van. Jézus, Mária, Szent József, csak ebben segíts, sóhajtozott Agnesz néni. Bennünket, Pétert meg engem megfenyegettek, el ne áruljuk, mit láttunk, hallottunk. Én, ha nem volt muszáj, nem is mentem Meinradékhoz aludni, ne legyen nekik kellemetlen. Szeifert Pista csak hazamerészkedett a maguk falujába, hogy körülnézzen. Volt házukban telepes lakott, éjszaka arra is járt s bekémlelt az udvarra, másnapra visszaért. Két hétre rá megérkeztek Mariék. Egyenesen Meinradékhoz jöttek. Amint szürkült, lelopódtak a kerten. Marinak tüstént ágyat vetettek, annyira fáradt volt, lába rettenetesen dagadt. Később a túlfutott, elfüggönyözött konyhában ült, meztelenül a hokkedlin, hasa előredomborodott, Agnesz néni megleg szappanos vízzel mosdatta. Mari csöndesen sirt a kimerültségtől, anyja simogatta, vigasztalta, törölgette, ne féljen, most már idehaza van, majd csak jóvá lesznek. S maga is sírdogált. A többiek odabent halkan beszélgettek, illendőségből egyik se jött ki a konyhába. Meinrad faggatta a nászékat, merre, hogyan jöttek, milyen viszontagságban, s mi lesz, ha a rendőrség az ittlétüket megtudja. Szeifert széttárta a karját. – Előbb-utóbb megtudja. Muszáj neki. De talán mi is, kinek voltunk az útjában. Én ebben az országban a múltban is szenvedtem – dohogott. – Hallja, maga benne volt a pártban nyakig, ahogy mondja, a múltban is, nem értem, hogyan fordulhatott elő ez? – kérdezte Meinrad. – Nem kell most firtatni ezt se, azt se – mondta Pista, s ez az

apjának is szólt, az apósának is. – Nem kell nagy szavakat se használni. Igyekezzünk, hogy valahogy megússzuk. – Az öreg Szeifert megbántódott. – Talán tudsz valami alkalmas tanácsot, fiam – szólalt meg ingerülten.

Tanácsot senki se tudott. Üldögéltek Meinradéknál, lapultak, féltek. Fültek naphosszat, éjszaka, mindenki éber volt. Ha a kutya csak elvakkantotta magát, iparkodtak föl a padlásra, be a kamrába. Meinrad észrevétlenül kibontotta a padlás végében levő nyílást, amit az öregasszony még annak idején befalaztathatott. Ajtót tett rá, létrát alá. A szomszédok, ha valamit láttak is, szerencsére nem kérdezősködtek. Ha jön a rendőrség, mindenki föl a padlásra, a padlás végében le a létrán, s szanaszét a kertekbe. Ez volt a terv. Napra nap tétovábbak lettek, valaki akaratlanul is, nem azért, hogy kipillantson rajta, az ablakhoz ült, azonnal rászóltak, jöjjön el onnan. Nehezen is fértek, a hátsó szoba nem volt fűthető s hideg lett aludni. A férfiak vállalkoztak. Mari alig tudta kipihenni magát. Elnehezedett, minden neszre fölrezzent s elsírta magát. Az öreg Szeifert jó két hétig bírta ezt a bujdosást. Egy nap fölállt a reggeli mellől s azt mondta, ma lesz az a nap, bemegy a városba, a rendőrségre. Jézus, Mária, susogott Agnesz néni. – Nincsenek itt jó helyen, nász? – kérdezte fönnhangon. – A legjobb helyen, nászasszony – mondta Szeifert. – De nézzen Mari lányunkra. Lehet, maholnap legyöngül. A gyereket úgy kell megszűlnie, hogy bejelenhessük, megkeresztelhessük. Nekem kell rendeznem ezt a dolgot, muszáj addig elrendeznem.

Szeifertet végighallgatták a rendőrségen, aztán várakoznia kellett. Hallotta, a másik szobában telefonálnak, mintha a Lakos nevet is kiejtették volna. De az ajtó csukva volt, nem bizonyos, hogy jól hallotta. Nem tudta, mennyi idő telt el, kinyílt az ajtó s behívták. A járasi rendőrkapitány adta át neki személyesen az ideiglenes tartózkodási engedélyt. A többiek is jöjjenek be minél előbb, mondta szenvtelen hangon. Szeifertnek már a nyelve hegyén volt, arra adna-e magyarázatot, miért vitték el őket. De csak annyit kérdezett, halkan, ezzel a papírral, ha ezt fölmutatják, nem bánthatja őket senki? – Senki – mondta a kapitány. – S tovább mi lesz velünk? – A kapitány szétárta karját. – Azt nem tudom. – Szeifertnek eszébe jutott, mintha imént a Lakos nevet hallotta volna bentről. Átment a téren, be a pártba. Lakost, akit alig ismert, ott találta. Lakos arcán nem mutatkozott meglepetés, talán készült rá, hogy ő jön. – Árucl el nekem, kinek voltunk mi útban – fakadt ki mindjárt Szeifert. – Ha tudnám, se árulnám el – válaszolt Lakos. – Túlságosan el voltunk foglalva a választással, a pártharccal. Nem figyeltünk elégé rátok, falusiakra. – Szeifert megkérdezte, van-e valaki ebben a városban, aki most már meg tudja mondani, mi legyen velük. – Van – mondta Lakos –, én. – Elvitte Szeifertet az Eötvös utcába, mutatott egy udvari lakást. Kulcsot hirtelen nem tudtak szerezni, csak az ablakon nézegettek be. – Nem rossz kis hely ez – mondta Lakos. – A kulcsot én majd megkerítem s őrzöm. Csak nektek hamarosan, még karácsony előtt el kellene foglalnotok. – Szeifert nem akart hinni a fülének. – Valaki kacsingat rá – folytatta Lakos –, de én nem akarom. Jönnék-mennek itt, tudod, nagy a lakásvadászat.

Mari január elején már az Eötvös utcában lett rosszul, este, ködben bevitték a kórházba, s éjszaka megszülte a fiát. Mindkét család nagyon boldog volt, Meinradot az öröm még hozzánk is kiszalasztotta a hírrel. Pista meg az öccse elment autórakodónak. Az öreg Szeifert a kályha mellett üldögélt, süt-kérezett a dicsőségben. Nem hagyta magát lebeszélni, elment haza a falujába. Végiglátogatta a rokonokat, mindenfelé mutatkozott, a kocsmába is bement. Az emberek szó nélkül kezét fogták vele, egy fiatalember az asztalnál

megkérdezte tőle: – Most megint maga lesz nálunk az úr, Jani bácsi? – Szeifert nézett rá, kiértette a szavakból a gúnyt, megitta a fröccsét s kiállt a buszmegállóba.

Tavaszelőn beállított hozzánk nagyanyánk. Nem akart semmi különöset, csak látni bennünket. Engem mindjárt faggatni kezdett. – Tudod, találkoztam valakivel a Szigeten, akinek épp ilyen legény kellene a tanyára, amilyen te vagy. Jó kéz alá való kis mindenés. Nagyon rendes család, rég ismerem őket. Gyerek nincs náluk – mondta. – Ha megbecsülöd magad, talán még örökölhetsz is. – Engem nem kellett biztatni. Untam az iskolát, szerettem volna kijutni valamerre. Irigyeltem Paulit a jövés-menéséért, hogy karja rendbe jött, nem ment vissza a gépállomásra, hanem apánk vitte az állami gazdaságba. Nekem azt mondta, itt se lesz sokáig. Nem szereti a nagy parancsolgatást. A város szélén, a Duna-parton földmérő mérnökök dolgoznak, ők is keresnek munkást. Viharkabátos munkástoborzók járnak a környéket, ezt tudtuk mi is. Az állami gazdaságba nemrég idősebb agronómus került, aki nagyon fogta a népet. Tenyere Ferenc volt a neve, s félkarja hiányzott. Hamar csúfnéve lett, Féltenyere, a háta mögött mindenki így hívta. Az agronómusnak is fülébe jutott, s azt mondták, bátyámrá, Paulira gyanakszik, hogy ő találta ki. A földmérő mérnökökhöz falusiak nem sokan álltak be, nem volt bizalmuk a nekik idegen munkához. Harmat Izsó lányai jelentkeztek a kisebb faluból, figuránsok lettek, jó úri cigányosan kiöltöztek mindennap. Pauli biciklivel bement a városba, látta őket, meg is állt beszélgetni velük. A nagyobb faluban termelészövetkezeti csoport szerveződött, oda is kell ember, mondogatták. A csoport elnökének a legidősebb Molnár volt kiszemelve, de Szávó is, ahogyan anyánk tudta, benne volt nyakig. Az állami gazdaságnak át kellett adnia a régi uradalmi földekből valamennyit. A csoportba aztán főképpen a szegény svábok s a székelyek mentek. Alakult később egy másik csoport, abba azok léptek, akik se a szegény svábokkal, se a székelyekkel nem akartak közösködni. A módos svábok meg a fölvidékiek. Anyánk indulatosan szemmel tartotta Paulit. Nem akarta, hogy akár a mérnökökhöz álljon be dolgozni, akár a csoportot próbálja ki. Hanem ahogyan ő szerette volna, maradjon szépen apánk mellett. Pauli néha ivott is, megverték a kocsmában, ősszel majdnem megkéselték a pusztai bálban. Pauli azt mondta anyáknak, fölöttem, odamegyek dolgozni, ahova akarok. A pénzt hazaadom, a többi az én dolgom. Nagyanyánk még védelmébe is vette, apánk nem szólt. – Ha a te fiad volna – mondta nagyanyánk –, azt mondanám, olyan, mint apád volt.

Mielőtt elmentem volna a Szigetre, anyánk bevitt a nagyobb faluba a tanítóhoz. Vasárnap délután volt, a tanító épp aludt. Kijött, ingatta a fejét, kár, mondta, hogy egy ilyen fiúnak nincs lehetősége tanulni. – Vizsgázni okvetlenül gyere vissza júniusban, megadom így is, hogy hiányzol a bizonyítványt. Fontos, hogy a nyolc osztályod meglegyen. – Másnap útnak indultunk nagyanyánkkal. Leglább húsz kilométert mentünk gyalog. A tanya, ahova vitt, megtetszett nekem, a házaspár is szíves volt. A néni szeretett jól főzni, az ember nem olyan sok dolgot adott. Kicsit úgy voltam valóban, mintha fiuk, vagy legalábbis rokonfiuk volnék. Minden hónapban egyszer hazamehetek, vigasztalt Miklós bácsi, amikor nagyanyánk után néztem. A tanyát Csóka-tanyának hívták. A szomszéd tanyán Csókák rokonai laktak, nekik is kellett volna egy magamforma fiú. Nekem mindjárt Kleiszt Ádám jutott eszembe. Két esztendeje meghalt az apja, elég ínségesen éltek. Első hazame-netelemkor el is csábítottam magammal Ádámot. Ádámnak egyáltalán nem volt olyan jó sora a tanyán, mint nekem. Hajnalban keltették, a gazda még

visszafeküdt, tavasszal az istállóban, a jóidő beálltával a szénapadláson aludt. Húsz forinttal kevesebb volt a havi bére, mint nekem, s késő estig csak hajtották. A gazdaasszony sose adott neki uzsonnát, mint nekem a gazdaasszonyom. Ádámnak igen nagy honvágya volt. Egyszer fölküldték a szalmakazal tetejére, igazgassa meg a nehezek drótszálát, s Ádám meglátta a messzi dombokat, ahogyan ő gondolta, a pusztának a nagyobb faluba vivő alléját. Attól fogva minden kis szabadidejében fölkapaszkodott a kazal tetejére s nézett a dombok felé. Ha vasárnap átmentem hozzá, engem is fölcsalt s elszomorított. Üldögéltünk ketten, nem is beszélgettünk, csak bámultunk hazafelé. A gazdáék hiába mulattak rajtunk, nem jöttünk le. Ádámot csak második hónap végén engedték haza velem. Végig esőben gyalogoltunk, a kövesút mentén a fák alatt duplán csurgott nyakunkba a víz. Levettük a cipőnket, nadrágunkat térdig föltúrtuk. Valaki fölvelt egy darabon a szekér derekába. A kompra is sokáig várni kellett. Ádám a zsebében szorongatta kéthavi bérét, pontosan száz forintot, hogy majd odahaza anyja kezébe adja. Gondosan bepólyálta a zsebkendőjébe, meg ne ázzon. Az eső akkor hagyott valamelyest alább, amikor túljutottunk a városon. Hamarosan elváltam Ádámtól, s megbeszéltük, másnap, vasárnap ebéd után ezen a helyen várom meg őt. – Ha esik, odafönt leszek a Báráczék préházának eresze alatt – mutattam Ádámnak. – Akkor majd kiálts.

Odahaza csak apánkat találtam. Főzött. – Anyánk bement a nagyobb faluba – mondta –, megnézi, rajta vagyunk-e a listán, kitelepítenek-e bennünket is. – A listát a hét közepén akasztották ki a községháza hátuljában, a volt gazdakör termében. A nagyobb falu utolsó volt a környéken, máshonnan már mindenünnen útnak indították a németeket, akiket kiszemeltek. Anyánk azzal érkezett meg estefelé, mi hálistennek nem szerepelünk. – Ötször végigolvastam a listát, körben mind a négy falon. Ott volt az egész falu, gondolhatjátok. Azon lepődtem meg, még csak nem is sirt senki azok közül, akik tudják, hogy viszik őket. A te Ádám barátodék sajnos szintén rajta vannak – mondta nekem. – Ő aligha megy vissza veled a Szigetre.

Nem szerettem már annyira a tanyán lenni. Mindig Ádám jutott eszembe. Hallottam, napokig vagonban voltak a szomszédos állomáson, egy férfi hajnalban meg akart szökni, mindjárt a töltésen túl elfogták, s az egyik rendőr úgy orrba találta verni, hogy nem tudták a vérzést elállítani. Ádám anyja csöndben sírdogált a vagon sarkában. Amikor reggel a kútnál volt vízért s meglátta a férfit, amint orrából patakzott a vér, egyszeriben fölajdult. A rendőr, aki segédkezett a férfinak a kútnál, meg is kérdezte, valami köze van-e ehhez az emberhez. Kleiszné majdnem kimondta, ő annak a lánynak az anyja, aki egy nappal a bevagonírozás előtt eltűnt a faluból. Kleiszték nem tudták, Irén hova lett, rettegetek, hogy keresik, elfogják s meggyötrik, s rájuk is mindenképp büntetés háramlik. Nem tudták, az egyik kitelepítő mindjárt a bevagonírozás napján szép csöndben kihúzta a névsorból. Irén a Szigeten bujkált, dolgozott kosztért, szállásért apja régi ismerőseinél a tanyán. Ősszel aztán már visszamerészkedett a faluba, s a nagynénjétől várta a segítséget. Irén nagyon szép lány lett, szebb a nagynénje lányainál. A fiúk megjelentek a ház előtt, udvaroltak volna Irénnek. Hazajött hadifogságból, utolsónak a faluban, Irén unokatestvére, egyelőre heverészett a verős őszi időben, sétált, s kedvére kötözködött Irénnel. Látszott, a lány útban van neki. Irént senki nem védte meg, lett napra nap veszekedés. Irén elköltözött a nagynénjétől, beállt télire a mi Bánó Antalunkhoz cselédnek. Odahaza én nem láttam, nemigen jutottam be a faluba, karácsony előtt a városban, a fogadalmi temp-

lom mögötti bolhapiacon járkáltak Bánónéval, én meg éppen ideát voltam a gazdasszonyommal.

Az ünnepek előtt még át tudtam jönni a Dunán, a jégkása már kezdett egymáshoz tapadni, de a sokacok azért még jöttek-mentek a ladikjaikkal. Csókáék ugyan arra biztattak, maradjak a tanyán, karácsonyozzak velük, ki tudja, pillanatok alatt merre fordul az idő. Náluk jó helyen vagyok. Engemet nem lehetett tartani. Karácsony s újév közt aztán beállt a jég, nálunk a hegyen sok hó leesett, tudtuk, a Dunán senki nem mer közlekedni. Titokban örültem ennek az időnek, üldögélhetek végre idehaza a szobánkban, a melegen a többiekkel, telelünk, alszunk, nézelődünk, ha a hótól, ködtől látunk valamit. A préházukba kikecmergő városiak is azt mondták, még mindig nincs akkora a jég, hogy rámerészkedne valaki. Pauli azon kötözködött anyánkkal, mért kell nekem egyáltalában visszamennem a Szigetre. – Eddig szeretett ott. Vagy nem így van? – nézett rám anyánk. – S jó is volt neki. Ezek a Csókáék úgy bánnak vele, mint a sajátjukkal. Ő nem olyan, hogy mindenhol föltalálja magát, mint te. – Pauli úgy gondolta, nekem is jobb volna a mérnökökhöz jelentkeznem köművestanulónak. Németet is vesznek föl, ő megérdemlödte. Ha elkezdik építeni a gyárat, lenne munkám, ha meg kitanulok, szakmám. – Nem akar ő köműves lenni – szólalt meg helyettem anyánk. – Különben ezek az egyenruhájukkal. Ki tudja, lesz-e ezekből valami. Láttam őket, úgy néznek ki, mint a zsidók. – Most már apánk is közbeszólt a kályha mellől. – Jaj, a nagy szájad megint, a meggondolatlan beszéded. Láttál te már olyat tányérsapkával?

Anyánk nem hagyta magát. Nem arról van szó, mondta, hogy olyanok, hanem arról, volt itt egyenruha, nem is olyan régen. S megégettük a szánkat benne szépen mindannyian. Anyánk attól félt, ezt most bevallotta, ha ezek az idegenek egy nap meggondolják magukat s odébbállnak, aki mellettük dolgozik, annak is mennie kell velük. – A mai világban nem a maga ura már senki, nem tehet, amit akar. Én se kívántam menni akkor. Mégis muszáj volt, mert vittek. – Ez már Paulinak szólt, aki ősz elején mégiscsak beállt a mérnökökhöz. Bátyám most nem mosolygott anyánkon, csak azt válaszolta, hiszen már a házakat is építik a város szélén, a régi kerteken, amikben majd lakni akarnak. Nekem végtére muszáj volt indulnom vissza a Szigetre. Anyánk látta, milyen keservesen szánom rá magam, s elkísért. Amúgyis elkísért volna, ha nem keserveskedem. Mindjárt az állomás környékén megnéztük, hol van megbízható lábnyom a jégen. Már útközben vékony hó kezdett szállingózni. Anyánk siettetett, köd is volt, a túlsó partot épp csak sejdíteni lehetett. A lábnyomok ide-oda kanyarogtak a jégen, egész ösvény volt megtaposva. – Nagyon ügyelj – mondta anyánk. Félszegen ráemeltem tekintetem. – Indulj. – Lassan félelem fogott el, amint lépegettem. Kétszer is visszaneéztem, anyánk ott állt moccanatlan a part magasában. A hó csikorgott, mihelyt a kitaposott nyomokból kikeveredtem. Olyan hangja volt, mintha megreccsenne a jég. Mire harmadszor megfordultam, a városi part elé már odanyomult a köd. Sötét foltokat lehetett legföljebb kivenni. Egyik ilyen anyánk volt. Tudtam, hogy az, addig, amíg nem úgy érzi, hogy átjutottam, nem mozdul el a helyéről. A köd a Sziget felől sűrűsödött. – Ejnye, te aztán nem félsz – szólalt meg közvetlenül a fejem fölött valaki. Megrázkódtam, elállt a szívverésem. Báránybunda-szagú, csizmás magyar magasodott előttem. – Már csak néhány lépés s a Szigeten vagy, ahova igyekszel – nevetett. – Bátorságos menni a városi részen, mit vettél észre? – kérdezte. Nagy levegőt szippantottam. – Lehet menni – szóltam hangosan.

Melyben tanúságot tesz barátja mellett

*Sebben elbukókat sebtén bekapálók
Önkioldós vershöz kassákul beállók*

*Várjatok a földdel bir ő az ebekkel
Föl- s fölkel buritván piszkos kis sebekkel*

*Bár gazságtok láttán népe közé szálla
Sok mázos keresztjét elnyű még a vállá*

*Verse igaz buggyan akárha okádnék
(Játszibb szava volna néktek bő ajándék)*

*Igaz szesszel ví bajt fehérlő hajnalig
S minden ártó gonosz nyugodtan alhatik*

*S makk disznót szorongat s már a pókert játsszák
Vőfélyhimpellérek lettrista pojácák*

*Igaz oda minden gyerek és feleség
S ágyába bévette gyönyörű vereség*

*Mégis latrok hogyha életünk sok mocskát
Bátor rendemberkéek kisöprik felmossák*

*S kényes pofátokrul a púder leázik
Felkaristolt szíve kényesen szikrázik*

Gyermekeknek

*október tizenöt szeles hideg van
meg se rezdül a vadmeggy levele
rohanvást pang a sodródó zugokban
a szél s a világ együtt száll vele*

*kis bőkkenő s a gőzölögve hűlő
ladák alatt az őszitatta fű
süvitve ég és gázlabdát lövellő
láva a lakk – maradj csak ésszerű*

*zörgő cellofán Einstein fizikája
(hörgő életét Isten fizikája?)
kis bőkkenő s két ázott kicsi szolga*

*(pispökkal ő s métázott kicsiszolva?)
a porló semmiből hozzádszegődik
(a borból csenni bűn s rozsdád megőrlik?)*

PÁLINKÁS GYÖRGY

Alma-homály

In memoriam Kigyós

*Ne karolj belém barátom vak már a hangom
Mint végződő fény elébe megy árnyékának szemem
Immár álomtalan rendben e magházi csöndben feszül
Gemma-türelmű szobraim hajlatára
Látásom pillá-időnyi e körben
Arctól arcig akár a vak-bujócska s ha támad
Kereső kedved mint visszacsapódó ág
Hunyorításnyira húzza könnyes horizontod
Mennem kell hát látod terítsd rám
Kabátod burkolózom vele végleg
„Ne tegezd a halottat” kérlek*

Változatok a témára

TÖRTÉNET

Nem tudom, hol történt. Talán Prágában, talán Rómában, vagy másutt, nem tudom, csak arra emlékszem: mentünk az utcán, hozzáfordultam és valamit magyarázni kezdtem. Ő hallgatott, én pedig magyaráztam. Már nem emlékszem, mit. És őrá sem emlékszem. Tudom, hogy ott ment mellettem az utcán, és ha eszembe jutna, melyik városban történt, még éppen ki tudnám számolni, melyikük volt ő. Akkor ma még azt is tudnám, milyen ruha volt rajta.

Arra pontosan emlékszem, milyen jó volt akkor, azon az utcán, amikor magyaráztam neki valamit, ami nem lehetett olyan fontos, ha ennyire kiment a fejemből. Nemcsak neki nem lehetett fontos. Csak az volt fontos, hogy ott mentünk ketten az utcán. Ezt akkor nem tudtam. Ő ezt bizonyára jobban tudta nálam. Emlékszem: ment mellettem hűségesen, és hallgatta a fecsegésem, amiből nyilván semmit sem értett.

Városrész tűnik fel előttem élesebben egy pillanatra, visszahull. Varsó? Párizs? Belgrád? London?

Kár, hogy az évet sem tudom, mert akkor is ki tudnám számolni, melyikük volt. Most úgy érzem: én mindig egyforma voltam, minden évben, nagyon sokáig, és ő se változhatott olyan sokat, ha ennyire összekeverem. Kicserélhető volt. Furcsa. Még meglepőbb, hogy mégis hol jobban, hol kevésbé szerettem annakidején.

Erről tűnődöm napok óta. Elöttem a kép: az utca. A házak ugyan kivehetetlenek, de az biztos, hogy mentünk az utcán, és nyár volt. Egyre erősebb hálát érzek. Úgy tett, mintha értené, és én tovább magyarázhattam neki. Nem is ezért tartozom neki hálával, hanem mert ott ment mellettem. Sorolom magamban a városokat, és nem igaz, hogy egyedül bolyongtam bennük. Nem igaz. Rosszul tudtam eddig. Mindig ott volt velem. Egyre kevésbé értem, miért éppen engem választott, de engem választott mindig. És ha tárgyilagosan mérlegelem, mégiscsak velem volt mindig, bármerre vetődtem.

TALÁLKA

A valahányadik utca és valahányadik avenue kissé lejtős sarkán álltam. Három fácska árválkodott a vízszintessé emelt járdán deszkavázában, ettől oly nevezetes a sarok. Vártam azt, aki majd segít hazaküldeni a könyveimet. A könyvek batyukban heverték a lábamnál. Túl korán értem oda, taxival mentem, mert féltem, hogy elkésem, és nehéz lett volna annyi cuccal közlekedni. Ácsorogtam, nézelődtem. Pár lépésnyire egy hamburger-árus ténykedett, jöttek-mentek a mindenféle nációhoz, fajtához, színhez, szemvágáshoz tartozó emberek, az úttesten egy mezítlábás, beszívott néger ugrált a kocsik

elé kitartóan, hadonászva, hol motyogva, hol kiabálva, de nem akadt senki, aki elütötte volna, dudálni is ritkán dudáltak rá. Errefelé is meghalnak az emberek, persze, de nem annyira könnyen. Ácsorogtam a sarkon, fél kilenc múlt nem sokkal, hivatalba tartottak hivatalnok-külsejű, magabiztos hivatalnokok aktatáskával, öltönyben, nyakkendőben, jólöltözöttek, öntudatosan és unalmasan, és egyszerre megláttam őt.

Kétségkívül ő volt az, s ha nem ő volt is, pontosan olyan, amilyen ő lehet, ha él még, és miért ne élne, és miért ne éppen ott. Néztam, ahogy tőlem pár méterre vonul a járdán. Nem sokat változott az utóbbi tizennégy évben, akár ő az, akár nem, csak szemüveg nem volt rajta, amit annakidején, előbb-utóbb, kénytelen volt az utcán is hordani, de miért is lett volna rajta szemüveg, amikor itt az emberi hiúság a kontaktlencsénél bonyolultabb dolgokat is feltaláltatott. Az izlése sem változott: finom, de nem feltűnően előkelő blúzban és szoknyában volt, kezében nagy, de még éppen női méretű aktatáska, a haja finoman szeszínű szőkésbarnára festve, és se jobbra, se balra nem nézve, öntudatosan vonult az úticélja felé. Érdeklődve figyeltem és nem fordult meg a fejében, hogy rákiáltssak az anyanyelvén. Lefelé haladt a kisése lejtős utcán, közvetlenül alattam, néztem utána, igen, a szokásosnál kicsivel, de alig észrevehetően magasabb sarkú cipőt viselt ezúttal is, néztem, amíg el nem tűnt az épület kiszögellése mögött.

Nem éreztem semmit. Talán mert azóta ebből a típusból csakazértis elcsábítottam párat. Talán mert azóta nagyobb bajok is értek. Nem lepott meg, hogy ott látom őt, vagy a hasonmását. Azt tudtam, hogy a Balkánról még idejében lelépett. Még elég közel, de azért kissé nyugalmasabb tájakra. S ha már elment Bécsig, miért maradt volna ott, abban az unalomban? Miért ne ment volna tovább a kivénhedt Európából oda, ahol a mai világ fővárosát sejtik tévesen, ám ahol a sznobizmus – és ebből volt benne elég – valóban, még mindig virágzik? Két gyereket szült, ezt még megírta – és miért legyen német a gyerekei anyanyelve, ha a német nem világnyelv többé? Okos lány volt mindig, az érzelmei soha nem kerekedtek fölül a racionalitásán.

Rég eltűnt a kiszögellés mögött, én pedig a közönyömmön tűnődtem. Rég nem jutott az eszembe, de azért mégiscsak megkeserítette őt évemet tizenkilenc éves koromtól, amíg szenvedélyesen hittem, hogy szerelmes vagyok belé. S noha már pontosan tizenkilenc éve volt annak, hogy először megláttam a tengerparton – gyönyörű volt ő is, a tenger is, bizonyára fokozták is egymást –, ez azért nem oly nagy idő, alig háromnegyed emberöltő, miért nem hozott ki a sodromból a látványa mégsem?

Próbáltam felidézni, mit éltem át öt év alatt, amíg ama romantikus, államhatárt semmibe vevő távszerelmet folytattam vele. Mindenkivel lefeküdt, mint annakidején hamar kiderült, csak velem nem. Okos volt, ám némi romantikára hajlamos, s mert fiatal volt akkor, ki kellett próbálnia, hol is az a határ, ameddig elmehet, s e célból történetesen én akadtam az útjába. S történetesen ő akadt az utamba, amikor, mert fiatal voltam, éppen ki kellett próbálnom, mit bírok ki én. Ő elég messzire elmehetett, és én elég sokat kibírtam, erről szólt az az öt év, és nem mondhatnám, hogy bármelyikünk győztesen került volna ki az ügyből. De vesztessen sem, persze. Ő bölcsen férjhez ment Bécsbe, én pedig valamit – máig nem tudom, mit – megtudtam magamról. Eljuttatott az öngyilkosság határáig, vagy talán én akartam eljutni odáig az ő révén; megtanított, hogyan csaljam meg kényszerűségből azt – őt –, akit szeretni vélek; megtanított, hogyan harcoljak a vég-

sőkig egy eleve elrontottnak induló kapcsolatért. Ennek később igen nagy hasznát vettem, amikor éppen úgy hittem, hogy lehetséges nem eleve elrontott kapcsolat is. Hálával is gondolhatnék rá, ötlött az eszembe ott a sarkon: ő indított meg az úton, amely elvezetett odáig, hogy mindegy lett, a világ mely utcasarkán ácsorgok egyedül, bár az is igaz, hogy nem ő tehetett róla, s talán én sem teljesen, hogy ez az érés útja. Mindenesetre ő volt az első, aki mint rovat tanulmányozott engem, nem mintha okosabb lett volna nálam, mint hittem annakidején, hanem mert nő volt, s utóbb magam, mert férfi voltam, szépen visszaadtam a nőknek a tőle tanult embertelenséget.

Próbáltam felidézni a színhelyeket, ahol együtt voltunk, a tengerparti esték feledhetetlen hangulatát, dehát elfelejtettem. Mással esett meg az életem. Az az öt év is, meg ami utána következett, az is. Talán ő volt, aki elhaladt előttem, talán nem; de én már nem voltam az, aki rákiálthatott volna az anyanyelvén, amit pedig még mindig beszéltem akkor, és beszéltem mindazon nyelveket, amelyeket ő tudott már annakidején, s amelyeket, kisebbrendűségi görcstől hajtva, hogy utolérjem, később, amikor ő már eltűnt, mind utánatanultam. Eltűnt az a görcs is, csak a végeredmény maradt, a tudásom, hogy minden nyelven ostobaságokat fecsegnek az emberek.

Azt azonban mégis meg kellett állapítanom ott, a sarkon, hogy ez volt az első zavartalan randevúnk. Mert most már mindketten magunkhoz méltóan csináltuk végig, akár ő vonult el előttem, akár nem. S a dologról magáról ezúttal sem neki kellett megtudnia még egy fölösleges nem tudni micsodát, hanem énnekem.

IDILL

Nagynehezen fölkelte a gyereket, viszi a karjában a fürdőszobába megpisiltetni. Én a paplan alatt fekszem a jó melegben. A gyerek berohan a fürdőszobából, rámmászik, aztán becsusszan a paplan alá. Lábammal megcsiklandozom a lábát, visszacsiklandoz, mindketten röhögünk. Ő bejön a fürdőszobából, megpróbálja a gyereket kicsalogatni a paplan alól, nem megy könnyen. Minden rokonszenvem a kölyöké, én se mennék szívesen iskolába. Öltözteti, a gyerek közben ugrál az ágyon, be nem áll a szája.

Ő fölteszi a kávé, a gyerek rohangál a szobája és az étkező között, most már nekem is föl kell kelnem. Amíg a gyerek az étkezőben filozofál tovább, gyorsan felöltözöm, majd beténfergek hozzájuk. A gyerek totójázva pakol a táskájába. Ő megkér, segítek már a gyerekeknek összekészíteni a táskát. Silabizálom az órarendet, keresgélek az étkezőasztalon és a könyvespolcon széthányt könyvek és munkafüzetek között. Nagyon szégyellném, ha nem kerülne minden a táskába.

Kész a kávé. A gyerek szörpöt kér. Mellette ülök, szürcsölöm a kávé, a gyerek nagyon magyarázza az iskolát, közben a könyökével kilötytyinti a bögréből a szörpöt. Ő bent szaladgál, a gyerek szemüvegét keresi és közben a saját táskáját pakolja. Halkan figyelmeztetem a srácot, hogy kilötykölte a szörpöt. A gyerek hoz valami szalvétát, kicsit radirozza vele a terítőt, megtette a magáét. Ő bejön a megtalált szemüveggel, látja a csendes összeküvést, elneveti magát.

Öt perc múlva nyolc, nem győzöm sürgetni őket, de mindketten keresnek még valamit, végre lerohanunk a lépcsőn, ki a kertbe, ki a kertkapun, bevágjuk magunkat a kocsiba, most a gyerek ül az első ülésen, ő száll ki ha-

marabb. Vágtatok a reggeli hegyoldalban. Fékezek. A gyerek kiugrik a kocsiból, szalad be a kapun. Még van három perce. Nem késett el hálistennek.

Ő előre ül a gyerek helyére. Jó nagy gázt adok, most már ő ne készen el. A hegyoldalban kocsi kocsi hátán, dugó van, szembe süt az őszi nap, negyed órán belül be kéne érnie. Morgok, amiért későn indultunk. Visszamorog. Gyűlölködés, szellemeskedésbe csomagolva. Fojtott feszültség. Kurta, bántó vakkantások. Én nem bírom tovább, ránézek és kitör belőlem a nevetés. Boldogan nevet ő is. Jót játszottunk. Jól tudjuk ezt csinálni. Értünk hozzá mind a ketten.

Negyed után két perccel rakom ki a szűk mellékutcában, rohan be a kapun. Nem késett sokat.

A hidon Pest felé még hosszú kocsisor, de Buda felé alig van forgalom, mehetek szabadon. Egyszerre észreveszem, hogy összeszorítom a fogaimat és csikorgatom őket. Eszembe jut: éjszaka ugyanígy csikorgatta a fogait álmában.

Nézem a szembejövő kocsisort. Nemrég még ott voltunk közöttük. Tíz perce talán.

Ilyen lehet a család, mint volt ma reggel.

Ilyesmi lehet.

A lakó

*mellém fekszik a feleségem
télikabátban szárnyas hócipőkben tülessapkáján ponponnal
milyen izgalmas ez a ponpon udvarolok
de izgi ez a gomb
és ez a szép sál
amihez simulok*

– micsoda látvány

*újra kéne erogénezn
frivolozni*

*újra kéne erogénezn
forradalmáraink anginás szivét
magába rántson ájulásig
frivolozni ezt a verset*

HA A TÖMEGBEN OLVASOL
ENGEM A TÖMEGBŐL
ÉS HOZZÁM SIMULSZ
AHOGY ZSÚFOLT JÁRMŰVÖN
IDEGENÜL DE MEGTAPASZTALVA MINDEN PORCIKÁT
A LEHELET IZÉT ILLATÁT
IDEGENÜL DE MEGSZERETVE ENGEM
AHOGY ÉN TÉGED SZERETLEK
MINDEGY HOGY FÉRFI VAGY NŐ VAGY
TEKINTETED ÁTVÁLTOZÁSA MIATT
ARCJÁTÉKOD MIATT
A KÖLTEMÉNYHEZ AZ ERKÖLCSRENDÉSZET KIVONUL

*megkülönböztető jelzéseit használva
száguld a sorok közt az autó
szirénázva villogva keresztülrobog a cezúrán
áthajt az enjambement-okon
százhússzal visszatolat
kezd elölről*

*bevilágít a metaforák közé
a rejtelmekbe a hallgatásba a szoknya alá
mindent megtesz
amit mi régen nem teszünk
ha egy vers
egy újabb költemény
kezünkbe jut*

*ott várakozik pedig a mélyben
örök randevún
a szabadság angyala
kivel mint únt feleségünkkel
úgy viselkedünk
csak ne tartozzunk magunkkal neki*

Egymásra találunk

*elalvás előtt eszembe jutott egy vers
már nyúltam is papírért ceruzáért
s a mozdulat a lámpát oltotta el*

*megláttalak
elalvás előtt eszedbe jut
el kéne olvasni egy verset
a hajszás nap után jól esne egy elegáns látomás
láttam az arcod
átárnylik rajta
fölkelni odavinni a könyvet
lapozni keresni a megfelelőt
és láttam ahogy eloltod a villanyt*

*láttam ahogy az életünket kapcsolgatjuk
adjuk át nyugodt fekete kezeknek*

Tengercsepp

(Aforizmák, jegyzetlapok)*

GONDOLAT

Az erőszak – a fegyverek hatalma – csak úgy hódíthat, ha megaláz.
A gondolat – a szellem hatalma – csak úgy hódíthat, ha fölemel.

Nincs olyan zsarnok, aki belenyugodnék, hogy a gondolatnak nem ura. Hiszen aki belenyugszik, az már nem zsarnok.

Viszont nincs olyan értelmes ember, aki belenyugodnék abba, hogy a gondolatait alá kell rendelje valamilyen égi vagy földi hatalomnak. Hiszen, ha alárendeli, már nem értelmes ember.

A gondolatnak sem istene, sem királya.
Sem alattvalója.

A középszer fészkelődik legtöbbet, mert a középszer viszket legjobban.

Sötétben a korhadék is világít.
Ha a lámpákat kioltották.

Brunó nevű embert kettőt avattak szentté.
Vajon ezeknél is különbnek kellett lennie ama harmadiknak, hogy őt ne avassák szentté, hanem máglyán égessék el?

Voltaképp egyre megy, ki milyen címen, milyen jelszóval üldözi a boszorkányokat, akik nincsenek. A perbefogott eretneknek mindenképp nehezebbre esik a keréketörés, az inkvizitornak mindenképp ez az egyetlen érve.

A szellemet nem lehet meggyalázni. Magamagát gyalázza meg, aki a szellemet gyalázza.
De magamagát meggyalázzhatja a szellem is.

Sokan hiszik, hogy az ész, az értelem – a ráció – eleve uralkodásra teremt. Holott a legkészségesebb szolga is lehet, kivált ha szolgaságra kényszerített vagy nevelt, de *rebelliókra mindig hajlamos* cselédtársaitól – ösztönöktől, érzelmektől, erkölctől – függetleníti magát.

Az értelem bajnokainak végzetes értelmetlensége, hogy az értelmet totalizálják, egyeduralkodó s az uralkodásból minden mást kizáró trónra emelik.

Pedig ezen a trónon előbb-utóbb – mint minden idáig – az értelem is elhülyül.

*Részletek a Gondolat kiadónál megjelenő kötetből.

Semmiféle nyers erőszak nem képes kiirtani a szabad gondolatot. Egyesegyedül az ellenkező előjelű gondolat – a szolga-gondolat, a zsoldos-gondolat, a testőr-gondolat, a csendőr-gondolat, a janicsár-gondolat – alkalmazható az irtogatásra.

A szabad gondolat fagocitái.

A gondolatfalo gondolatok *ideológiává* szervezett hadoszlopai.

Egyetlen tilalom híve vagyok írói minőségemben: tiltsuk ki az irodalmi-művészi-szellemi életből a tilalmakat.

Itt tilalmi táblák nélkül kellene megtanulnunk a közlekedést, s ez nem kisebb, hanem jóval nagyobb felelősséggel jár. A balesetveszély – átmenetileg – bizonyára nőne, de előbb-utóbb megtanulnánk végre valóban önállóan és felelősen – gondolkozni.

És nem több balesettel, mint a tilalomfák erdejében, de milliószor kevesebb eltévelyedéssel...

Ma már a szellemi erjedések elfojtására a civilizált világban a brutális erőszak képtelen anakronizmus, ha nem is mindig gyors, de biztos kudarc. Még a szolgálélekben is szunnyad már annyi szikrája az önérzetnek, az eredeti gondolatnak, ítéletnek, amennyi a durva ingerlésre fölizzik. Ha nem is kap lánggra, de fölparázslík, s az illető szolga kezd távolságot tartani. És rejtegetve élesztgeti parazsát.

A Gondolatot nem lehet kivégezni sem golyó által, sem akasztófán, sem tüzes trónon.

De van korszerű és biztos módszer a Gondolat kivégzésére: a tévedhetlenség és bírálhatatlanság pápai trónjára emelik.

Több párttal, hatalmi csoportosulással, érdekszövetséggel a háttérben a legjobb szellemi erők állandó készenléte, mindennapos tornája, ilyen-olyan póluson a tömörülése, folyamatos ütközete, gondolatcseréje: természetes, sőt szükségyszerű. A szellem világától idegen érdekkapcsolatok, kötöttségek, elkötelezettségek okozhatnak zavart, keverhetnek tisztátalanságot a szellemi életbe, de a gondolati renyheségtől aligha kell tartani.

Az egypártrendszernek nincs ilyen *mechanizmusa*. Ami egyáltalán mechanizmus jellegű, az fordított irányú: a hatalom egyetlen háromszögelési pontjára a szellemi élet is előbb vagy utóbb, és folyamatosan és újra meg újra betájolja magát. S ezzel együtt mindig megújul a veszélye annak, hogy feladja szuverenitását, öntörvényeit, másnemű értékrendet fogad magába, másnemű hierarchiát alakít ki; a szellemi vérkeringés lelassul, eltunyul. A hivatalt, rangot, díjat, kitüntetést, szerződést, honoráriumot osztogató egyetlen hatalomhoz dörgölöző klikkek marakodásaiban, álvitáiban fulladnak el netán a java energiák.

Egypártrendszerben nyilván külön gonddal és mesterségesen kell teremteni olyan lehetőségeket, körülményeket, feltételeket, amelyek az öntörvényű szellemi pezsgést legalábbis lehetővé teszik. De még jobb volna, ha ösztönzőnek.

Hiszen, ha az egypártrendszer *egyenirányítja* a szellemi közeget is, erre sokan csak hallgatással tudnak válaszolni.

A jelent, a pillanatot tekintve a gondolat úgyszólván ki van szolgáltatva a hatalomnak, a politikai erőszaknak. A jövőt, a távlatokat tekintve viszont a hatalom tehetetlen a túlélő s a történelemmel igazolt gondolattal szemben. A

politikai hatalom szuverenitása tehát mindennél inkább a jelenben gyökerezik, a szellemié mindennél inkább a távlatokban.

Az ellentmondás kiéleződése köztük a katasztrófa előjele szokott lenni. Az ellentmondás feloldódása köztük – történetileg egyaránt indokolt politikai cselekvés és gondolat egymásra találása – a haladás legbővebben buzgó erőforrása szokott lenni.

Mennyi ellentmondás származik csupáncsak abból a történelmi képletből, mely szerint az ilyen-olyan tekintélyek többnyire nem ismerik el – vagy nem ismerik fel – a forradalmi gondolatot, a forradalmi gondolat viszont többnyire nem ismeri el a mában – tehát a múlandóban – gyökerező tekintélyeket.

Vagy abból, ha nem akarjuk belátni, hogy a magasabb rendű minőség mérésére nincs csálhatatlan subler, s hogy a gondolatot egyesegyedül gondolat – *legalábbis rangjabeli* gondolat! – minősítheti.

A szellem, a tudás, a tehetség a hierarchiát még a saját berkeiben is csak a permanens ostromállapot – a bármely pillanatban újra kezdhető „Enyém a vár, nem a tied!” – légkörében képes elviselni, külső tekintélyekkel szemben pedig a legteltesebb mértékben szuverén, s beavatkozásukat eleve nem fogadhatja el érvként – érdembeli érvek helyett.

Már-már elhisszük, annyira megszokott képlet: az Ész a fejben székel, az Érzelem pedig a szívben; örökös köztük a *trónviszály*, hol az egyik, hol a másik kapaszkodik a *trónra*.

Holott az életnek másfajta rendje van, mint a rovargyűjteményeknek meg a cipőraktáraknak.

Gondolat és érzés – mint az áramkör két pólusa? Akár az értelmet, a rációt, a tudomány igazát vonom ki az emberi szellemből, akár érzelmeinket, vonzalmainkat, szerelmeinket, a művészi szépet – az áramkör megszakad. Akár ridegen racionalista szakbarbár, akár fortyogón irracionalista *vakbarbár* okozta a rövidzárlatot.

Hát nincs igazuk azoknak, akik – olykor az anyagiak rovására is – a szellemi értékek fontosságát hangsúlyozzák? Hiszen sehol annyi elégedett ember, annyi *boldog* ember, mint a szellem beláthatatlan téerein!

Anyagiakban a hasonlítgatás nyomasztó, mert ott fölfelé néznek az emberek, azokra, akik jobban állnak, mint ők. Emitt folyton *lefelé* kell nézniök, hiszen nyilvánvaló, hogy a mások műveltsége, tudása, szellemi képessége, izlése, életfelfogása szerényebb, elmaradottabb az övékéénél!

Az önbizalomnak, a jó kedélynek, a kellemes érzéseknek kimeríthetetlen forrásait kínálja ez a hasonlítgatás. Az benne a nagyszerű, hogy *mindenkinek a legmagasabb csúcs* jut, és erről bármikor személyesen meggyőződhet, ha *letekintve a mélybe* a saját helyzetét – magaslati háromszögelési pontját – a többiekével összeveti...

Legyünk büszkék szép számú sznobjainkra, csak termékeny talajon szaporodhattak el így; őket igazán a kultúra neveli-táplálja. Mint galamb a tetveit.

Rangot azért lehet szerezni különleges tudással, kiváló szakismerettel is – kár, hogy ennek a *státusznak* igen ritkán látható a *szimbóluma*.

Nyersanyagszegény ország vagyunk – közhely. Ám a legmagasabb rendű „nyersanyagban” – az agyvelőben – mi sem vagyunk szegényebbek, mint mások. Alig lehet előbbvaló gondunk annál, hogy okosabban és felelősebben gazdálkodjunk vele.

Milyen korlátolt az emberi képzelet! Igazában sem az időhöz kötött világ-egyetemet nem tudjuk elképzelni, sem az időtlent. Sem a térben végest, sem a végtelent.

Úgy verdes a kozmoszban a képzeletünk, mint a szűk kalickába zárt mádár.

Nem mindig az az okosabb, aki több emberhez szól.

A középkorban elég volt érvnek a korbács, a tömlőc, a máglya, az akasztófa, a kerékbetörés, a karóba húzás.

A puszkagolyó már nem elég érvnek.

Nincs golyó annyi, ahány gondolat.

MINŐSÉG

Vannak olyan kitűnőségek, akiket, ahhoz, hogy kitűnjenek, nagyon sokszor ki kell tüntetni.

A remekmű, akár a mesterien csiszolt briliáns: bármerről közelednek hozzá, mindig ragyog és mindig más szint mutat.

Az időtálló legnagyobb értékek leszólása – önminősítés.

Ön-leszólás. Ön-leminősítés.

Edzett a maga módján a szobanövény is; a szabad természet viharálló, fagy-tűrő, szárazságtűrő fajtái elpusztulnának a szobában.

Gyenge a cseréphez a tölgy.

Széljegyzet egy uralkodó teóriához:

Vajon, ha súlyemelőink csak annyit emelgethetnének, amit még elbír a jó közepes átlag – teszem azt harminc-harmincöt kilót –, fölös energiáikat pedig csak a vursliban vagy maszek építkezéseken hasznosíthatnák, hányat küldhetnénk el közülük az olimpiára?

Szeretem a sportot. Hogy miért? Veszek példának egy emlékezetes olimpiát. Az ország szeme a képernyőn: következik a kalapácsvetés döntője! – Jönnek a különféle nemzetek fiai, az izomemberek közt is a legtehetségesebbek, jönnek nagy népek, hatalmas országok fiai is – angol, orosz, német, francia –, pörögnek-forognak, mindent beleadnak, dobálják a nehéz vasgolyót. Kétség-telen – erről a laikus is hamar meggyőződhet –: mindegyik a legmesszebbre szeretné hajítani. – És tessék, mit lát a magyar néző! Mert hinnie kell a szemének, hiszen eredeti külföldi szalaggal eredeti külföldiek mérik, még a magyar kritikusnak, színházigazgatónak, történésznek sem lehet vitás: Zsivótzky a legjobb kalapácsvető a világon. Magyar létére.

Hát ezért szeretem én a sportot. Megesik ugyan, hogy téved a bíró egyik-másik sportágban, de ezzel együtt is ez az a műfaj, ahol a *minőséget a mennyiséggel* elég megbízhatóan mérhetjük. Végso soron a más műfajokban annyira megfoghatatlan *tehetséget* mérhetjük egzakt módon: centiméterrel, másodperccel, kilóval, góllal, találattal; sem protekció, sem ilyen-olyan elfogultság, sem sznobéria, sem a versenyző előzetes vagy utólagos jellemzése, minősítése, jóakaróinak vagy rosszakaróinak a véleménye nem befolyásolhatja az eredményt.

Minél bonyolultabb a munka, minél magasabb rendű a minőség, minél nagyobb horderejű a forradalmi kezdeményezés, *annál durvább hibákat ejtve s annál bizonytalanabban* mérhetünk, értékelhetünk, ítélkezhetünk.

Az emberi érzés-gondolkodás belekérgesedik a formákba – a folyton változó tartalmat csak késve és bizonytalanul érzékeli. A jelenségre figyel – a lényegre már alig.

Boldogság-eszmény, modernség, forradalmiság, konzervatizmus, reakció, ideális házasság, szerelem, becsület, haladás... stb. stb. – folyamatosan változó tartalmak. A formák viszont tegnapi-tegnapelőtti tartalmakhoz kötöttek.

Mindennap újra fel kell fedezni a világot. De az emberek – igen-igen kevés kivétellel – a rutinra bízzák magukat. Mint az ismerős útvonalon közlekedők a városban – észre sem veszik az új KRESZ-jelzéseket, az új tilalmi és felszabadító táblákat, annyira a rutinra bízzák magukat.

Gyanús nekem a giccset illető szelektív érzékenység.

Önjellemzés? Önleplezés?

A „magyaros” ruhák, sallangok, dísz tárgyak meg nem alkuvó, morózus, vitriolt fröcsögő bírálója olvadozik a gyönyörűségtől a vadnyugati címkéjű giccсарadat s a beat-rock-pop-punk hordalékai láttán.

Ars poetica a piacon:

Ha már hazug, legalább „szép” legyen.

Hazugszép.

Egy neves emberre:

Sokáig elhitték a Holdnak, hogy saját fénye van.

Visszatekintve a történelemre: túlságosan gyakran a bűnökért kitüntetés, az érdemekért börtön a fizetség.

A minőség forradalma?

Vajon nem éppen fordított a menetrend? A lényeg, az érték, a minőség észrevétlenül beleszürkül az áttekinthetetlen iszonyú tömegbe, s a vásári kiáltók még mélyebbre sülyesztenek.

Lehet, hogy az információrobbanás egy új barbarizmus küszöbe?

Nem a számon tartható évekért élünk, hanem a számon tartható percekért.

A perc – míg el nem telt – semmiben sem különbözik az örökkévalóságtól.

(Folytatjuk)

Hódolat Verne-nek

*Föltápaszkodunk
a szorongás hideg terepéről,
hol úgy voltunk, akár
négykézláb rég: üres aggyal,
isten szolgálatában –
s ma függünk: ki-ki tulajdon,
kibélelt ürében,
bár becses, szép szerkezetek
mélyén fontolva
szállnánk célunk felé,
ha cél lehet, fönt, magasan
járni, míg alatt egy másik világ
félelmébe alkonyul, s aztán
éjéből kandikál ki
vesző ideáira; –
majd kelünk, mint az ájult;
s álom helyett
mit élünk át! – csak
kitaláljuk.*

Tour

*Ébredvén visszatérek szobámba
környékem itt még tetsző táradatlan*

mélye lucskát meg lehet kerülni

*s nyugalmam fönnen ábrándom úgy visz
mondjak bármit könnyű most*

ti meg odaát alszotok tovább –

majd töprengtek

*hol járhat vajon aki oly turcsákat
álmodott hogy szépen elvonul*

jó szállást lel önmagában

ARANY, PETŐFI, MADÁCH

(Filmlevél)

„Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza, / Te dicső hajdankor! fényes napjaidra; / Szomorú tallóján ősi hirnevének, / Hej! csak úgy böngéz már valamit – mesének...” – ekként indul a *Toldi szerelme*, illetve annak „első dolgozata”, a *Daliás idők* is. A veszteségérzet, a veszteségtudat fájdalommal lengi be a múltbafordulást. Mint-ha visszhangos nagy sóhajtaszként szakadt volna föl három újabb filmünk is, melyeknek rendezői kis tizenkilencedik századi irodalomtörténetet írnak Arany, Petőfi, Madách műve vagy szelleme megidézésével. De valóban tizenkilencedik századit-e? Ugyan. Huszadik századit, század- és ezredvégit; és nem irodalomtörténetet: egyes nemzedékek és az egész emberi nem „történetét” inkább. Minél figyelmesebb a visszsanézés, annál valószínűtlenebb, hogy „Az idő akkoron szép folyással vala” – hogy bármikor is azzal volt volna, vagy azzal lészen folyandó. Kevéssé dicső a hajdankor, fénytelenek a fényes napok, és hiába az ősi hírnév, ha az ősök sem forgatták meg a világot. Aki jól néz vissza – élesen lát előre. A három – merőben különböző – vállalkozás érdeme a nekifeszülés. Az eredmény felemás.

Gémes József teljes estét betöltő rajzfilmet készített. A *Daliás idők* igencsak szabadon böngéz a Toldi-trilógia motívumaiban. A széles ecsetvonásokkal, atmoszférateremtő színkezeléssel föl vitt kezdő képek még nem társítanak szót a látványhoz; engedik: a ráismerés legyen a néző belső narrátora. Elröppen egy szimbolikus bogárka, és nyomában azon vesszük észre magunkat: ég a napmelegtől a kopár szik sarja, és boglyák hűvösében tiz-tizenkét szolga hortyog. A nyitány beledajkál a Toldi-mese magyar ember számára ismerős, otthonos ringásába, és méltóságos nyugalomával, a szakaszosan pásztázó kamera- (azaz rajz-) mozgásai még arra is gondoltat: talán létezik felező tizenkettese a moziképnek is? Ám alig szólalt meg a lélekben az Arany János-i alexandrizmus, szétveri azt a beszélő – a sorsa fordulataira visszamerengő ősz Toldi – prózája. Nagy kérdés – művészi és etikai egyben –, milyen mértékben szabad klasszikus alkotásokat kimozdítani a saját formájukból. S itt nem a terjedelem, a rövidítés vagy az esetleges betoldás a döntő, hanem a szorosan vett forma őrzése. Létezhetnek kivételek, különösen a fordításirodalomban – egy rajzfilm, épp egy rajzfilm azonban semmiképp sem diktálja a strófák fölcserélését az idegenül ható, meg lehetőszen iskolás-összefoglalóra sikeredett prózai kommentárral.

Persze Gémes Józsefnek alapos oka volt mégiscsak e balul kiüthő változtatásra. Ő olyan mondanivalót tömőszkölt a históriába, amely részleges igazolást is csak alig lelhetne Arany szakaszaiban. Az öreg hadfi a maga keserves marcangolódását, életcsődjét királya köpönyegforgató politikájára, az ország általános romlottságára vezeti vissza: az egyén bűnét a köz vétke szülte. „Győzedelmes nagy király és szép hon” itt nem hőse, nem tárgya a krónikának. Jogot, rendet, adott szót föl rúgó, gát-lástalan reálpolitikus ül a trónon. Karakterének képíleg is ha'asos kifejezése az álruha-epizód: ájtatos, hódoló barátságot színlelve vonul az uralkodó a császár elébe, de alkalmas percben övéi ledobálják a köpenyt, csuhát, és sietve, orvul ledöfködik az alvó, elterült, beszeszelt várvédőket. Toldi maga, nem lévén álruhába termett férfiú, kimarad a vérengzésből, és királyában mélységesen csalódva vág neki magányos, bujdokló útjának. Azzal ugyan nem hitegetheti magát, hogy élete feltjának is az udvar az indoka: egy bajnoki tornán, a Piroska kezéért folyón saját szabad akaratából öltött álpáncélt, és vívta ki a frigyét arra érdemtelen, nyálas-nyavalyás társa számára. Ahol álruha járja, ott a nemes lélek is váltódik akaratlanul – sugallja a

film, a napi politika érdekeitől eredeztetett kollektív züllésben adva okát a nagyra hivatott egyén megtántorodásának. A nagy sodrú elbeszélő költemény vékonyka tanmesévé aktualizálódik. A rajzfilm eszközei – legalábbis ennek a rajzfilmnek az eszközei – a naivitás irányába hatnak, így hát Toldi is amolyan megmosolyogni való veteránna válik.

A *Daliás idők* látványvilága alkalmanként függetleníteni tudja magát a szövegtől, az elnagyoltság és az eklektikusság viszont erősen zavaró. Egyes képek kiszámítottan mértaniasak – a fű, a növényzet például mint szerkezet, mint vonalrendszer jelenik meg az elején –, máskor hatalmas színmezők terápiája uralja a vásznat – milyen agresszív, zaklató lehet egy túlcorduló lila vagy sárga felület! –, harmadikra a gondos, aprólékos részletezésé lesz a főszerep, hogy hamarosan csak vázlatot kapjunk egy másik epizódban. És így tovább: leggyakrabban az akadémikus festészet megőrzött-ironizált nyomai tűnnek elő, de akad Egryre emlékeztető, átmosódó színkeverés, Csontváry-fejekre emlékeztető portrék a tömegben; régi mesefilmeket idéző buborékos víziók, poentilista filmfestmények és jellegzetes képregénykockák is meg kell férjenek egymással.

A magyar rajzfilmgyártás a kisebb lélegzetű művek terén igazán szép hazai és nemzetközi sikereket mondhat magáénak. Nyomukban most már a hosszú rajzfilmek sorozatos rendezése sem illúzió. Am kívánatos lenne, hogy gondolati igényességben és következetes, egységes stílári kimunkálásban – ne a hosszabbak húzzák a rövidebbet.

•

Elek Judit *Mária-nap* című filmje – Pethő György forgatókönyve nyomán – igen nagy, sőt, mondhatni, túlzott körületekintéssel jött létre. 1866. szeptember 8-án játszódik – nem kétséges: egy történelmi periódus végnapjai közül választva ki az alkalmasat. E periódus, az önkényuralom sötét árnyéként ül a nemzetben, míg a küszöbön álló kiegyezés szerte nem foszlatja. De vele együtt a hősi emlékeket és a nagy legendákat is.

Petőfi Sándor nem szerepel a filmben. Mégis róla – a hiányáról folyik a szó. Szendrey Ignác házában a kisebbik leány, Marika nevenapját megünnepelni gyűlik egybe a család: Júlia, második férjével, Horvát Árpáddal és két fiúgyermekükkel, Mária Gyulai Pál oldalán, ugyancsak gyermekestől, és Petőfi István, a másik sógor. Alig két évtizeddel a forradalom, a szabadságharc után elkopott, deformált emberek valamennyien. Legkevésbé még az öreg Szendrey – éppen mert ő a dicsőséges negyvennyolcat is elhárította magától egy kézmozdulattal. „Édes Pistikám” elnehezült gazdálkodó, akinek éppen elege van a kicsapongó „magyar sasfiók”, Petőfi Zoltán istápolásából. Júlia halálos beteg, s mintha épp azért büntetné a sors daganattal, mert ölet nem őrizte meg Petőfi-ereklyének. Alig telik egy nap az ünnep után, Marikát a dühöngő járvány ragadja el.

Novák Emil mesteri képkomponálására a látszólag makkegészséges, harmonikus rendezett külvilág – a természeti környezet és a Rózsa-hegyi villa –, valamint a bomlott test, a zilált psziché ellentéte nyomja rá bélyegét. Szedi áldozatait a fizikai és lelki pusztulás. A nagyapát a szíve kímőzza, az unokát az epilepszia. Júlia csont és bőr. A Petőfivel kimondva-kimondatlanul folytonosan összehasonlígatott Horvát helyzetét kompenzáló botrányos szoknyavadász, István gyanús remete, Marikát a gyűlölet és a féltékenység lassú belső égésétől váltja meg a gyors kiszenvedés, csak a csendesen alkoholizáló Gyulai akarna magabiztosnak, fölényesnek látszani. A szálnalmasságában is tisztító lelkület mindnyájukra kiül, s Marika haláltusája, öklendezésének hosszan kitartott képe ugyanúgy és ugyanazért viszolyogtató, mint Júliáék megint vicсорba váltó, sikertelen szeretkezése. Az ünnep – gyászos nap: a teljes széthullás. Most bomlik elemeire a család, amelyben minden igen és nem Petőfire emlékeztet. A koraőszi természet gúnyt űz a komor színjátékból. *Ma még* pompázik, tetőzik. Az asztalokra gyümölcsöstálak, borospalackok telt csendéletét fényképezi az

operatőr. Csendéletet az életcsendbe. Júlia és férje szétköltözik. István nem vállalja tovább a Zoltán fölötti kínos gyámkodást. Gyulai még mindig Júliát bálványozza, István még mindig Marikát. Utálkozva forr egymáshoz a két nőtestvér, megveti egymást a három férfi. Betegséget és boldogtalanságot mért ki rájuk vezeklésül a pusztai tény, hogy ők (a *potomság* szót mormolva) nem haltak meg, nem tűntek el Segesvárnál.

Elek Judit kamaradrámának játszátja a *Mária-nap* cselekménynek aligha nevezhető eseményeit. Háromfelvonásos kamaradrámának. Háromszor ül össze a család, dolgaikat tisztázandó, és háromszor emelkednek föl dolgukvégezetlenül. A közeli halállal eljegyzetteket meggyógyítani nem tudják. A rejtetten háborgó érzelmeket megzabolázni nem tudják. És legfőképp: Petőfit föltámasztani nem tudják. Szánalmas program Szendrey Ignác hazafiasnak vélt terve: Zoltán kapjon lábra, szavaljon Petőfi-verseket apja ma is rajongó híveinek...

A kallódás, az elpergés filmje a *Mária-nap*. A nagy kor és a korát katalizáló nagy egyéniség távoztával csak az értelmetlen, öntépő, a másokra acsarkodó árnyék-lét maradt a számukra. Ezekkel a negyvenévesekkel egy generáció kihullott a történelemből.

A diagnózis kellőképp időszerű, hiszen az évszámok arra biztatnak: tekerjünk előre egy évszázadot a história nagyóráján. 1848/49 helyett 1948/49-et érthetünk, 1866 helyett 1968-at írhatunk, s szeptember eleje helyett mondjuk augusztus végét. Sajnos mindez anélkül világlik ki, hogy a rádöbbenés vagy a mélyebb átértékelés áramutásával hatna. Meglepő, hogy a jóízű Elek Judit micsoda képi közhelyeknek enged. Nyüzsgő hangyabolyt ma már talán nem is volna szabad fotografáltatni az eszeveszett sürgölődés jelképezésére. A kalickájából kiszabaduló madár csapongása, riadt menekülése kimódolt fordulat a filmben. Egy fiatal emberpár barbáran meghitt, meztelen erdei egyesülése a maga erotikus artisztikumán túl arra kell, hogy Júlia asszonyiségének kettős traumáját – betegség és megcsalottság – aláhúzza.

Bágyadt szépségű, intellektuálisan csak egy-egy pillanatra lekötő alkotás tehát a *Mária-nap*. Aki hajlandó belefeledkezni a miliőbe, annak nem unalmas. Legeredetibb, legfigyelemreméltóbb a cseperedő harmadik nemzedék, a Horvát-gyerekek ábrázolásában. Attila és Árpád az anyai levelesláda titkait fosztogatva Petőfi Sándor hajdani soraiban, üzeneteiben azt a kivételes formátumú embert sejtik meg, aki a saját életén és a korán is úrrá tudott lenni. A gyereklélek ráérez a szülők, rokonok gyengeségére, talajtalanságára – és velük szemben keresi ösztönösen is a kiskamaszpéldaképet. Tolvajmód kaparintják meg és olvassák szóttagolva a sárguló papírosokat. Helyzetük fenyegető, s maguk is csak – a cselédhez intézett – fenyegetéssel tudnak megmenekülni a leleplezéstől. Bűnt azonban nem ők követnek el a „lopással”, az emlékek dézsmálásával. Tulajdonképpen Júlia sem vétke, hisz szeméremből és tapintatból őrzi kulcsrazártan a múltját. Maga a kor a bűnös rejtegető. Az dugaszolja el a forradalom, a szabadságharc emlékezetét, az altatná el teljességgel az érdeklődést, az hallgatja el a legifjabbak elől a történeteket. Megkapó, amint a két fiúcska Petőfi ködalakját igyekszik a szavak mögött kiformálni magának.

A film nézője számára kissé ködalakok azok is, akik testi valójukban szerepelnek a filmen. Legkevésbé Horváttal vergődünk zöldágra, de a többiekben is sok a jellembizonytalanság, amibe az is belejátszik, hogy a színészek jobbára csupán külső burkot adnak az alakoknak. Szép, de a remélnél és lehetségesnél kevésbé tartalmas, okos, de nem igazán újat mondó film kerekedett.

*

Újabb hazai mozgóképtörténetünkben ritka eset az a kritikai skandalum, amit az *Angyali üdvözlés* bemutatója keltett. Ádázul csatáznak egymással a vélemények, tekintélyes akadémikus kiált „Gyalázat!”-ot, kitűnő fiatal írók fogják Jeles András rendező koncepciójának pártját; a kulturális politika illetékesei kevésbé örvendenek

a film elkészültének (ez a premier előtti vitákból nyilvánvaló), mégis a sajátságos *Tragédia*-adaptáció képviselte Magyarországot a velencei fesztiválon (és megbukott, amiként ezt az egyik, a film ellen voksoló kritikus a közönség tudomására adta; vagy talán nem is bukott meg annyira, ha egyes külföldi visszhangokból következtetünk).

Miért rázhatta meg ennyire az *Angyali üdvözet* az értelmiségi közvéleményt? Miért emeltek szót értő irodalmárok a vállalkozás ellen, amikor még el sem kezdődött a forgatás, s igazán nem lehetett tudni, mi lesz a végeredmény? Miért ébred föl azok érdeklődése is, akik egyébként csak rosszmájúan legyintenek napjaink magyar filmjeire? A választ abban találok, hogy *Az ember tragédiája*: a kollektív nemzeti tudat köztulajdona – de mint ilyen, minden művelt hazai emberfő „saját”, személyes birtoka is. S amiből kevés akad, hajlamosak vagyunk nagyon félteni. *Az ember tragédiája*, *Bánk bán* – *Bánk bán*, *Az ember tragédiája* . . . – és újra előről, azaz csak váltogatva, megfordítva; mindig csak ez a kettő. Hiába Illyés reménye, amely Teleki László *Kegyencét* is oromnak szerette volna látni, hiába a *Csongor és Tünde* szívós színpadi életeréje, olykor megújuló népszerűsége: klasszikus drámánk csak kettő létezik, e kettő. Vagy csupán egyetlen egy? Katona József, illetve Madách Imre művének pozíciói nem azonosak. Az igazságtevő nagyúr történetének igen csekély lenne mai esélye a világszínpad meghódítására. A *Tragédiát* viszont mindig *Faust*-holdudvarba rangsoroljuk; filozófiai-históriai példázatoságának erejéhez, időszerűségéhez, európaiságához fogyatékoságai ellenére sem fér kétség.

Az ily különös helyzetű, funkciójú alkotások látszólag kikövetelik maguknak az állandóságot. Ahogyan megszoktuk, hogy a Nemzeti Múzeum ott magaslik, ahol magaslik, s hogy a Lánchidat két-két oroszlán őrzi, úgy *Az ember tragédiája* magaslását is kizárólag az őrző hagyományra bíznák a legtöbben. A „szinte teljes szövegterjedelem és -hűség”, a „Paulay Ede-féle első megfogalmazáshoz való kötődés” olyan bűvszavak, amelyek mintha föltétel nélkül ígérnék: kiváló is lesz az új bemutató. Ha Ádám, Éva, Lucifer szerepe nemegyszer rákövesedett egyik-másik nagy-szerű színészünkre, abban is része volt a változtatástól idegenkedő ragaszkodásnak. Erről a drámáról szinte mindenkinek van saját elképzelése, s aki megtanult belőle negyven-ötven (amúgyis szállóigészerű) sort kívülről, már szívesen játszatja a színeket belső, lelki teátrumában, önnön rendezésében. A *Tragédia*-felfogások a szakmai elemzés, és a „civil”, mindennapi olvasói értelmezés szintjén élesen elütnek egymástól, de bizonyos konvencióhatárokat ezek a változatok is közösen föltételeznek. Szerencsére mégsem példa nélkül való a kísérletező közelítés. Az *Angyali üdvözet* legközvetlenebb elődjét az egykori Huszonötödik Színház ugyancsak nagy vitákat kavarázó előadásában, az *M-A-D-A-C-H*-ban látom. A társulat – közös munkával, közös gondolkodással – ott is ízekre szedte a textust, majd – a londoni szín keretei között – újrarendezte, újracsoportosította mindazt, ami leginkább szolgálhatta az *akkori* koncepciót. A darabcím írásmódjával is jelezték szándékuk kettősségét, őrzés és föloldás együttlélegzését. Sikeres – részben nálunk is vendégeskedett – szovjet-unióbeli premerek igazolták, hogy az író nem föltétlenül forog a sírjában, ha egyik vagy másik jelenetkép elmarad a tizenötből.

Hol a határ – tetsző föl ismét a kérdés –, ameddig az utókor beleavatkozhat a klasszikusok – és nem klasszikusok alkotásaiba? Ez a probléma – mely évszázadokkal ezelőtt még nem volt, s évszázadok múltán már nem lesz probléma – nem vonz egyértelmű feleletet. Ruszt József zalaegerszegi rendezésében senki nem hökkent meg azon, hogy a Falansztert egy lakótelep fényképe előlegezi. Ezt a megoldást a madáchi vízió adekvát kifejezésének találta a néző. Erről ugyanis tapasztalata van: az ő bőrére megy a játék, nem tagadhatja. Ám hogy – miként Jeles Andrásnál – kisgyerekek öltözzenek a *Tragédia* szerepeibe, az ő ajkukon hangozzék föl megannyi verebtes replika? – ez *birtokosi jogai*ban látszik sérteni a publikumot. Nincs az a felnőtt – szülő akár –, akinek álmélkodásába ne vegyülne irigység, sőt feszélyezettség, ha egy tízéves feleannyi idő alatt forgatja helyre a Rubik kocka színoldalait – miért törődne bele tehát, hogy gyerekek forgatják a *Tragédia* színeit erre-arra, s kétségbeejtő, hogy *alkalmanként* döbbenetesebb fölismerésre-fölismeretetésre jutnak (*éppen*

mert nem értik), mint a legzseniálisabb, érett színművészek?! Az irodalom szakemberétől pedig az ellenőrzöttség, a „róla való tudás” érzetét veszi el az öntudatlan kavalkáddá tett drámai folyamat. Nem kételkedem azok őszinte indulatában, akik elvitatják a Jeles-féle átdolgozás (általában pedig az ily mérvű átdolgozás) jogosultságát, vagy a vélt teljes félreisiklás miatt keseregnek. De érdemes meditatálni azon: nem újra meg újra szükséges teherpróbája-e a nemzeti tudatnak –, illetve az azt részben megtestesítő, kifejező nagy műveknek –, ha időről időre „szentségtörő” kísérleteknek vetjük alá? Nem a végső soron ingathatatlan – hiszen eredeti formájában rendszeresen kinyomtatott, csakis eredeti formájában tanított, idézett stb. – remek gyarapszik-e mindazzal, ami a csak hetekig-hónapokig élő, aztán legjobb esetben archivált művészi próba, szokatlan értelmzés nyomán, tanulásként beléje épül?

Az *ember tragédiája* is lepergeti magáról mindazt, ami Jeles András filmjében túlkapás, ügyetlenség, laposság, magamutogatás, iránytalan indulat. Egészében azonban gazdagodik a madáchi mű: két gondolat immár félretolhatóan elemzésekor. Az egyik: ez a *legkíválóbb magyar abszurd dráma* – magát az abszurd drámai iskolát majdnem száz esztendővel megelőző, XIX. századi abszurd –; a másik: ami Ádám és Lucifer útja során legalábbis a londoni színig történik, az az emberi nem *gyermekkorának képe*.

Az *Angyali üdvözlét* ezt a két fölismerést, meggyőződést erősíti a szokatlan fogással, midőn gyerekekkel játszatja el a drámát. A gyermekemberség a tolmácsolás nyilvánvaló abszurdumával párosul. Jeles koncepciójának jogosultságát erős párhuzamok igazolják. Csizsár Imre friss miskolci rendezése a paradicsomi színben hancúrozó állatövödát kerített Ádám és Éva – a két emberövodás köré, akiknek önállótlanágát a kezükről-lábukról a zsinórpadlás „mennyébe” vezető marionettzsinetek is mutatták. Paál István pár évvel ezelőtt, Szolnokon a mindössze hét szereplőssé tett kamaraváltozatot tisztán abszurdnak fogta föl: ott a Föld szegény szelleme csak nyakig emelkedett ki a sárgolyóból, mintha úgy temetkezne birodalmába, ahogyan egyes abszurd hősök is a szemétkbe, ürülékbe, homokba. A lét tere, színhelye – és ideje – az abszurdoktól ismerős módon tartotta fogva az e körökből kiszaladni képtelen Ádámot.

A rendezői koncepcióból, Jeles András mindent elsöprő – de a *Tragédiával* kapcsolatban nem általa fölismert – kultúrkritikai pesszimizmusából logikusan következik, hogy a film képi nyelvében szimbolikusan a *torzó*, konkrétan a *sír* a leghangúlyosabb. A gyerekek – a kezdet-emberek, az ígért-emberek, a remény-palánták – befejezetlen építmények, málló romok, céltalanul emelkedő falak között játsszák el a história torzóban maradt, rommá omlott fejezeteit. Valamiféle soha-el-nem-készülés – vagy valamiféle mindig-elpusztulás-szigeten, melyet viszont a figyelmetlen bujasággal tenyésző természeti zöld, vagy a kő, a kvarc kikezdhethetlen anyagszerűségével ható környezet fog gyűrűbe. Mérhetetlen *árvaság* sugárzik a képsorokból pusztán azáltal, hogy – az emberi lét rendjét kikezdő módon – nincsenek felnőttek a gyerekek mellett, s az Úr is egy idétlen (vagy idétlenül pojácáskodó?) fiú (vagy lány? vagy fiú lány?) hangján szólal meg (az egyik epizódban mégiscsak fölbukkannó három alakra ne vesztegessünk időt. Ők nem felnőttek, hanem primitív szimbolikájú bábok, óriások. Azért kerülhettek ide, mert Jeles hol következtetlen, hol ízlést vétő a kidolgozásban).

Kardos Sándor kamerája, amikor sírokat fényképez, felejtethetlen látványokkal is megajándékoz. A temetkezés gyakorisága: vélemény a világállapotról. Ádám és Éva elalvásának képeben is fölsejlik valami a régészeti sírleletek összesimuló vázai-ból, a párizsi szín kuszált szanaszét-fekvése halomra lőtt emberek képzetét kelti. A gyerekek avarba-temetkezése, és a furcsa *játszásnak* szóló mosolya közben: a föl sem fogott végpusztulás kegyetlen-szép látomása. A londoni sírbahullás-epizód – ez a groteszk *ugróiskola* – nem kevésbé mellbevágó.

Ez utóbbiban Jeles egyik uralkodó eljárása is kitetszik. Szívesen fotográfáltatja le a szóképeket, metaforákat. Ha Madách szava szerint „Bölcső és koporsó ugyanaz”, akkor ő mindjárt a sírgödör fölé ülteti „várandós” leányszereplőjét, s izmos *baba*

zuhan egyenest a mélybe. (Megütődjünk-e a jeleneten? De hiszen a papás-mamást játszó gyermekek nem csupán az idillit jelenítik meg a felnőtt életből, s nem csupán a látottakat ismétlik, de egymás érintésével vagy babaszemek kiszúrásával azokat a titkokat és következményeket is kutatják, melyekről még fogalmuk sincs.)

Az említett módszer nem mindig a legjobb. Ha például a koldus „Krisztus öt sebére” esküdvén bizonygatja szerencsétlenségét, be kell-e tűnnie mindjárt a képmezőbe a keresztfának? Kardos Sándor bravúros operaióri munkája néha ezeket az erőtetettségeket is leplezi. Nála a *pars pro toto* elve a leggyümölcsözőbb. Szokatlan szemszögből, perspektívából, valamely részletet, részlelet meghatározóvá emelve dolgozik, s ettől mintha *belenéznénk* a játékba, holott bizonyosan nem vagyunk jelen. Az egyébként su.a „alma-jelenet” is ettől kap varázst: *az alma felől nézett*. Egy angyalika harangozó lábának premier plánja pedig filmesztétikai lecke lesz abban az iskolában, ahol tisztességesen fognak filmesztétikát tanítani.

A kivitel ellentmondásosságára utal, hogy a film néha kínzóan unalmas: Jeles már leütötte a legmagasabb hangot, s ezt még egy darabig kényelen – új ötlet híján – húzni-nyúzni. Más részleteit viszont többször egymás után meg kell nézni, olyan gazdag, összetett a jelképiségük. Általában: minél nagyobb a szakadék *a mondott és a mondó* (tehát Madách szövege és a gyermekszínész érettsége) között, annál nagyobb távlatok nyílnak meg az abszurditás, az irrealitás, a vízió irányában. A rendező írta dialógusokra nem föltétlenül volt szükség, ám zavartalanul illeszkednek a madách-i sorokhoz, illő – mert elkülöníthető – formában, miként újabb pótlások régi várfalakba.

Saját célkitűzéseire még közelebb kerülhetett volna a film, ha nem ragadja el Jeles a minél zabolátlanabb, nyersebb kimondás, megmutatás heve. Ha takarékosabb a gyermekjátékká tett, keserű *Tragédia* eszközeivel. Ott remekel, ahol a gyerekek a saját testükből, a kezük ügyébe eső egyszerű tárgyakból, növényekből alakítják a szcénát, s ott esik a mesterkéltetés vétkébe, ahol mindenfelét rájuk erőszakkal, kiagyalt öltözékektől ebben a miliőben elképzelhetetlen, idegen dolgokig.

Jeles végül is azt közli velünk, hogy a történelem nem egyéb, mint a gyermek-(a gyermek) ember naiv kitalációja, amely végpusztulásba visz. Sarkit és vitára ingerel, mint minden jelentékeny mű. S az *Angyali üdvözlés* jelentékeny, felemássága ellenére is.

Gyermekek játszanak Madáchot, s ez ellen megannyian tiltakoznak. De tán észre kellene venni, hogy – épp mert gyermekek játszanak – soha még ennyire derűs pesszimizmus nem járta át a drámát. Soha ennyit nem kacsintottak és kacagtak benne. Soha így nem szövődött bele a csödbe – a hancúrozás.

Ha Jeles filmje figyelmeztetés, ha a halálraszántság komor filmje – hát ezzel együtt az.

PÉCSI SZÍNHÁZI ESTÉK

(Garai Gábor: *A reformátor*, Vampilov: *A megkerült fiú*)

Amikor egy szerző az életből átemel bizonyos tényeket a műalkotásba, akkor az első fordulópont, amely meghatározza az adott mű értékét, az lesz, hogy a megfelelő élethelyzethez megfelelő művészeti ágat, ezen belül: megfelelő műnemet és műfajt választott-e. Az elemzések, kritikák általában adottságként fogadják el a művek élethelyzeti háttérét, és nem veszik fel azt a kérdést, hogy – mondjuk – egy drámaként megírt téma lényegét tekintve valóban drámai-e, vagy inkább arról van-e szó, hogy a szerző egy nem a téma természetének megfelelő formába kényszerítette bele a gondolatait.

A Pécsi Nemzeti Színház évadkezdő ősbemutatója, Garai Gábor *A reformátor* című műve az 1983-as jubileumi Luther-év alkalmából született (a darabot az *Életünk* azévi decemberi száma közölte.) A szerzőnek ez a második darabja, 1973-ban ugyancsak Pécsen mutatták be *A lebegő Atlasz* című színpadi művét. Arról annak idején Ungvári Tamás így írt: „A feszültségteremtés sikerült. A dráma alapozása is. Garai tud dialógust írni, van érzéke a színpadhoz, s nem szégyell érett poétaként új műfajt tanulni. Műve árnyait a tapasztalatlanság veti.”

A hat képre tagolt kétrészes színműben Garai kronologikusan jeleníti meg Luther életének néhány sorsfordulóját, illetve epizódját, 1520-tól 25-ig. Ez az időszak lehetőséget kínál a szerzőnek arra, hogy egy központi kérdésre koncentrálni, koherensen megszerkesztett világot építsen föl. Történelmi személyiség esetében fontos kérdés, hogy milyen élethelyzetre alapozódjon a darab. Ez az alap lehetne „az ember mélyen összeforr művével” valóságseleme, ez azonban csak periférikusan van jelen a műben. A Luther személye köré font jelenetfüzér, mely először a kor legjelentősebb szereplőinek vázlatos bemutatását adja, majd a Luther és Müntzer közötti ellentétet helyezi a középpontba, két vonáspont között ingadozik. Egyfelől Luther személyes sorsán, belső vívódásán keresztül egy lírai jellegű monodráma lehetőségét rejti magában, másfelől a kor epikus tablóját kínálja.

Felsejlik a műben (az ember mélyen összeforr művével problematikája ellenében) az a kérdés, hogy mi történik akkor, ha az eszme függetlenedik a megalkotójától, hogy miképpen válik – Luther akarata ellenére – az általa elindított reformokból egyházszakadás, parasztháború. A mű neuralgikus pontja épp a főhős reformátor voltában található. A reformátor, a „reálpolitikus”, a körülmények közegében, a „készen talált feltételek között” tevékenykedő ember ugyanis alapvetően *drámai* jellegű (a műnem értelmében), és elsődlegesen epikai megformálást kínál. A darab igazán drámaivá az utolsó képen válik, s egyúttal ez a legköltségesebb jelenet is. Itt kapcsolódik össze a leginkább a leginkább a mű két szála, a közéleti-politikai és a magánéleti. Luther menyegzőjén lehetünk tanúi annak a konfrontációnak, ami a reformátor és az ő nevében fellázadó parasztságot egyik üldözött képviselője között lezajlik. E halálra vált szökevényben Luther Müntzert véli fölismerni, s ez a szembeütközés sürítve idézi fel a darabban ezt megelőzően fejtegetett alapkérdéseket.

Nógrádi Róbert, a rendező láthatóan bízik a darab önértékében, a szöveg autonómiájában, s Garai mondatait nem kívánja színházi „hókuszpókuszokkal”, különböző látványeffektusokkal elfedni, remélvén, hogy a szöveg megáll önmagában. Mint ahogy a szereplők is leginkább önmagukban állnak a színpadon. Ennek következménye egy olyan metamorfózis lesz, hogy a mű az előadásban többször statikus tablók füzérévé válik, ami főként a statisztéria szerepeltetésében mutatkozik meg. A diákok, polgárok stb. összeömlőre tartózkodnak a színpad egyik végében (tab-

lő), majd jeladásra átvonulnak a színpad egy másik pontjára (újabb tablő). A néző ily módon hamar elsajátítja az előadás bizonyos jelrendszereit. Ha a diákok valakit éltetnek, vagy lehurrognak, akkor mindig van egy előkiabáló, majd a tömeg háromszor utána mondja a közakaratot. Mindig szigorúan háromszor... Az „állodgáló” színészek többsége a szövegmondással, szövegértelmezéssel igyekezik lekötni a közönség figyelmét.

Két művész van, aki igazán hiteles személyes atmoszférát és drámai feszültséget is teremt: az Eck Jánost alakító Sipos László és Müntzer Tamás szerepében *Németh János*. Ezzel – helyenként talán a darab intenciói ellenében is – a néző szemében nekik lesz „igazuk”. Játékmódjukkal mindenestre azt sugallják, hogy az egész előadást a kettejük által képviselt dinamikával és intenzitással lehetne megalkotni. A díszleteket *Vata Emil*, a jelmezeket *Hruby Mária* m. v. tervezte.

*

Magyarországi bemutatóként került színre Alekszandr Vampilov *A megkerült fiú* című drámája a Ságvári Művelődési Házban. A mű eredeti címe *Az elsőszülött* (vagy idősebb) fiú, és 1967-ben keletkezett. Ekkor Vampilov harminc éves volt, s még öt évet élt. Néhány egész estés dráma és egyfelvonásos, valamint egy-két novelláskötet alkotja életművét. Egyik legismertebb darabja a *Kaland a főmestérrel* című egyfelvonásosa, melyet nemrég a televízió is sugárzott, és 1983 novemberében a Moszkvai Szovremennyik Színház pécsi vendégjátékán is láthattuk.

Vampilov több művében is azt a szituáció-modellt alkalmazza, amelyben egy idegen érkezése határozza meg a világ drámai átrendeződését. *A megkerült fiú* is erre az életényre épül – a dráma megváltástörténetként is értelmezhető. Két fiatal ember, akik lányokat kísértek haza a külvárosba, lekésik az utolsó HÉV-et, és azzal a blöffel állítanak be egy családhoz, hogy egyikük – Buszigin – az apa házasságon kívül született fia. A közegben, amelybe a két fiú betoppan (akik közül Szilva a vagány, aki „beugrasztja” társát a megkerült fiú szerepébe) éppen erre a hiánypótlásra várnak: az új családtag újrarendezi a családi viszonyokat.

A példázat, amelyet a darab megjelenít, egy dezintegrálódott családot állít a középpontba. A tizenhét éves Vaszenyika, az egy-két évvel idősebb Nyina, és a gyerekeit egyedül nevelő Szarafánov kapcsolata – ahogy azt az első jelenetekből megismerjük – apró családokra, hazugságokra épül. Az apa eltitolja a gyerekei előtt, hogy már nem a szimfonikus zenekarban oboázik, hanem mozik előcsarnokában, temetési szertartásokon fújja a hangszerét. Ő ebbe a hazugságba és az ivásba menekül, Nyina számára egy készülő házasság, az öccsnek pedig a cél nélküli szökés, a többször megkísérelt „acting out” jelenti a mindennapok elviselhetetlenségének vélt megoldását. A családi zűrzavart két epizódalak szerepeltetésével színezi Vampilov: az egyik a kamasz reménytelen szerelme, a 25 éves szomszéd kisasszony, a bírósági titkárnő; a másik pedig Kugyimov (Nyina vőlegénye), a pilótának készülő, és az életet „sarkosan” szemlélő és élő katona.

Erre a darabra is érvényes az, amit Bakcsi György Vampilov drámáiról írt: műveiben „a hétköznapi élet mélyére kívánt hatolni, belülről akarta a lelassult, megmevedett életformákat és jellemeket »felrobbantani«. Csehovtól tanulta a polifonikus párbeszédnek felépítésének titkát, a figurateremtést; emellett felhasználta korunk groteszk-abszurd drámatechnikáját is. Zárt, az orosz színművekben megszokott állóvíz-szituációból indított, ezekbe vitt bele olykor egy mindent fejtetőre állító ötletet, amely hősei lemeztelenítését hozta.” *A megkerült fiú* különossége abban rejlik, hogy itt az abszurd ötlet – hogy Buszigin családtagnak hazudja magát – nem kifordítja magukból az egyes szereplőket, hanem éppen ellenkezőleg: az önmagukra találáshoz segíti őket. A darab *látszólag* idillikusan végződik. A szituáció paradoxona azonban éppen az, hogy ezt a kis hazugságokra, apró csalásokra épülő életet, az eltűrt, de nehezen elviselt egyéni sorsokat egy nagyon nagy *hazugsággal* váltja meg az „idősebb testvér”, amivel Vampilov – a modern drámairodalom nyomdokain haladva – nem teszi egyértelművé, s ezáltal lezárttá sem a mű végkifejletét.

A megkerült tiú kitűnően megkomponált dráma, a szereplők mozgásirányai – a darab mélyszerkezetében – egymást feltételező és kiegészítő komplementer párokba szerveződnek. A két jövevény eltérő karaktere is két pólust jelenít meg. Szilva a könnyed, a közvetlen kielégülést kereső és találó, a saját pillanatnyi érdekeit szinte kizárólagosan figyelembe vevő alak, míg az apátlan orvostanhallgató, akit alkalmi társa beugraszt ebbe a bizarr helyzetbe, szociálisan ügyetlen, és ezzel együtt mélyen-érző, a pillanatnyi érdekekkel szemben az „egészre” ráhangolt, és érzelmeiben kitartó. A vőlegény, Kugyimov, az érzelmeit leginkább elfojtó és a rendet kívülről magára kényszerítő, semmilyen spontaneitásnak nem engedelmeskedő alak – nem véletlen, hogy ebben a világban ő csak kívülálló lehet (el is távozik hamar: lejár a kimenő.) Ez az utóbbi fajta férfiasság, amelynek Vampilov a komikus és embertelen vonásait emeli ki, Nyinában is ellenérzést ébreszt a vőlegénye iránt – miután megismerte a két jövevény sajátos értékrendjét. Nyinára különösen (vagy inkább kizárólagosan) Buszigin van hatással, s a szerző sejteti, hogy itt szerelem szövődik a „féltestvérek” között. Ennek a kapcsolatnak a negatívja a szomszéd Makarszskaja fiú-ügyeiben mutatkozik meg. Vaszenyika szakaadatlanul randevúért ostromolja a kis-asszonyt, aki (az apa közbenjárására) rááll egy mozilátogatásra, ám a színre lépő Szilva könnyedén elcsábítja, amivel kivívja Vaszenyika féktelen haragját és mérhetetlen elkeseredését. Az emberek viszonyaiban megjelenő hétköznapi világ mélyén ott rejlik az az üzenet, hogy az ember megváltásra rendeltetett, de ez a megváltás nem egyértelmű és nem tiszta értékekre épülő, hanem – ha kell – a megváltandók hazugságainál is nagyobb hazugságra épül. A megoldás tehát megőrzi az alaphelyzet paradoxonát, és ebben van modernsége és aktualitása.

A darabot színpadra állító *Valerij Fokin*, a Moszkvai Szovremennyik Színház művésze, és segítőtársa, *Vlagyimir Poglazov* játékmester remek előadást hoztak létre. Fokin, akinek az 1983-as pécsi vendégjátékon két rendezését is láthattuk (köztük egy Vampilov-darabét), ebben az előadásban példát ad színészvezetésből, lélektani hitelességből, gondolatiságból és komikumból. Különösen élményszerű, ahogyan egy-egy jelenetben intenzív atmoszférát teremt, s ahogyan a komikum különböző minőségeit és mélységeit felmutatja. A többrétegű produkció felszínén egy közvetlenül hozzáférhető komikus szintet jelenít meg: a dugi italokkal, a hétköznapi apró frusztrációkkal, a karakterek felszíni kontrasztaival. Rendezése azonban jóval többet tartalmaz ennél. Nem szűkíti le ugyanis a darab értelmezési tartományát, hanem inkább kitágítja azt. Ily módon az egymástól elszakadt generációk egymásra utalása ugyanúgy hangsúlyt kap, mint a Vampilov-mű mikrokörnyezetének értékszavari, az egyéni életutak perspektívájának vagy perspektívatlanságának megrajzolása. A groteszk hangvétel különösen a záróképben erőteljes, ironiája az egész előadásból építkezik, és ennek megalkotásából a színészek maradéktalanul kiveszik részüket. A Szilvát játszó *Balikó Tamás* úgy teszi hitelessé alakítását, hogy egyúttal a figura komikumát némiképp kívülről formálja meg – analóg módon azzal, ahogyan Szilva a léthez viszonyul: kívülállóként és „humorosan”. Reagálásai a legtöbb esetben az előadás világán belüliek, de néhány poént közvetlenül a közönségnek talál. *Kulka János* a címszerepben az előadás legkidolgozottabb alakítását nyújtja. Szerepformálásának előretulásai, a lélektani motiváció hitele az egész produkció művészi origóját teremti meg. Az emocionális kiszolgáltatottság, a szeretethiány éppúgy része az általa megjelenített személyiségnek, mint a morális tartás és az érzelmeinek tartóssága. Epizód szerepében remekül játszik *Csuja Imre* (Kugyimov), és már-már megmerevedő szereppáncélját ügyesen veti le és teremt árnyalt jellemet *Safranek Károly* Vaszenyikaként. A kevésbé kidolgozott alakítások közé tartozik *Oláh Zsuzsa* Nyinája – egyenműen és egysíkúan megjelenített negatív indultaisaival; *Ferenczi Krisztina*, akinek a szomszéd vékony szerepéből csak villanásokra futotta; és végül az apaként fellépő *Győry Emil*, aki nem tudott, vagy valamilyen belső ellenállásból nem akart igazán azonosulni a szerepével, s a közte és a szerep között levő vélt diszkrépanciát kiváló rutinjával próbálta áthidalni. A diszketet *Vata Emil*, a jelmezt *Manhardt Ildikó* és *Brassói Irina* tervezte.

A kert

Emlékezni kéne s nem tudok

Tér volt a nő és férfi az idő

Némán bögök

Hol van hol vagyok

Tetőn agancsos antennám kinő

Szél nem mozdul

Kút és Nap szemez

Kő és növény árnyékát szívja föl

Éjszaka szívemre rettenek

Ha csillag alvó gyümölcsöt leöl

Örizetlen fák és faközök

Holdnak bábselyme föl- s lepörög

Levél fonákja színe hályogos

Cigarettafüsttel áldozom

Vak Ó

Belül jár vakságomon

Csontomon fehér ténnel átbotoz

Régi vers felújítása

Juhász Gyulának

Akácfa lusta bivaly

Arvaúz vak bokra puli

Darázs zúg gépen anyám ha varr

Megvakult vásznak

Halott mozi

Nyírfalevél zsebtükör

Út porzik búcsúból haza

Árnyékom üres tornácon ül

Megered lassan

Hajam hava

Himzés bomlik a rózsza

Színeket hoz csak a szellő

Növényen és a fémen rozsdá

Csörtet át mintha

Száraz eső

Szívemmel ősz nem győzi
Hull Annád ruhája teste
Szűnyog gyöngé sírását tűzi
Csillag-tűjébe
A vak este

Két szülőm is gyermekem
S tanyámmá gyermekült vénen
Időm résein őket lesem
Arcomra korhadt
Kerítésen

Vera P. Keszthely

POSZLER GYÖRGY

A JÉGHEGY CSÚCSA ÉS A LÁTHATATLAN SZISZTÉMA

(szubjektív portrévázlat Lukács Györgyről)

Számot kell vetni vele. Emlékével és hagyatékával. Megkerülhetetlen elméleti művelet. Több oka és célja is lehet. Legalább egy alkalmi indoka, meg egy tudományos, műfaji és evidensen objektív is.

Az alkalom az évforduló. Ez mindig emlékezés, de mérleg is. Az ő esetében nem lehet tiszta ünneplés. Nem engedi a mű rangja, meg a szellemi magatartása sem. Kémény alkotói sorsa volt. Viták pergőtüzében állt, és támadások vasvesszei között futott. Évrre évrrel válaszolt; az ütést türte vagy visszaadta; a dicséretet fanyalagva mérlegelte. Hosszánát nem várt, nem kért. Kegyeetlen volt írásaihoz, mint ellenségei sem – pedig azok sem kímélték. Pályája elején levélben kért bírálatot barátaitól; élete végén kritikára adta kéziratát tanítványainak. Hozzá méltóan kell emlékezni. Megadva a rangot, de oszlatva az illúziókat. Megrajzolva a formátumot, de kerülve a legendákat. Annál is inkább, mert rang és formátum kevés adódik ugyan, illúzió és legenda annál több. Nem árt, ha az ünneplésnek hozama van. Tudományos tételekben és nemzeti önismeretben is. Különösen az ő esetében, aki mindig életművét építette. Ezt csak az emlékezések polifóniája biztosíthatja. A sokféle hang és árnyalat. Én is kísérletezem egy variációval – mégpedig sajátos pozícióból. Nem voltam tanítványa. Nem érintett személyes varázsa, csak művei súlya. Közvetlen élmények nem befolyásolnak, csak közvetettek. Amiket a szöveg sodrása ad. Nem hallok hangját, amikor olvasom; nem látom tekintetét, sem szívjarja parázsát. Csak a gondolatmenet vonzását vagy taszítását érzem, az érvek sodró erejét vagy elhárítható gyengeségét.

A tudományos ok a hagyománnyal való sáfarkodás kötelessége. Mert súlyos tradíció, de gondot ad; felbecsülhetetlen tőke, de nehezen kamatozik. Saját minőségéből következik, hogy nem könnyen adja magát. Meg környezete minőségéből, hogy nehezen tudja megszólaltatni. Sajátosságát két tényező is meghatározza. Az életsors paradoxona és a pályafutás egyszerűsége. Mert életében mindig különálló volt, olykor egyenesen ereinek vagy apokrif. Ifjan és öregén éteri metafizikusként és partizán marxistaként idehaza, mint férfi messianisztikus vulgarizátorként és realista antivulgarizátorként emigrációban. Amikor elfogadták, aggastyán volt. Halála után kánonná tették. Az apokrif teoretikus a jelenben és jelennek veszélyes, a kanonizált teoretikus a jövőben és jövőnek. Az első, mert opponálja az időt, a második, mert meghaladja az idő. Az apokrif könnyen lehet varázslatosan vonzó, a kánon könnyen lehet mereven taszító. Életsorsa paradoxáját éppen a vonzás és taszítás furcsa egymásutánja és egysége adja. Az egyszerűség azt jelenti, hogy magányos hagyomány. Cezúrát hoz, nem folytatást; ezért maga után cezúrát is provokál, nem csak folytatást. Élete, utóélete is magánya miatt problematikus. Ha előtte és mellette hasonló minőségű, ha nem is hasonló rangú, gazdag tradíció lenne, csak termékenyítő lehetne nagysága, így riasztó is. Akkor alternatívákat kínálna, és evidensen ad lenne az erősebb; így egyetlen lehetőséget kínál, ami nem mindig lelkesítő. A sokféle hagyomány ürügy a választásra, ezért inspirál. Az egyféle hagyomány kizárja a választást, ezért determinál. Az inspiráció feltétlenül lendít, a determináció könnyen megköt. Mert nemcsak természetes súlya van, hanem nyomasztó önsúlya is. A sokhangú hagyomány megbecsülést szül, az egyhangú túlbecsülést. Monumentális monolitja nem csupán utat mutat, de utat is zár. Ezért is fontos a józan mérlegelés.

A műfaji okot műve utóélete határozza meg. Hogy filológia alakult ki körülötte. Részletkutatások folynak, de monográfiák is készülnek. Ez jó és szükséges, de rossz és veszélyes. Jó és szükséges, mert ismerni kell a részleteket, rossz és veszélyes, mert nem csak a részleteket kell ismerni. Hanem az egészet is, de nem a rész-

letekből összeálló egészet. Mert éppen a sok részletben vész el olykor az egész. A túl gazdag térkép sikkasztja el a táj karakterét. Az egyenként felrakott vonások fedik el a portré jellegzetességét. Pedig éppen ezt kell megrajzolni. Az egyszerű és összetéveszthetetlen műben és emberben. A műben, ahogy az emberből következik, az emberben, ahogy a műben formálódik. Persze ez – a portré – is részletekből áll össze, de nem hangsúlyozza, inkább mellőzi az elemeket. A folyamatban részekből lesz az egész, a végeredményben egészből következik a rész. Márpedig most a végeredmény érdekes. A sorsképlet, ami a mű summája, de gyakran elvesz mögötte. Noha ez adja a tanulságot, elméletileg, politikailag, meg amúgy emberileg is. Erre vállalkozom – portré körvonalazására. Nem egészen felkészülten – ki érezheti magát bármikor is végképp felkészültnek? –, de külső-belső nyomástól készítetve. Belülről személyesen szükségem van a tisztázásra, a megkísérelt mérlegre, hogy egyénileg valaha is továbbléhessek; kívülről a hazai tudománynak szüksége van a tisztázásra, a megkísérelt mérlegre, hogy együttesen valaha is továbbléghessen. Kimerevített, a mozgásokban alakuló állandót felvillantó pillantaképet szeretnék az emberről, politikusról, gondolkodóról. A vetületek egységéről, a magról, amiből minden következik, ami mindenkől következik. Kegyetlen és veszélyes művelet. Kegyetlen, mert elhagy sok árnyalatot, hogy hangsúlyozza a meghatározó vonásokat. Veszélyes, mert elhagyva sok árnyalatot, túlhangsúlyozza a meghatározó vonásokat. A túlhangsúlyozás pedig kényes egyensúly, könnyen billen. A billenés előtt még éles portré, utána már metsző karikatúra.

Az evidensen objektív okot az életmű sugallja. Különösen a vázlatosan elkészült curriculum vitae, a *Megélt gondolkodás*. A pontosan megfogalmazott alapkérdéssel, ami közeleztető teszi a választ. Sikert-e az önmagára találás? Megcsinálni az alkatnak megfelelő művet és életet, megépíteni a műnek és életnek megfelelő alkatot? Ha igen, megtalált-megvalósult pálya; ha nem, elvesztett-elvétett pálya. A személyiség a tét. Hogy megszületett vagy elvetélt az élet döntéseiben-választásaiban. Hogy kikerekedett, mint az egész, vagy csonka maradt, mint a rész. És harmonizált-e a történelem mozgásával? Egyazon ritmus formálta vagy deformálta a kettőt? Ha igen, valódi személyiség; ha nem, álszemélyiség. Ez a kettős dilemma mozgatta a pályát. Kezdetben mint félig spontán, félig tudatos életstratégia, később mint érzelmileg-gondolatilag elsajátított létértelmezés. Így fogja fel a marxizmust is – az első perctől kezdve. Mint a történelemben létrejövő vagy elvetélt emberi – nembeli és egyéni – megvalósulás vagy meg nem valósulás ideológiáját. Ezért létkérdés számára az elidegenedés, a részlegesség-megcsonkítottság és a nembeliség, a teljesség-épség teóriája.

Négy ok és ürgy a portréhoz. Az első kettő csak indíték. A második kettő már műfaji és tartalmi meghatározó. Meg kell kísérelni, a veszély és felelősség tudatában. De enélkül nem érdemes.

Vonzások, választások — tasztítások

Az emberről emberi kapcsolatok vallanak. Ahogy vonz és vonzódik, ahogy választ vagy taszt. Ezekben is realizálódik a személyiség, legalábbis megmutatkozik. Márpedig a tudósi életműben is megkerülhetetlen. Abban, ami gondná lesz számára, meg ahogyan kérdez és válaszol. A szubjektum választ és determinál. És persze bizonytalanná is tesz. Mert itt is elmozdít a „mérőműszer” hatása, meg a mérést végző milyensége és pozíciója. Ez minden teória termékeny „bizonytalansági relációja”, amelyet az „egzakt” természettudományok a XX. században fedeztek fel, az „in-egzakt” társadalomtudományok mindig is tudtak. Alakja körül leng egy makacs legenda. Személytelenségről szól és könyörtelen objektivitásról. Szerencsére nem igaz. Nem egészen hamis, de erősen pontatlan. A látványos látszathoz tapad, mint a legendák zöme. Mert egész művét fűti az olykor elfogultságba is átlendülő szubjektivitás. Minden teória személyes gond számára, mert minden személyes gondból teória lesz. A teoretikus jelleg szövi a legendát. Ugyanis a teória látszólag személytelen. De nála – mint minden jelentős teoretikusnál – nem. Szubjektív életmű, csak nem közvetlenül, de közvetetten. A személyes sors, az emberi mag – mint majdnem mindig – fiatalkori kapcsolataiban érhető legvilágosabban tetten.

Nem személytelen, de oldódni-közlekedni nem tudóan, elrendeltetetten magányos. Szinte így születik. A sorsa – úgy tűnik – csak beteljesíti az alkati determinációt. Nem létre hoz benne valami újat, hanem megérlel, manifestálté tesz valami meglévőt. Megpróbál kitörni belőle, de nemigen megy. Szenved tőle, de viselnie kell. Épít néhány fontos kapcsolatot. Pontosabban csak kétőt. Ezek a nagy vonzások. Elveszíti őket. Az egyiket ő vetéli el, azaz szubjektíve nem tud megvalósítani. A másikat az élet ragadja el, azaz objektíve nem tud megvalósulni. Mindket ő egyformán sorszerű. Az első a belső lehetetlenség dokumentuma, a második a belsőre rimelő külső. A magány gyűrűjét vonja köré, ami nem csak kívülről szorít, belülről is körülzár. A belülről-szubjektíve elvetélt a ma már lírai mítosszá lett Seidler Irma; a kívülről-objektíve elveszítt a ma már elméleti mítosszá tett Popper Leó. Még csak egy vonzás van emberi kapcsolataik között, a diáktárs Bánóczi László. A többi csupa tasztítás. De ez nem igazán mély, ezért nem is tragikus. Nem elvesztés lesz belőle, még csak nem is jelentős csalódás, inkább csendes kiábrándulás. Különben is alkalomra-alkalomból szövődött. A Thália-társaságra, a magyar színházi élet koraérett, vagy inkább korán jött és meg nem érett megújítási kísérletére. Utána nyomtalanul oszlik el. Valójában – az ő szava ez – emberi „centrumot” csak a másik két ő érint.

Az igazi, forró érzelmekkel, szinte erotikusan fűtött nagy kamasz- vagy poszt-kamasz – barátság nem Bánóczi, hanem Popper. Predesztinált, hogy mítosszá legyen. Alakját, életét a sors konstruálta és rendezte – főképpen Lukács számára: tanulságnak, eszménynek, nosztalgiaforrásnak. Elméletileg is ihletett szobrász és festő, alkotónak is érzékeny kritikus és esztéta. Zeneien szenzibilis, képzőművészien konkrét, irodalmian poétikus a látásmódja. Tiszta ígéret és indulás, pusztá derékbatörtség és meg nem valósulás. Húsz éves, amikor alkotni kezd, huszonöt, amikor meghal. Finoman századfordulós jelenség, de inkább századvégi, fin de siècle. Azon belül is kelet-európai, pontosabban Monarchia-beli. A világból való, hol a visszamaradt történelmet káprázatosan kompenzálja az előre futó szellem. Persze nem Ady és Móricz Pestje intellektuális hazája, mert idegen tőle a gátat romboló történelmi dac, nem is Kafka és Rilke Prágája, mert ugyancsak idegen tőle az egyéni poklokat nyitó originális mélység. Inkább az ancien régime végnapjainak pompázatos fővárosa, Bécs. Hofmannsthal metropolisa, ahol avantgarddal kacérkodik a neoklasszika, és Musilé, ahol ironikus tudatregénnyé lesz a kultúra haláltánca. Itt nem sokkal halála előtt már bogozgatja az egyéni tudattalan rejtélyeit a bűvös szavú Freud, nem sokkal halála után már fogalmazgatja a közös közlésképtelenség tételeit a pontos szavú Wittgenstein. Nem műve, lénye szecessziós. Főképpen eredeti értelmében. „Kivonulás” az élete. Szanatóriumok fehér csendjébe és a korai halál feloldhatatlan értelmetlenségébe. Még betegségének is pontos stílusa van. Nem vérbajos, hanem tudóbeteg. Semmi adys-nietzschés démonia, inkább karkás-tóthárpádós szomorúság. A Varázshegyen élhetne-elmélkedhetne a század nagy lehetőségeiről-lehetetlenségeiről. Bizonyára okosabb lenne, mint Hans Castorp és lágyabb tartású, mint Joachim Ziemssen. Mosolyogna Settembrinin, mert már túl lenne rajta, borzongana Naphtán, mert még innen lenne rajta. Elmúlása is idevaló. Nem az önpusztítók tragikus összeroppanása, inkább az önemésztők elégikus enyészete. Nincs életműve, csak nimbusza. Ami maradt tőle, inkább szubtilisan okos, mint elementárisan megvilágító. Sokat tudott már megérteni, de keveset tudott még megcsinálni. Néhány felvillanása túlélte. Például az egyenmű közeg hipotézise és a félreértés elmélete. De barátja művében élte túl. Ő teremtette emléke körül a mítoszt is. Lírai tehetség híján közvetlen-költői helyett közvetett-elméleti mítoszt.

Par excellence barát – legalábbis azzá stilizálta az utókor. Szinte elveszett benne, ami magáért való, és túldimenzionálódott, ami eszméi társáért való. Nem egyszerűen megértő, ilyen más is van. Hanem megértő és továbbvivő. Kritizál és lelkesedik, de át is alakít és lényegét tapint. Csak ketten ilyenek Irmával. Leginkább mégis ő. Érzi az induló tudós és esszéista – milyen jellemző a fogalmazás! – „szubsztanciáját”. Mert többnyire ilyesmiről esik szó közöttük. Szubsztanciáról és intelligibilisről, metafizikáról és transzcendenciáról. De nem csak ilyenről. Hanem életről, barátságról, asszonyokról és szerelemről is. Az egyetlen kapcsolat, aminek nem tisztán teoretikus

a jellege. Persze az is, de inkább mimelten-stilizáltan, az élmény trivialitását szégyenlően, az érzelmeket kedves-nagyképpen filozófiává emelően. De ebben – az egyetlen férfibarátságban – nem az elméleti „felépítmény” lényeges, hanem a személyes „alap”. Nem csupán lényeges, hanem át is izzik rajta. Olyan hevességgel, ami halála után Lukács életéből örökre eltűnik. Teoretikus holdudvar, bölcséleti stilizáció itt is van, de közvettség alig. Barátság a barátságért, nem szövetség a közös eszmékért, mint Balázs Béla, vagy szerelem az etikai döntésért, mint Seidler Irma. Minden későbbi kapcsolatában csak önmagáról van szó. Valaminek megszerzéséről vagy elvesztéséről, bizonyításáról vagy elvetéséről – saját használatra. És nem valakiről, hanem valamiről, amit a másik képvisel. Itt elsősorban Popperről, arról aki, nem ami. A nagy vallomásokban is érződik, hogy sorsszerűen fontos, de nem azokban igazán. Hanem a cinkosan bizalmas, kedvesen cinikus hangvételben. Ami személyesen támogat, ha gondolatokról esik szó, magántitkokat faggat, ha szerelemről. Irma ügyében is – érzelmesen és kajánul. És persze megrendülten-karongóan az asszony öngyilkosságakor. Egy életúton több ilyen kapcsolat is lehet. Lukácsnál egy volt. Többre már nem képes. Elvesztésével kiégett belőle a lehetőség. Ezért mitizálódott a jelentősége. Érzelmileg – elméletileg egyszerre, az alakja is, szellemi súlya is.

A személyesség másik elvetélt lehetősége, elégiája vagy balladája Seidler Irma. Hasonló értékű üzenet az érzelmi világ elsüllyedéséről. Legfeljebb műfajilag más. Az – Leó – érzelmileg túlfeszített, nagy barátság. Ez – Irma – teoretikusan visszafogott nagy szerelemlehetőség. De ugyanolyan szimbolikus-szimptomatikus, mert ugyanannyira egyszeri, soha vissza nem térő. És olyanformán él emléke is. Nem teoretikus legendaként filozófiai művekben, hanem lírai legendaként levelekben és visszaemlékezésekben. Éppen ezért túlírt és túlértelmezett – és persze félreértelmezett is. Hogyne lenne. A tényanyag predestinál erre a kapcsolat mindkét pólusáról nézve. Lukács felől: tragikusra fordult nagy szerelem a gondolkodó fiatal éveiből. Esszék bonyolult-közvetett utalásaiban megrajzolt, elmosódott körvonalú hősnője. Míg nem a heidelbergi széf leveleiből ki nem bontakozik az egykori dráma. Irma felől: találkozás egy számára túlméretezett jelenséggel. Emberi is lehetne, de inkább teoretikus marad. Kevés közelség és sok levél. Rengeteg szárnyaló gondolat, néhány suta vallomás. Egy-két sugárzó együttlét Firenzében, sok szürke egyedüllét Nagybányán. Meg nem valósult, sikertelen álom a festészetről, megvalósult, sikertelen házasság – mással. Egy létre nem jött nagyszerű szerelem illanó emléke, egy létre jött kiszerű szerelem keserű szája. Méghozzá – triviális pszichológiai törvény! – kompenzáló szerelemé. Nem vele, akit legalább költészetté stilizálhatóan elveszi ett, hanem barátjával, akit csak hétköznapien értelmezhetően megtalált. Aztán a zárómozzanat, halálugrás a Dunába. Méghozzá irodalmian rendezetten. Társas együttlét után, ünneplő ruhában, a Margit-hídról. Amit – Aranytól tudjuk –, öngyilkosok avattak ugyanilyen balladai éjszakán. Csakhogy az egész nem csupán irodalmian rendezett, hanem – mert irodalmi – túlrendezett is. Nem egyszerűen drámai, hanem bonyolultan melodramai. Ez csábít a félreértelmezésre. Annál inkább, mert eredendően túl-stilizáltatott. Attól, aki élet helyett esszévé költötte, és ezotrikus etikát formált belőle, mert triviálisan túlélte.

A stilizálás először nem etikai, inkább csak pszichológiai, majdhogynem praktikus. Egyszerű férfihiúság mozgatja. A belső elrendezés, elviselhetővé tétel szükséglete, meg a kibeszélés is. Megírja a történetet. Többféleképpen, de leginkább a Kierkegaard-esszéiben. Nem úgy, ahogy van, hanem ahogy szeretné, hogy legyen. Ebben a variációban ő a győztes. Nem etikailag, hanem szerelmileg, amúgy férfimódra. Persze erre a rokonszenves, rokonszenves, mert esendően emberi indítékra itt is ráépül egy ideológiai felépítmény. Meglehetősen banális módon, ahogy az alépítmény is banális. A művészet és élet, pontosabban a mű és az élet dilemmája. Ibsen pályája végeről ismerős és Mann pályája elejéről. Mindkettőt szereti, de az egész amúgyis a levegőben van. Tipikus, szinte közhelyszerű századfordulós konfliktus. Szó van benne a művészről, nála persze a teoretikusról, aki találkozik a szerelemmel, az étellel, de megijed tőle. Mert a művet félti. Persze nem szimplán az élet helyett a mű-

vet, hanem komplikáltan az élet helyett az élettel gazdagított művet választja. Azaz nem a művet teszi az élet, hanem az életet a mű eszközévé. Beépíti a műbe. Nem valóságát éli végig, csak lehetőségét ismeri meg. Lehetőségét, amit a szerető másik adhat. Megismeri, de nem alakítja az életet formáló gyakorlattá, csak a művet formáló élménnyé. Atéli, de eltaszítja, nem csupán a lehetőséget, az embert is. Nem élete részévé, hanem műve áldozatává avatja. Ismert, hamisítatlanul irodalmi szituáció. Nyugat-európai, filozófikus variációban Margit és Faust. Fel kell áldozni az egyszerű szerelmet, hogy megnyíljon a világtörténelem minden emberi lehetősége. Kelet-európai, folklorisztikus variációban Kelemenné és a kőművesek. Fel kell áldozni az első asszonyt, hogy felépülhessen az emberi alkotást képviselő vár a hegyen. Így van gondolati paradigmaként világirodalomban és népköltészetben, de nincs így emberi gyakorlatként egyszerű hétköznapiakban. Ebben az esetben sem. Mert nem a mű tudatos választásáról, hanem az élet tudatosodó képtelenségéről van szó. Nem választja a művet az élet helyett, hanem kárpótolja magát a művel az életért. Amit nem nem akar, hanem nem tud élni. Nem eltaszítja az életet, de nem tudja megvalósítani. Megkísérli, mégsem sikerül. Ezért építi – ismert elemekből – a kegyetlen-hősi pózt. Inkább akar véráldozatot követelő, aszkétikus alkotó lenni, mint kapcsolatot teremteni nem tudó, sikertelen férfi. A *Midász királyban* ki is mondja. Nem a naiv allegória érdekes benne, hanem az érzelmi indíték. Szenved, mert a meleg élet hideg arannyá válik kezétől, a pusztá kudarc pompás teóriává, az emberi lehetetlenség irodalmi lehetőségévé. Valamit persze itt is stilizál. Az elutasított tündér átkának tulajdonítja a szerelmet gyilkoló varázserőt. Holott nem elutasította a tündért, csak nem tudta megtartani. Popper Leó pontosan érzi. Ezért inti: kalandot keressen, ne irodalmat; szerelmet, ne metafizikát.

Pedig Irmának egyszerű szerelemre, hétköznapi asszonyi boldogságra lenne szüksége. Ugyan megkísérli maga is az emelkedetten teoretikus stílust – főképpen levélben. De nemigen sikerül. Szomorúan groteszk a levélváltás atmoszférája. A férfi egyszerű, de bonyolultnak tűnő kompenzációjára az asszony romantikus vívódássá transzponált kihívása válaszol. Csak ritkán tör át a teoretizáló maníron ott az egyszerű vágy, itt a tiszta várakozás. Lukács stilizál, mert kegyetlen fölényre akarja átjátszani alkalmatlanságát; Irma stilizál, mert intellektuális nyugtalansággá akarja átjátszani vágyakozását. Az egyik más akar lenni, mint ami, hogy képes legyen az életre; a másik több akar lenni, mint ami, hogy méltó legyen a teóriára. Talán innen kapnak a festői ambíciók is különös súlyt. Az emberi egyenlőség asszonyi vágyából. Aztán fellázad. „Szakit.” Mert nem számíthat sem egyszerű szerelmi boldogságra, sem önálló művészi megvalósulásra. Nem akar eszköz lenni. A meddőségtől fél, amit a szolgálat jelent, nőként és művészként egyszerre. Visszakéri szabadságát, amit konkrétan senki sem veszélyeztetett. Persze valójában igen. Nem úgy, hogy beépíti formáló művébe; hanem úgy, hogy hiába várakoztatja az örökké elmaradó érzelmi áttörésre.

A fiktív viszony tényleges megszakítása elevenbe talál. Nem az érzelmek mélységébe, hanem érzékeny hiúságba. Hosszú ideig csend van. Csak az emléket elrendező, megszélesítő, magánhasználatra alkalmazó írások születnek, *A lélek és a formák* esszéi. Mindegyik Irmáról és Irmának szól nehezen értelmezhető allegóriarendszerben. Végül az ajánlás jön, nyíltan az ekkor már megromlott házasságban élő asszonynak. Újra kezdődik minden, de másképpen. A visszautasított férfi szinte könyörög. Nem mert emberi hiány hajtja, hanem mert felül akar kerülni, vesztésből győztessé előlépni – legalább a teóriák síkján, de inkább ürügyen. Nem csupán meghallgatják, hanem a válaszlevelek halk, de tisztán érthető segélykérést is tolmácsolnak. Nincs füle hozzá, csak később, az öngyilkosság után. Most megelégszik az egész korábbi pseudokapcsolat történetét visszamenőleg átrajzoló látszatgyőzelemmel – és menekül. Nem művéért, hanem művéhez. Éppen helyre állította az önértétét, nem kockáztat újabb kudarcot. Szerelem és szótlán kézfogás helyett barátságot és szellemi együttélést kínál. Csak a tragédia után rendül meg. Akkor igazán, de sajátos, csak őrá jellemző módon. Filozófikus esszéialógust csinál belőle. Az egyik legnevezetesebbet, *A lelki szegénységről* szólót. Úgy, hogy az egyéni tragédiából

etikai törvény lesz, a konkrét összeomlásból általánosított elmélet. Szellemi-erkölcsi kasztrendszer, ahol az élet embere felett a mindent a műért áldozó lelki szegény áll, a csúcson pedig a pszichés összeolvadást megvalósító jóság. E szerint – jellegzetes teoretikus kompenzáció! – a jóságban vallott kudarcot, mert lelki szegénységre, műre született. Így csúszott morálisan lejjebb, emelkedett intellektuálisan feljebb. Pedig nem a jóság erkölcsi, hanem az élet gyakorlati síkján vesztett. Nem dacosan választotta, de fájdalomdíjult nyerte a művet.

Még egyszer találkozunk a művet kockára tevő élet hívásával. Ez Jelena Grabenko, első felesége. Ő is festőnő, csak másképpen, mint Irma. Abban érzelmi nyugtalanság van, ebben forradalmi szenvedély. Az fojtottan elégedetlen, ez robbanóan lázadó. A magyar asszony embernek romantikusan körvonalazatlan, festőnek félig kész. Az orosz asszony embernek összetéveszthetetlenül karakterisztikus, festőnek dacos dilettáns. Az első rossz közérzetű polgárlány, a második bombarobbantó anarchista. Az életművet építő tudósnak Irma egyenletesen szelíd vonzás, Jelena hirtelen megnyíló örvény. A vonzás esetleg pályamódosítást kíván, az örvény biztosan elnyeléssel fenyeget. A vonzást végigéli, elméletet csinál belőle, de nem módosít. Az örvénybe belenéz, megszáll tőle, és élesen módosít. Emberileg mint férfi mindkettőben veszít; elméletileg mint tudós mindkettőtől nyer. Szerelmi társként itt evidensen alul kell maradnia. Jelena forró gejzirként feltörő szenvedély. Szeszélyesen kalandos múltú, cigányosan féktelen, pravoszláv áhitattal önmarcangoló. Éteri művészből és meghurcolt utcalányból, merénylőből és vezeklőből összegyúrt, poklokat is makulátlanul megjáró, mocskokban is tisztán maradó Dosztojevskij-figura. Ennek a csupa tűz és élet, hihetetlenül érzékeny és felelőtlenül sebeket osztó, törékenyen rebellis művészasszonynak nem a hüvösen vértelen teoretikusra van szüksége. Hanem Bauer Ervinre, a férfias orvosra és Bruno Steinbachra, a félőrült zongoristára. Az egyiknél gyenge szerető lehet, a másiknál erős anya. Lukács, aki Irma mellett a metafizika szűkítően steril világába emelkedett, Jelena mellett gazdagítóan mély emberi megalázottsággal járja az alvilágot. Érezhetően feldúsul tőle. Brunóból még elméleti etikát csinál: nem vitetheti gyógyintézetbe az önzés önvádja nélkül. De Jelenából már gyakorlati történetfilozófiát: megérzi az alkati forradalmár személyiségének egyszeri pátoszát. Nem sző allegóriákat köréje, de előre lendül pályáján. Dosztojevskij ígézetét kapja tőle, nem elméletileg, hanem élete példájában és a messianisztikus forradalmiság emberi lehetőségét.

A két, életművet fenyegető, de egyben életművet inspiráló veszély, a konokan szelíd vonzás és viharosan megnyíló örvény után Gertrudtól kapja, amire igazán szüksége van. Irma képes győzelemmé stilizált életkudarc, aki kompenzációként belemerevíti a műbe. Jelena lelki mélységeket feltáró negatív szerelmi iskola, aki új lehetőségeket nyit a műnek. Gertrud évtizedekig mellette állt. Miatta nem születnek büntudatos dacteóriák, belőle nem sugároznak életet-művet felforgató ihletések. Ideális felvevő-befogadó. Nem követel vért, mű helyett életet, intellektuális nyugtalanság helyett szerelmi szenvedélyt. Inkább adni akar, mint kapni. Az együttlét pótolhatatlan biztonságát. Nem felvillanó pokolbeli forrásságot, hanem egyenletesen sugárzó kályhameleget. Utolsó a vonzások között. Mert nem veszélyes, a legtartósabb is.

A vonzások egyben választások. Nem szabad, hanem determinált választások. Úgy, ahogy többnyire lenni szokott. Nagyrészt alkatilag determináltak, amelyekben eleve munkált, de ki is teljesedett, meg is valósult az adott emberi lehetőség. Mindig a mű győzött az élettel szemben. Mert az elsőhöz igazán volt tehetsége, a másodikhoz nem. A vonzásokon és választásokon túl már taszítások vannak. Ezek is félig alkatilag determináltak, félig azonban a szellemi légkörből következnek. A magyar és német századforduló szellemi légköréből. Alkat és szellemi légkör összjátékából. Van egy érdekes átmenet a választó vonzások és elrendeltetett taszítások között. Balázs Béla. Nevezetes barátság, ha nem is vált legendává, mint Popper Leó. Eszmetörténetileg és főképpen emberileg legalább annyira tanulságos.

Nem érint „centrumot”, mint Irma vagy Leó. Nem is meghatározó szerepe az alkat saját gravitációs erejét követő megvalósulásában és a pálya éles fordulatai-

ban. Látszólag egyszerűen barát, valójában – világosan megfogalmazottan – inkább fegyverbarát. Nem a vonzások és választások mellett – bár azokba is belejárt – hanem a taszítások ellen. Fegyverbarátra inkább valami ellen, mint valami mellett van szükség. Néha ugyan emberi kapcsolattá akarja izzítani az eszmei egyetértést, de nem megy. Lukács már kiégett Irma és Leó elvesztésében. Annál is inkább, mert Irma sorsában megérezte a kapcsolatteremtés dilemmáit. De Balázs sem akarta igazán. Talán mert sejtette a másik gátlásokból fenntartásokká merevedő áthatolhatatlan pszichés páncélját. Neki Kodály volt az, ami fegyverbarátjának Popper. Igazi barát a legifjabb évekből. Inkább lelki, mint gondolati összetartozás. Nagy sétákkal és felejthetetlen kibeszélésekkel. Világhódító vágyakkal és az új magyar művészetről szőtt álmokkal. Nem hirtelen-tragikus az elvesztése, mint Lukácsnak Popperé, hanem lassú-elégikus. Nem sorsszerű elragadás, inkább kihűlő eltávolodás. Nem örök emberi megrendülést hagy hátra, hanem tartósan rossz szájtzt.

Kapcsolatuk alapja Lukács egyik evidens minőségtévesztő félreértése, Balázs művészetének mérhetetlen túlértékelése. Igaz, a fegyverbarátságából fakad, az elismertetésért és a taszítások ellen vívott sokáig meddő szellemi küzdelmekből. Mégis – különösen ma, az egykori atmoszféra elillantával – nehezen érthető. Balázs e félreértés haszonélvezője és kárvallottja is. Haszonélvezője, mert minden írására kap legmagasabb szintű gondolati apparátussal megfogalmazott, elismerő bírálatot. Kárvallottja, mert minden írásakor el is hiszi a legmagasabb szintű gondolati apparátussal megfogalmazott, elismerő bírálatot. Ez egyfelől enormis illúziók forrása, de legalábbis igazolása. Másfelől vigasz a be nem érkezettnek, kárpótlás a kívülrekedésért. A fegyverbaráti hozsánna éleszti és enyhíti a magányt, szítja és csillapítja a hamis önértékelésen alapuló becsvágyat. Ezért kéri, sőt, kikönyörgi állandóan a reflexiót. Persze pénzt is kér, sokszor és megalázóan, mégis inkább bírálatot. Ez hiányzik a legjobban, amikor elmarad. Először, mert mástól nem kapja meg; másodszor, mert ilyen szinten senkitől sem kaphatja. Rimánkodik érte még évtizedek után is, a harmincas évek végén, emigrációban. De nem kapja, mert megszűnt a fegyverbarátság. Vagy megszűnt a fegyverbarátság, mert nem kapja.

Emellett Balásznak szüntelen kisebbségi érzése van, és szüntelen kompenzálja. Különbözőképpen és különböző szinten. Magasabb szinten szellemi, alacsonyabb szinten szerelmi sikon.. Lukács elméleti magasabbrendűségével saját művészi tehetségét állítja szembe. Van benne részgigazság. Barátja zsenialitása elvontan teoretikus. Az általánosra irányul, nem a konkrétúra; a fejlődésvonalra, nem az egyes műre; a történetfilozófiai jelentésre, nem a művészi értékre. Az ő adottsága kézzelfoghatóan gyakorlati. A konkrétumokban érzékeny, az általánosságokban bizonytalan; az egyes művet megérzi, a fejlődésvonalat eltéveszti; a művészi értékben pontos az ítélete, a történetfilozófiai jelentésben naiv. És Lukács kapcsolatteremtő képtelenségével saját férfiúi sikereit állítja szembe. Bár – legyünk igazságosak! – a párhuzamot megcsinálja, de szégyelli, kajánul élvezi, de kínosan titkolja. A kompenzáció két ponton is, a két legérzékenyebb ponton robban. Irmánál és Jelenánál. Vállalva a drasztikus fogalmazást: Irmának előbb Lukács az eszménye, később Balázs a szeretője. Saját szerelmével vigasztalja a csalódott asszonyt. Kétes vigasztalás. Része van – közvetve a kompenzációnak is – a halálugrásban. Jelenának előbb Balázs a barátja, később Lukács a férje. Barátja házasságával vigasztalja a megsebzett lányt. Ez is kétes vigasz. Része van – közvetve itt is a kompenzációnak – a kapcsolat megromlásában. A házasság dosztojevszkij-infernális mozzanatain, Ervinen és Brunón kéjesen szánakozik. Szégyent is érez, diadalt is; szégyenteljes diadalt, a legvulgárisabb férfimódon. Megpróbálna oldódni. De nehezen megy. Beszélnek Balázs szerepéről Irma halálában, Jelena házasságában. De a dosztojevszkiji szituációban nem jön létre a lelkek dosztojevszkiji összeolvadása. Az egyiket magánya szemérmes páncélja fogja vissza, a másikat alantas fölényének kínos tudata. Balázs – méltán – szenved a győzelmet, fegyverbarátja két aszonyának – Irmának és Jelenának – szerelmét. Lukács – méltán – kevesli az ellengyőzelmet, fegyverbarátja két feleségének – Editnek és Annának – szellemi barátságát. A sebet kapó-sebet osztó, vetélkedő-kiegyensúlyozó félbarátság még

bonyolultabb. Ki mennyire és hogyan vétkez Irma halálában; ki mennyi veszélyt okozott és védelmet adott Jelená asszonyi odüsszeiájában? Nem érdemes tovább boncolni. Az egyik félve tiszteli az emberi ügyekben alulmaradó szellemi fölényét, és egy életen át várja tőle a hajdani kritikai elismerést. A másik talán tudattalanul meggyűlöli sikertelenségei tanúját, lenézi férfiúi győzelmeit, és fokozatosan megvonja tőle a hajdani kritikai elismerést. Évtizedek múlva explodál a pszichológiai pokolgép. Levelezésük kínos epilógusa tanúskodik róla. Balázs politikai veszélyekkel is járó, nagy elméleti vitában Lukács ellen fordul, mert halálosan sértett a kritikai mellőzésért. Lukács pedig – persze etikai tételekké szublimálva – egyszerre ver el rajta minden egykori megaláztatást – Irmát megnevezetten, Jelenát csak sejtetve.

Irma emberi kapcsolat lehetett volna, de nem tudta realizálni. Leó emberi kapcsolata volt, de elveszítette. Balázs fegyverbarátság volt, de nem tudott emberivé válni. Ezen túl csak hódolók vetétek körül. Félig Balázs is az volt, és egyértelműen az egész nevezetes vasárnapi kör. Benne néhány ragyogó név: Mannheim Károly, Antal Frigyes, Hauser Arnold. És hódoló a nem vasárnapos Szilasi Vilmos is. A németek részéről, Heidelbergben vagy Berlinben inkább elismerés vagy fenntartás, mint hódolat. De az elismerés – egyeseknél – már majdnem hódolat. Igaz, a fenntartás – egyeseknél – már majdnem fanyalgás. Elismerés vagy hódolat, fenntartás vagy fanyalgás – mindegyik elméleti reláció, nem emberi. A teljesítménynek szól, nem a személynek. Legfeljebb fénye van, de nem melege. Értelmi reakció, nem érzelmi. Rangot ad, nem meghittsége. Ezért inkább távolít-elidegenít, mint közelít-felold. Aurát von a figura köré, amelyben gondolatok születnek, nem atmoszférát, amelyben kapcsolatok. Szinte megdermednek a környezetében; nem élnek, hanem viselkednek. Hasonulni akarnak, ezért a lényüket veszítik. Kicsit úgy, ahogy Mann jellemezte a Lotte-regényben Goethe „udvarát”. Amelyben mindenki deformálódik, és minél közelebb van, annál jobban. Leginkább éppen a fia.

A hódolat mítoszt is von köréje. A gögös magány hideg mítoszát. Légüres térrel veszi körül, amelyben bágyadtan csillog a szellemi bezárkózás Saturnus-gyűrűje. Azon belül kevés és meggyengült vonzás, kívül sok és erősödő taszítás. A taszítások között van az egész akkori magyar világ. Tegnapról itt maradt dzsentri kúria és ma épült Lipótváros egyszerre. Leginkább az eleve adott, legalábbis kínált fészekmeleg, a család. Semmi érzéke hozzá. Nincs közösségekbe tömörülő hajlama. Legfeljebb szellemi párkapcsolatokra vágyik. Ha többen vannak, már szekta. Ebben pedig, még a „vasárnapiak” közt is, meglehetősen idegen. A család szerves volta, primitív-testmolekulák közelállása, elementáris szeretetigénye kifejezetten taszítja. Maga választotta, szellemi kapcsolatait csődöt mondanak, születés adta, természetes kapcsolatait meg sem születnek. Rideg, minden melegséget felszámoló reláció ez, legalábbis az ő részéről. Ezt veti szemére anyja és húga is. Anyja – lehet, hogy méltán – eleve, szinte ellenségesen idegen. Húga ritkán tör át, akkor is csak pillanatokra. Legtanulságosabb – emberileg-pszichológialilag – az apa esete. Pedig nem akármilyen. Nem csak maga csinálta, pozíciót szerzett nagypolgár, hanem érzékenyen művelt, nagyvonalú művészetpártoló is. Abból a hazai burzsoáziából való, amelyből kevés volt, és az is későn érkezett. Amikor már problematikus a léte. Csak ígérni tudja lehetőségeit, megvalósítani nem. Lukács József nem csak a pénz hatalmát élvezi, hanem a szellemi élet egy részének – az a legrosszabbnak! – tiszteltét. Sőt, Thomas Mann megbecsülését is. Nos, fiát nem. Pedig gyöngéd figyelemességgel, áhitatos büszkeséggel szereti. Sokat ért el életében. Ezért megható nyíltan fogalmazott vallomása: öröklétre vágyik fia által, mint Lukács György apja. Az utókortól meg is kapja, bár kétes módon, fiától egyáltalán nem. Csak – rosszabbik esetben – türelmetlen lázadást; jobbik esetben – szánakozó részvétet. Pedig csupán annyit kér, mint bármelyik szokvány apa. Például, hogy tájékozassa házasságáról, és vezesse be feleségét családjá körébe. Pedig többet nyújt, mint bármely szokvány apa. Nemcsak az ő szabad külföldi stúdiumait biztosítja, hanem barátait is támogatja. Például Balázst és Blochot. Teoretikusan könnyen érthető az induló gondolkodó és potenciális forradalmár szakítása a tőkés renddel és kultú-

rájával. Emberileg nehezen érthető a féltő gonddal tudósnak nevelt fiú szakítása apjával és a szülői házzal. Mert olykor megvetésbe átcsapó, rideg tartózkodása nyílt szakításnál is kegyetlenebb. Úgy tűnik, Irma és Leó elvesztése után kihunytt benne – legalábbis egy időre – a valakihez tartozás triviálisan emberi igénye.

Kapcsolataiban – korábbról Gertrudot, későbből tanítványait kivéve – majdnem mindig megmarad a személyeset elvi szintre, egyéni konfliktust általános rangra emelő és ezzel elidegenítő, doktrínér merevség. Ezt veti szemére – a harmincas évek végén – Balázs második felesége, Schlamadinger Anna. Hogy fia sorsáért érzett egyéni anyai aggodalmát az imperializmus elleni harc általános történelmi követelményével szembesítve nem csak elszemélytelenítette, hanem bagatelizálta is. És ettől szenved egyik fiatalkori nagy barátságlehetősége, Ernst Bloch. Pedig a zseniálisnak ígérkező fiatal német gondolkodó igencsak nagy hatással van rá. De nem érzelmileg-emberileg, hanem elvontan-elméletileg. Bloch sem könnyű képlet, de Lukácsban barátot keres. Csakhogy Lukács túl van a barátságon, és Blochban filozófiát keres. Ezért – Bloch megfogalmazásával – világtörténelmi szintre emeli kapcsolatukat. Eltávolodnak. Bloch érzelmi reagálást várt Lukácstól – mivel nem kapta, elhidegült. Lukács a klasszikus típusú filozófia feltámadását várta Blochtól – mivel nem találta, csalódott.

A taszítások körébe esik a korabeli hazai szellem – Adyt kivéve. Az egyre radikálisabb és kiábrándultabb kultúrakritika felől még a *Nyugat*, a szélesedő történetfilozófiai és szociológiai horizont felől még a *Huszdik Század* is. Nem beszélve a tudományosságról a nemzeti-konzervatív Beöthytől a franciás-pozitivistá Riedlig. Kétségtelen a ritmuskülönbség. Itt – a legjobbak – azt a nyugati szellemet akarják utolérni, amin ő már túljutott. Azok a francia világ felé tájékozódnak, ő a német felé. Nekik a XIX. századi szimbolizmus az egyik vonatkozási pont, neki a német misztika. Itt nyugati áramlatokon nevelt, demokratizmussal kacérkodó polgári evolúció, ott az orosz irodalmon nevelt, anarchizmussal kacérkodó forradalmi megváltáshit. Számukra idegen a súlyosan metafizikus filozófiai vértázat, számára idegen a felszabadultan impresszionisztikus literátori könnyedség. Ott is ezt látja, ahol messze nem erről van szó. A sértett kívülállás őt is, Balázst is gyanakvóvá teszi. Keres ugyan társakat, de a hasonlókval szemben is fenntartásai vannak. Érdemes megfigyelni: eleinte még az idehaza szokatlan formában művelt és vele egyenrangúan iskolázott Fülep Lajost is majdnem lenézi. A kor legnagyobb magyar filozófiai ígéretéhez, Zalai Bélához személyesen alig közeledik, a hozzá hasonlóan németes orientációjú, de idehaza is beilleszkedést kereső Szilasi Vilmost szemben ellenségesen ingerült. És szélsőségesen villantja fel a groteszken kiélezett szituációt: Balázs egy elkeseredetten sértett levelében még Osvát Ernőt – nemzedékek zseniálisan érzékeny útnakindítóját! – is értetlenül ostobának minősíti. Egyvalaki van, aki tiszteletet parancsol, aki előtt – mint költő és teoretikus előtt is – meghajtnak a zászlót: Babits Mihály. Nála Lukács is elismeri a rangot. Pedig mennyire más tradíció. Olyan messze van egymástól, mint Szekszárd Budapesttől, Cenci néni szülőhegye az Angol–Magyar Bank székházától, a dél-dunántúli kisnemesi táblabíróvilág a lipótvárosi nagypolgári tőkésvilágtól. És mennyire más életút. Olyan messze van egymástól, mint a szegedi segédtanárság Simmel berlini szemináriumától, a fogarasi alginázium a heidelbergi egyetemről, Rákospalota Firenzétől. Csakhogy a hang minősége és súlya a távolságon is átjön. Érződik benne az óriási szellemi-morális tartalék. Ezért kivételesen tiszteletteljes a Babitszhoz írott levelek tónusa. És ezért fáj tőle még a – titokban – félig elismert bírálat is a legjobban. Elannyira, hogy akkor csak vitatkozik, de harminc év múltán, az emigrációban írott cikkeiben meg is boszulja.

Az elvetélt, meg nem valósult vagy elveszített emberi kapcsolatok, itthoni ott-hontalanság és németországi félbefogadottság, sűrűsödő szellemi és pszichés magány is motiválják a készülődő, egész életpályát másfelé fordító nagy politikai-filozófiai-erkölcsi exploziót. Ami egy egész elnyomott osztály, sőt a teljes megnyomorodott emberiség általános ügyével azonosítja az egyes ember konkrét ügyeivel azonosulni nem tudót.

(Folytatjuk)

FÜLEP LAJOSRÓL

Száz éve született, tizenöt éve, hogy meghalt. Alkotó emberként élte át a XX. század több, mint kétharmadát, az átlag életkornál hosszabbnyi időt. Indulásakor a „boldog békeidők” felszíni nyugalma akarta robbantani ifjúkori hévvel, s patriarchális korában megfáradtan, szomorúan elmélkedett arról, hogy mi végre vagyunk a földön, mi az értelme, mi lesz az ember sorsa az elidegenedett, technokraták irányította, atomiszonyatban élő világban.

Am nemcsak végigélte, hanem értő szemmel látta és megítélte is korát, az emberiség talán legzaklatottabb, legellentmondásosabb századának túlnyomó hányadát. Sőt mondhatjuk, hogy e magabazárt, önnön elhivatástudatának gyakran olümposzi felhőbe takaródzó ember nemcsak végigélte, kontemplative és meditative szemlélte a megvalósult apokalipszis korát, hanem tényezője is volt, résztvevett benne, nem kis tehetségéhez és erejéhez méltóan részt is vállalt – vagy akart vállalni – rossz erők elleni harcban, az ember védelmében.

Mert próbálhatták vádolni azzal, hogy az „odi profanum vulgus” arisztokratikus elve híveként elefántcsonttoronyba húzódott, a századelő parlagi valósága előtt Franciaországba és Itáliába emigrált, majd az első világháború után zengővárkonyi remete-parókiájába húzódott vissza, 1945 után pedig egyideig az Eötvös-kolégium sarokszobájában, majd a Szécher úti magányban dohogott magában és ahogy mondani szokta volt, néhány „jó emberének” a világ romlott állapota, a magyarországi dolgok anomáliái ellen – ám életútja tényei mást mondanak. Ifjúkorától kezdve részt vett a magyar szellemi életben, mégpedig – ismerve cikkei, tanulmányai, kritikái polémikus hevét – bizvást mondhatjuk, hogy harcosként. Indulásakor könyörtelen tollú, már-már inszinuálón szigorú és egyéni ítéletű kritikus, a magyar kritikában első képviselője a kritikai pamfletnek, bálványok és konvenciók kérelmetlenül döntője. Az első között voksol Ady jelentkezésének korszakos jelentőségéről, spiritus rektora a *Szellem* folyóiratnak, ott a Vasárnapi Kőr nagyjai között, szellemi vonzaskörében megtalálható az ifjú Wilde János és Tolnay Károly. Az 1918–19-es nagy vízváltástókor egyértelműen foglal állást: direktoriumi tag, egyetemi tanár, a Károlyi kormány megbízásából még diplomáciai küldetést is vállal. 1919 után sem egyszerűen „visszavonul”, gesztusa egyértelmű politikai tett, emigráció, csak elvi okokból annak nem külső, hanem belső formáját választja, mert, mint ahogy később Illyés Gyulának mondotta: elmenni, a süllyedő hajóról? Hogy mennyire nem pusztá póz volt ez, bizonyítja nagy attackja az egykevita kiadványsorozat, tanulmánya Szabó Dezső könyvéről, majd Ady heves ségű írása az elferdült nemzeti öntudatról. 1945 után, bár rehabilitációja után egyre több sérelem éri, nem vonul elefántcsonttoronyba, mikor nem nevezik ki az olasz tanszék vezetőjének – 1914-ben, Alexander Bernát támogató javaslata ellenére, egyszer már megkapta e pofont a magyar oktatási kormányzattól –, a Tudományos Akadémia sem mint filozófust tartja méltónak, hogy levelezőként soraiba fogadja – terve szerint székkfoglalója a kanti tanok és követői formalizmusát elemezte volna –, hanem művészettörténészként kap tanszéket és kapja meg a levelezői címet – tegyük hozzá, hogy az 1948-ban elnyert cím után eltelt két évtizednyi időben a rendes tagságra nem vált méltóvá –, mindezek után nem játszott a sértődött, hanem a művészettörténeti szakma vezetőjeként felmérhetetlen horderejű tudományszervezői feladatot vállalt – utaljunk csak a művészettörténeti tudományos orgánusok, a topográfia, az első tudományos-ismeretterjesztő magyar művészettörténeti összefoglaló megszervezésére, akadémiai székkfoglalójára a magyar művészettörténetírás sajátos feladatai-

ról. Mondhatjuk, lényegében új útra terelte a magyar művészettörténetírást, kiharcolva jogát a hagyományos értelemben vett művészettörténetírás mellett a művészettudományos vizsgálatoknak. Hogy tevékenysége nem volt teljesen visszhangtalan, bizonyítja, hogy 1957-ben Kossuth-díjat kapott.

A tények tehát azt mutatják, hogy a közel hét évtizednyi alkotómunka aktív tevékenység volt, személye, szellemisége már a századelőtől kezdve haláláig tényező a magyar kultúrában. Mi okozza akkor, hogy ennek ellenére, ha szólunk róla, úgy érezzük, hogy előlről kell kezdeni munkássága ismertetését, el kell oszlatnunk a félreértéseket, inszinuálásokat, bizonyítanunk kell, hogy a Fülep-mítosznak valóságos tartalma van, nemcsak Fodor András és az ezer esti sétá résztvevői, illetve az a néhány művészettörténész, akinek megadatott – mint Zádor Annának vagy Dercsényi Dezsőnek –, hogy munkatársa vagy a fiatalabbak közül, hogy hallgatója, esetleg tanítványa legyen, vannak meggyőződve arról, hogy Fülep Lajos a legnagyobb magyar szellemek közé tartozott. Mert akadémiai levelezőtagság, Kossuth-díj ide, vagy oda, Fülep nem foglalja el azt a helyet a magyar tudományos szellemi közéletben, amit szellemi teljesítményével és aktív tevékenységével megérdemelt. Másfél évtizede, halála után, hiába írtuk, hogy ha a magyar művészettudomány komolyan akarja venni önmagát, szembe kell néznie Fülep szellemi örökségével. Az értetlenséget nem menti, hogy még nincs publikálva a Fülep hagyatékban található, befejezetlen kéziratok, reflexiók tömkelege, mert a publikált oeuvre önmagában már korszakos szellemi teljesítmény és nem nehezen hozzáférhető kiadványokban lappang, hanem mindenekelőtt Timár Árpád áldozatos munkája révén – a Corvina és a Magvető gondozásában – több formában is nyilvánosságra került.

Ennek ellenére mégis joggal beszélhetünk értetlenségről, semmibevevésről, sőt, tudatos elhallgatásról. E szigorú megállapítás igazolására csak néhány adat – mind már a Fülep halála utáni időből, mikor megjelent a főbb műveket újraközlő Corvina kiadvány, az 1971-es „Magyar művészet, Művészet és világnézet”. Az *Esztétikai Kislexikon* 1972-es második, átdolgozott kiadásában a Fülep címszó szerepel ugyan, a *magyar esztétika* összefoglaló passzusban azonban nem említődik, pedig szó esik Mitrovics mellett Alexander Bernátról, sőt Ambrus Zoltánról, Balázs Bé'áról, Révai Józsefről és Gábor Andorról is. A Fülep halála után három évvel megjelent *Filozófiai Kislexikonban* címszóként sem szerepel és neve a *magyar filozófiai és társadalmi gondolkodás* címszóban sem említődik.

De vegyünk egy olyan példát, ahol sajnos nem felejtkeztek meg róla. 1976-ban jelent meg a Kossuth Kiadónál „A magyar esztétika története (1945–1975)” című tudománytörténeti összefoglalás. Szerzője az 527 oldalnyi könyvben néhány pársoros említésen túl egy külön „fejezetet” szánt Fülepnek, egyébként e fejezet terjedelme is húsz sor. Kiindulásként őszintén leszögezte: nem tartozik a „Fülep-legenda” bővöltjei sorába. A szerző Fülep írásai tanulmányozása során arra a megállapításra jutott, hogy „ezek csak egy-egy részprobléma markáns megvilágítása révén lehetnek érdekesek, de a nagyobb összefüggéseket érintő tételeik – szoros összefüggésben Fülep szellemtörténeti koncepcióival – általában vagy tévesek, vagy más szerzők igazságait fogalmazzák újra.” Van némi felmentés ugyan: „Nem kétséges viszont, hogy Fülep 1945 után túllépett a szellemtörténet korlátaiban, s jelentős lépéseket tett egy marxista koncepció kidolgozása felé. Kedvezőbb körülmények között ez bizonyára meg is született volna, s nagy kár, hogy elméleti szempontból végül csupán a képzőművészet nemzeti jellegének kritériumait s a művészettörténet ezzel összefüggő metodikai problémáit elemző előadása lett figyelemre méltó ebből az időszakból, s ez is csak kritikai megállapításai és nem pozitív javaslatok révén. Ezen túlmenően Izsó-tanulmányának a téma funkciójára vonatkozó (...) gondolatsora tartalmazott jelentős felismeréseket.”

Úgy véljük, felesleges sorolni a példákat. Nem arról van szó, hogy nem ismerik Fülep munkásságát, félreolvassák őket. Az elhallgatás vagy negligálás tudatos és az okok keresése nem tanulság nélküli, túlmutat egy jelentős életmű félreértésének egyedi esetén. Mindjárt hozzátehetjük, mindez talán nem is volt Fülep ízlése ellenére.

Miért nem vált Fülep Lajos olyan alakítójává a szellemi életnek, mint amilyenre hivatott lett volna és amilyenre alkalmanként vállalkozni is akart? Hiszen tudatosan kapcsolódott be néha a küzdelmekbe, egyszer egy kínos szakmai vita után monddta volt: „Augias istállóját is ki kell valakinek sepernie, azt hittem, ifjúkorunkban már elvégeztük e feladatot, de úgy látszik, minduntalan újra kell kezdeni.”

Elszigetelődésének egyformán voltak objektív és szubjektív okai. Mert ha benne is élt a magyar valóságban, – volt mikor a sűrűjében –, valamiként ki is vonta magát belőle, elhatárolta magát tőle, hogy fölébe tudjon emelkedni és magasabb perspektívából megítélni. Ösztönösen érezte, hogy kívülről-felülről kell néznie a magyar valóságot, hogy ne csupán különféle pártok, csatározási határvonalak nézőpontjából láthassa a magyar valóság horizontját. Ifjúkorában Firenzében, Rómában élt, végigbarangolta Franciaországot oly mélyen kutatva a gótikát, mint kevesen kortársai közül, Dantét és Assisi Szent Ferenc munkásságát kutatta, róluk akart értekezni – ám közben itthon *Szellem* címen akart filozófiai folyóiratot alapítani és mikor hazajött, a görög művészet egyetemes és egyedi jellegéből leszűrt tanulságokat a magyar nemzeti művészet léte vagy nem léte vizsgálatakor gyümölcsöztette.

Ha itáliai és franciaországi tanulmányai során kívülről – és felülről – szemlélte a magyar valóságot, 1919 utáni remetesége során – nemcsak metaforikusan mondhatjuk – alulról. Mert mi más lett volna a medinai, bajai, zengővárkonyi remeteség, mint afféle alászállás a magyar valóság és annak legtöményebb rétege, a parasztság mélyvilágába. Ismét „felülemelkedett” tehát a hivatalos magyar szellemi élet horizontján, mert „kívülről” nézte, a hivatalostól eltérő értéknormák szerint ítélte meg. Maga vallotta: „Amilyen lehetetlenség a nemzeti tudat történelmi tudat nélkül, olyan lehetetlen a nemzeti teljesség a nép ismerete nélkül”.

Ez az egyszerre benne élés, de kívülről is látás álláspontja 1945 után sem változott, ekkor is részt vett az eseményekben, de már csak azért is, mert Dante és Dosztojevskij értéknormája szerint mért, szükségképpen kívülre is helyezte magát.

Most, immár másfél évtizeddel Fülep halála után, mikor már lassan rálátásunk van az egész 20. századra, megkockáztathatjuk a megállapítást Fülep perifériára szorulásának magyarázataként: gondolatrendszere, egyszerre egyetemes és tudatosan vállalt nemzeti, magyar látóköre, egyénisége túl tömény volt a háromnegyed század magyar valóságához. Mint ahogy ő mondta, ha Bibó István nem ide születik, hanem Angliába, akkor másfél évtizedet Bibó-korának mondana a történettudomány, vagy ha Kondor nem magyar, akkor a hatvanas évek Kondor-kora lenne. Magára gondolhatott, mikor ezeket mondta, mert ha egy fülepi formátumú művészfilozófus nem Magyarországon születik, hanem szerencsésebb nemzet fia, akkor könyvek tucatja elemeznék jelentőségét.

Fülep áramköre magasabb fázisú volt, mint a magyar valóság. Ifjú korában túl nagy vehemenciával rántotta le a lepleket a magyar kultúra nagyjairól, pamfleteiben nem csupán Zaláról, Stróblról volt szó, hanem az egész magyar kultúra szimbolumvilágáról, értékrendjéről. Nem kisebbre vállalkozott, mint az eltakarítandó értékrend romjain egy új értékrend, az új abszolútum megteremtésére. E követelménnyel nehéz volt szembenézni, még a társadalmi progresszió képviselői számára is néha túl magas volt a mérce – mint mutatja Fülep viszonya a Nyolcak és a magyar avantgarde mozgalmához.

A két világháború között, proklamatív visszahúzódásakor már pusztá itthoni léte is veszélyt jelentett, hiszen nem lehetett rásütni a bolsevik ágens bélyegét, nem vált „hazaárulóvá”, sőt, a „legnemzetibb” egyház kebelébe tartozott – a leghatékonyabb védekezés személye ellen az elszigetelés és az elhallgatás volt. Személye létéből következően veszélyes volt, mert a nemzetközileg ismert tudós az ellenállás triviális, ám a magyar kultúrában oly ismerős válfaját választotta: az egyetemi katedra helyett a falusi lelkészséget. Nem pusztá személyi düh fűtötte Kornis Gyulát tájtézkő kirohanásában, mikor a Fülepet mindig támogatni igyekvő Halasy-Nagy József megpendítette Fülep rehabilitációját és előadást akart neki szervezni az Akadémia. Az olyan nézetekkel, amilyeneket Fülep a „Nemzeti öncélúság” c. tanul-

mányában képviselt, nehéz lett volna vitába szállni, de még nehezebb lett volna valóban végiggondolni az ott leírtakat.

De 1945 után sem volt könnyű Fülepet beilleszteni a szellemi életbe, túl egyéni nézeteket vallott. Mert a századelő progresszív Fülepet, az 1918–19-es események egyik szereplőjét nem lehetett negligálni és az Akadémia vezetésében nagy szerepet játszó Fogarasi Béla sem tagadhatta, hogy a fehérterror első napjaiban Fülepet mentette meg életét, de Fülepet nem állt be a marxista sorba, messze volt az ortodoxiától, ezért ifjúkori munkatársai is inkább csak „útítársként” kezeliék, szigorú értéknormái, etikai elvei idealistának minősítették. Ismét túl nagy aspektusból nézte a kor magyar valóságát, nem fogadta el a csupán a magyar valóságra érvényes értéknormákat.

Persze azt is meg kell mondani, hogy nehéz egyéniség volt, semmiben sem könnyítette meg elfogadtatását, tudatában volt tehetségének, felkészültségének, mondjuk ki nyugodtan, zsenialitásának. Elég elolvasni csupán a tizes években Koronghy Lippich Eiek miniszteri tanácsoshoz írt leveleit – csak ízelítőül néhány passzus: „Nem akarok alszerénykedni és nem akarok sacrelegiumot elkövetni a talentumommal szemben, amelyet isteni adománynak tartok, s amelyet tisztelek, bár nem az én érdemem, hogy van;...” (Firenze, 1908. IV. 17.). Vagy egy évvel később Párizsból: „kimondhatatlan örömmel konstatalom, hogy azokat a gondolatokat, amik részben Olaszországban fogantak meg bennem, de főleg ott alakultak és tisztultak, itt minden dolog megerősíti és valamennyi szobor azt mondja: igazad van Fülepet! És ez nekem többet ér, mint az öreg katalógizáló tudósok, akár ultramodern ifjak érdeklődése. Mióta a magam útját járom, szóval mióta Olaszországban megtaláltam a magam igazi földadatát, azóta úgyis szintén egyedül állok. Ezek nem mindenkinek való gondolatok és mégis, föl kell fegyvereznem magam, hogy az embereket meggyőzzem a magam igazáról, mert én szerintem ettől sok minden függ, ha nem minden. Én be akarom vájni magam az emberek lelkiismeretébe, különösen a művészekébe.” Két év múlva, 1911 januárjában pedig így ír: „... ha a küldött pénz elfogy, én újra fogok kérni, tekintet nélkül arra, hogy megadják-e amit kérek vagy sem, egyszerűen azért, mivel magammal szemben, még ha megalázkodás volna is ez a kérés, kötelességemnek tartom, hogy mindent megtegyek a képességeim maximális fokozására s legteljesebb kiaknázása érdekében, ami csak úgy lehetséges, hogy anyagi gondoktól lehetőleg függetlenül kizárólag a munkának szentelem magam” – és idézhetnénk tovább.

Szegény széplelkű alanyi költő miniszteri tanácsos, aki olyannyira szerette volna újraéleszteni az elpusztuló népművészetet, zavarban érezhette magát e levelek olvasásakor, hiszen velük egyidőben része volt más, hasonlóan zseniöntudattól fűtött, kérő-követelő levelekből is. Ime mutatóul egy Nápolyból, 1909 novemberében, tehát Fülepet leveleivel lényegében egy időben postázott levél kezdősorai: „Méltóságos Uram! Szükségben ismeri az ember – az embert! A ki a Teremtőre hivatkozik, az teremt és nem koldul. Petőfi teremtett, és mégis kénytelen volt sokszor koldulni szép Magyarországon. Én ugyan nem koldulok: de szükségesnek találtam egy-két eszmét megpendíteni, – hogy azután nekiinduljak egy nagyobb munkának, – amely komolyabb és szélesebb alapokból indulna ki, – a modern és a legmodernebb fogalmak szerint a természet adta törvények alapján.” Olyan ember írta, aki szintén az Új Absolutum ígézetében élt, aki ugyancsak be akarta vájni magát az emberek lelkiismeretébe és egzisztenciális kérdés volt számára küldetése teljesítése – Fülepet majd félszázad múlva ismeri fel e másik levélíró, Csontváry zsenialitását és vállalkozásuk némiképp rokon jellegét.

A zsenialitás tudatából fakadó igaz indulat és az elhivatásérzés fűtötte öntudat később sem lohadt, hiszen jogosan érezte zengővárkonyi magányában, hogy ő az igazi európeér, aki ugyanakkor a mélyrétegek szintjén is ismeri a magyar valóságot. A háború kataklizmáikor Lőrincz Ernőhöz írt, publikált leveleiből már-már nárcisztikus a félelem: ha őt is elnyelné a háború Molochja, Európa egyik leg-tisztábban látó és a művészet nyelvét ismerő tudós pusztulna el. S mindazok, akik ismerték az ötvenes években, tanúsíthatják, hogy engedményt nem tevő, önmaga

elhivatásában tántoríthatatlanul bízó ember volt, aki ismerte önmaga csakugyan zseniális képességeit és ritka széles horizontú felkészültségét.

Persze, nem volt könnyű a kisebb tehetségeknek és kisebb felkészültségűeknek, akik kezében a hatalom volt, elviselni a mindig dohogó, semmivel és senkivel sem elégedett egyéniségét, aki nem lehetett egyszerűen beskatulyázni. Idealista vagy materialista? Nem választani akart közöttük, hanem meghaladni őket és így volt az élet egyéb ügyleteivel is.

De tegyük hozzá, nem csupán öntudatából fakadó arisztokratizmusa nehezítette a hozzá való közeledést, hanem valójában tehetségének, felkészültségének, végig gondolt rendszerének csupán a morzsáit tette nyilvánossá. Ahogy maga írta a Corvina kiadónál 1971-ben megjelent gyűjteményes kötetéhez írt, sajnos megjelenésekor már posztúmusszá vált előszavában: „Hosszú életemben jóformán semmit se publikáltam magam szándékából, mindig valamilyen alkalomból, megbízásra, felhívásra. S hozzájuk szabtam az ilyen írások terjedelmét és milyenségét.” Mi ugyan ezeket az „alkalmi” írásokat nagyszerűnek, jelentősnek ítéljük, Fülepet azonban nem elégtették ki, mindig a még meg nem valósított művek ígézetében élt, saját életművét mindig mint még nem realizált lehetőséget, feladatot élte át. Mondani se kell, hogy micsoda szorongást okozott ez neki és hogy szükségképp kompenzálta a zseniöntudat magabiztosságával.

Fülep sohasem érezte azt, hogy „célnál van”, vállalása több volt, mint amit egy ember, egy gondolkodó realizálni tud. Nem véletlenül vált úgyszólván mitikus alakjává Cézanne, az önmagával sosem elégedett, a Frenhoferek és Claude Lantier-ek rokona, aki megpróbálta a lehetetlent: egyszerre realizálni fesőileg az extenzív és az intenzív totalitást. Fülep is valami hasonlóra törekedett. A valóság egy szegmentumából indult – a művészetből, annak „monozábjából”, a műből –, de amikor azt értelmezni akarta, szüntelenül szükségképp az Egész problematikájába ütközött. Anélkül, hogy kimondta volna vagy vállalkozott volna arra, hogy gondolatait több ívnyi tanulmányokban rögzíссе, szüntelenül ontológiai alapkérdésekkel viaskodott.

Fülep tisztában volt azzal, hogy vállalkozása szükségképp elszigeteli, mert nem a filozófiai gondolkodás elfogadott útján kívánt továbbhaladni. Úgy érezte és vallotta, hogy mindent előről kell kezdenie. Életműve szintézisének készülő művészetfilozófiai traktátusához vázolt, hagyatékában több változatban található „Introduzione”-jében leszögezte: „Itt először kell kezdeni valamit és noha ez a valami csak philos. lehet, nem az eddigi philos. módján kell elkezdni. Ellenkezőleg: ellenkező módon... a phil. mindig arche akarja kezdeni, ami a valóságban végső, logikailag első, qua constituáló kategória és legfelső principium... Mi olyanhoz akarunk most eljutni, ami történetileg is első ugyan, de logikailag is első – mindenképpen arche, absolut arche... Minden valaha bárhol volt phil.val ellentétben... az ismeretek közt u'alni lehet egyikre másokra, amelyeknek indítása vagy intentiója vagy egyik másik tétele hasonlónak látszik, de csak látszik, mert éppen az indításuk ezeknek is radikálisan más és így természetszerűleg problémájuk továbbgondolása és a végső konklúziójuk is lényegesen más: egyik-másik sophista, egy és más középkori nominalistákban, Montaigne, Pascal, Kierkegaard, egy és némelyik Lebensphil.-ban, mai existentialistáknál etc.”

Merész program, életét szánta rá, nem csoda, hogy néha elfogta a félelem, hogy bírja-e erővel. Mert nem csupán arról volt szó, hogy összefoglaló műben meg tudja-e írni ezt az új filozófiát, hanem az arche-ból indulva végig is kellett gondolni az egészet, olyan rendszert építeni, amely elkerüli minden eddigi filozófiai rendszerépítés buktatóját. Úgy vélte, annak kijelentése, hogy mindent újra kell kezdeni, nem eredetieskedés: „ellenkezőleg, nagyon is fájlalása annak, hogy mennyire hagyományra nem támaszkodva, magamra utaltan kellett a kérdésekkel rengeteg hosszú idő alatt megküzdennem, nekibátorodás és kishitűség, bizalomlankadás között hanyódva.”

Túlmegegy emlékező tanulmány lehetőségén annak elmélyültebb elemzése, hogy mi volt tulajdonképpen ennek az újszerű megközelítésnek a lényege, miben tért el gondolkodásmódja, problémafelvetése a filozófiák gondolati rendszerétől. Maga Fülep is csak vázolta terveit, megjelent írásaiban inkább csak utalt rá és a hagyatékban található kéziratokban is csak megjegyzések, a cél körvonalazása talál

ható. De hogy mennyire e központi probléma foglalkoztatta, bizonyítja, bármiről kellett is írnia, beleütközött az alapkérdésekbe és ezek megválaszolása nélkül minden kijelentést megalapozatlannak ítélt.

Végig kellene követni gondolatrendszerének, problémalátásának alakulását, mert gyakran elrejtve, látszólag mellékesen, néha intuitíve anticipálva vagy logikus konklúzióként az alapkérdések korábban is fel-felmerültek, csak nem szereződtek még oly logikus egységbe, mint élete utolsó két évtizedében.

Mikor Fülepre gondolunk, életműve milyenségéről és jelentőségéről beszélünk, gyakran elfelejtjük, hogy több, mint hat évtizeden át alakult, formálódott életműve, bármennyire egységesnek hat is, valójában korszakai vannak, lényegi dolgok változtak benne. Gondoljuk meg, Fülep egy év eltéréssel azonos kort ért meg, mint Goethe, márpedig bármily homogénnek hat a Goethe-i életmű, azért a Sturm und Drang korszaktól kezdve sok minden történt benne. Akinek alkalmá volt Fülepét ismerni, úgy érzi, hogy szinte változás nélküli, kötőmb szilárdságú ember volt, nem fogott rajta az idő. Sőt, írásait olvasván is szembeötlő az életművet egységbe foglaló kohézió ereje. Életműve példa arra, hogy a stílus többféle jelentéskomplexum hordozója lehet és az egyéniség szintetizáló képessége is erősebb a világtképi, gondolatrendszeri változásoknál. A fülepi stílus ugyanis, e veretes magyar nyelv, a vissza-visszatérő idiomák, fordulatok több, mint fél századon át azonosak, s mint ilyenek, egységesítő erőként működtek és gondolatmechanizmusának is megvoltak az állandói, mégis a stílus egység számos változást is magába foglalt. Egységbe fogja az életművet Fülep egyéniségének varázsa is, az a varázs, amely áthatotta olyannyira egyéni környezetét és állásfoglalásra készítetett mindenkit, aki kapcsolatba került vele, mert vagy búvőkörébe vonta vagy taszította, de semleges senki sem maradhatott.

Ha azonban tüzetesen és objektíve vizsgáljuk ezt az olyannyira egységesnek ható életművet, megállapíthatjuk, hogy kardinális átrétegződések figyelhetők meg benne.

Miben rejlik a változások oka? Részben a hat évtized alatt a valóság – a társadalmi, emberi valóság – annyira megváltozott, hogy szükségképp változnia kellett e valóságot megélő és megítélő egyénnek is. Ha csupán szakmai aspektusból nézzük is: a századelőn Cézanne felfedezői közé tartozik, szeme előtt bontakozik az izmusok, az avantgarde nagy kalandja, kortársa és tisztelője Derkovitsnak, Egrynek, Bernáthnak és Medgyessynek, majd öregkorában is elég nyitott, hogy minden unszolás nélkül felismerje annak a Kondornak korszakos jelentőségét, akinek művészetét kevesen értették meg, sőt, mint Fodor András naplójegyzetei bizonyítják, ő vállalkozott arra, hogy ifjú baráti köre berzenkedésével szemben „legitimizálja” Kondor zsenialitását. Mindez szükségképp a művészetről, a művészet sorsáról való újragondolásra készítette.

Nyomonkövette a művészettudomány útját is. Indulásakor a bécsi szellemtörténeti iskola rokona. Hatott rá is Riegl „kunstwollen” koncepciója, ha némiképp változó jelenéstartalommal, de e kategória egész életében végigkísérte. A művészet-világnézet közötti reláció vizsgálata még jóval az Ars Uná-ban közölt tanulmány után is foglalkoztatta, hiszen még 1931-ben, a szellemtörténeti vita alkalmával is így fogalmazott: „... a művészettörténet nem technikák, képességek, a 'látás optikai fejlődése' stb., hanem a magát kifejező és megjelenítő szellem története, mai szóval: világnézettörténet.”

Nem állt meg azonban a szellemtörténetnél. Végigkísérte például Panofsky szellemi útját – szuperlatívuszokban beszélt a skolasztika és a gótikus architektúra viszonyát elemző műről. Könyvtára alakulása is bizonyítja, hogy egészen a legújabb avantgarde irányok szakirodalmi nyomon követte a művészettörténetírást és művészetelmélet útját. Mindez szükségképp alakította látását, mert ha kritikailag fogadta is az új eredményeket, eléggé nyitott volt ahhoz, hogy befogadja az új gondolatokat.

(Folytatjuk)

EMLÉKEIM FÜLEP LAJOSRÓL

Amikor Keresztury Dezső közölte velem, hogy lent járt Zengővárkonyban és rávette Fülep Lajost, hogy Pestre költözzön, akkor én ezt mint nagyon nagy csodát, mint nagy lehetőséget üdvözöltem. Tagadhatatlan, hogy 1947-ben a zavaros körülmények ellenére Fülep mindjárt óriási feltűnést keltett az Eötvös-kollégiumban, ahová beköltözött; mindjárt voltak olyan fiatalok, akik a híret vitték mindenfelé, akik megcsodálták néprajzi gyűjteményét, aminek nagy részét már akkor a Néprajzi Múzeumnak ajándékozta.

Az Eötvös-kollégium megszüntetése után kinevezték Fülep Lajost egyetemi tanárnak. Nagyon korán, azt hiszem 49-ben kezdődhetett és egy jó év múlva fejeződött be, átvittem engem is az egyetemre. Akkor már több mint egy éve ismertem, nem tudom ki közvetítette ezt az ismeretséget, tény az, hogy én még az Eötvös-kollégiumban rendszeresen látogattam őt. Akkor még nem alakult ki igazi szakmai kapcsolat, csak az a rendkívüli hatás érződött, amit ő különösen így, a semmiből fölbukkanva gyakorolt az emberre. Az Eötvös-kollégium szétzilálása nyomán nagyon hosszú keresgélés után találta meg azt a lakást, ami aztán végképp otthona maradt, átalakította, odaköltözött, s akkortól fogva még rendszeresebben jártam hozzá, gondolom legalább havonta egyszer-kétszer.

Az ötvenes évek elején Fülep Lajos még mozgékonyabb, emberbarátibb, társaságot elviselőbb volt, sok vasárnap jött el hozzám egyedül is, társaságban is. De fokozatosan kimutatkozott az a rendkívüli magas igényessége, ami miatt semmi sem volt számára kielégítő. Például nagy zeneszerető volt. Hogy mennyire ismerte a zeneirodalmat, azt nem tudnám pontosan megmondani, de azt hiszem relatíve nagyon jól, és szerette a zenét. Eleinte próbáltam őt egy-egy érdekesebb hangversenyre elvinni. Persze én nagyon kiéhezett voltam a zenére, hiszen majdnem tíz éven át nem voltam hangversenyen, tehát nekem ez nagy reveláció volt, hogy most újra járhatok. Emlékszem egy hangversenyre, amit úgy éreztem, hogy ez majd valami különösen szép lesz. Már nem emlékszem, milyen volt, de arra igen, hogy a szünetben elmentünk, mert Fülep olyan minősíthetetlen rossznak találta. Ő olyan tökéletes hangzást, vagy olyan tökéletes produkciót képzelt el vagy hallott belső hallásával, hogy ezt a valódit, ami ott elhangzott, abszolúte nem tudta elviselni. Soha többé nem jött el velem hangversenyre, mert nekem „nincsen kvalitásérzésem”.

Ugyanez a folyamat, a minőségnek ez a nagyon magas igénye, elég gyorsan elvette a kedvét az egyetemtől. Nem azért, mert az első pár évfolyam gyenge volt. Minőségben inkább vegyes volt, mint minden évfolyam, de magatartásban nagyon kellemetlen. A nyegleségnek, a durvaságnak, az udvariatlanságnak furcsa keveredése uralkodott, amire – gondolom – szinte uszították ekkor a „fiatalokat” az idősebbek, a szülők, az oktatók, a hatóságok ellen. Ez valószínűleg nem irányult ellene, de ő jól ismerte az ilyen tüneteket s nagyon kevéssé bírta. S főleg azt bírta nagyon kevéssé, hogy a fiatalok nagyjában úgy viselkedtek, mintha valaki, őket védő hatalom lenne mögöttük. Én elhatároztam, hogy nem veszem észre, és nem vagyok érzékeny, majd ha kicsit benő a fejük lágya, akkor ez meg fog változni, mint ahogy meg is változott. De hát Fülep Lajos abból indult ki – s ebben van némi igazság –, akiben ilyen „immoralitások” lehetségesek, aki ennyire etikátlan, avval nincs mit kezdeni, s azt a művészettől el kell tanácsolni. Emiatt elég gyakran voltak vitáink, mert én azt tartottam, ha egy nagyon tehetséges fiatal mond valami pimaszul magabiztos mondatot, nem biztos, hogy pimasz, csak annyira eltér a többitől, hogy ez egy kicsit aláfüti az ő mondandóját, és nem kell komolyan venni. De Fülep máshoz

szokott, olyan kiválasztott emberekhez, akik kellő önismerettel és kritikával mérlegették minden szavukat, és nem tudta az ilyesmit könnyen lenyelni.

Rendkívül sokat törődött a diákjaival, ezt abszolút meg nem érdemlő emberekkel is, ha úgy érezte, hogy azok valamilyen tekintetben megértésre, támogatásra szorúlnak. Később, amikor már nem szeretett az egyetemre bejárni, nagyon sokszor kirendelte azt a szemináriumi csoportot, vagy azt a kisebb évfolyamot, vagy annak egy részét magához, és a Széher úton fölfelé menve, baktatva tartott előadást vagy feleltette őket. A fiatalok rendszerint sokkal hamarabb elfulladtak vagy elfáradtak, lihegtek mint ő, mert ő ezt megszokta, mindennap megtette ezt az utat. Ha az volt a benyomása, hogy valaki nagyon kedvezőtlen külső és belső körülmények között él, sokat segített. Soha nem közölte – velem sem –, hogy kinek mit juttatott, de halála után sok postai feladóvevényt lehetett találni, sok olyan embernek szólót is, akiről soha sem hallottam, nem tudható, miféle kapcsolat révén támogatta őket. Rejtett adakozó volt. Könnyedén juttatott ennek is, annak is, mindaddig, amíg rá nem jött – ahogy ő mondta – a hamisságukra. Abban a pillanatban, ahogy rá jött valakinél valami olyasmire, hogy becsapta, vége volt, nem tudta egy pillanatra sem megbocsátani, mert aki őt átejt, az nem számít embernek.

Nyilván volt egy elképzelése arról, hogy milyen legyen a művészettörténeti oktatás, és ezt magára nézve valószínűleg szigorúan keresztül is vitte, de nem tartotta se eredményesnek, se érdemesnek, hogy vitatkozzon vagy harcoljon a fennálló tantervi előírások ellen. Nagyon szigorúan megköttették akkor még az egyetemen az oktatást, hihetetlen sok helytelen, felületességre készítő előírás volt. Például a teljes egyetemes művészettörténetet le kellett adni két félévben a művészettörténésznek, s aztán többé nem lehetett visszatérni rá. Nem tartotta érdemesnek, hogy ezekkel harcba szálljon, úgy érezte, hogy ez nagyon keveset eredményezne. Tehát ilyesmibe lényegében nem szölt bele, ő mindig azt adta le, amit ő helyesnek látott, hogyha ez elméletibb volt, akkor azt, ha inkább történeti volt, akkor azt, ha egy főalak monografikus előadása, akkor azt. Rembrandtról úgy emlékszem volt egy hosszú kolégium, s tartott is egy előadást róla. Teljesen szuverénül választotta meg előadásai témáit, csak a címet adta meg a tanterv előírása szerint. A tanszéken belül megbeszéltük, ki mit hogyan adjon el. Úgy emlékszem, zavartalanul folyt az oktatás, nem csatározotunk ezen a téren. Ha csaták voltak, s minden félévben volt valamilyen csata, azt én folytattam, akár a tanulmányi osztállyal, akár valaki mással, nem mindig kellemesen, és nem mindig eredményesen, de ez Fülep Lajost nem érdekelte igazán. Kiszemelte magának azt a néhány embert, aki szerinte, kvalitatíve kiemelkedő volt, s akivel foglalkozott, és azokat elég gyorsan magához rendelte, foglalkozott velük, könyvet adott kölcsön, sétált velük, szóval hallatlan „jó tanárosan” viselkedett.

Sok bosszúságot okozott Fülep Lajosnak az úgynevezett esti és levelező tagozat indulása. Kis szak lévén, ezek a fontos pozíciókat betöltő személyek együtt hallgatták az előadásokat a sokkal fiatalabb rendes nappali hallgatókkal. Nemcsak koruk, műveltségük, előéletük tért el nagymértékben ezektől, hanem nagy magabiztosság is fűtötte őket, és az az indokolt nyugalom, hogy őket semmiféle eltanácsolás, vagy ehhez hasonló nem érinti. Amennyire lehetett, Fülep távortartotta magát az új típusú hallgatók nem egy bosszantó megnyilvánulásától, de akiben igazi érdeklődést fedezett fel, ott baráttan közeledett feléjük.

Ha Fülep Lajos jelen volt és felszólalt egy-egy vitán, az drámai eseményné vált. Részben azért, mert egész más hangja, fogalmazása, határozottsága volt, abszolút nem illeszkedett mindazokhoz, amik körülötte elhangzottak és rendszerint olyan súlyos kérdéseket is érintettek, amelyek mellett nem lehetett simán elmenni. Nagyon jól emlékszem például az ő akadémiai székfoglalójára, amelynek *A magyar művészettörténet főadata* – ő betűvel – volt a nagyon határozott címe. Ma már tudjuk, hogy ez nagyon fontos tanulmány és nem tartalmaz túlságosan eretnek dolgokat. Akkor azonban nagyon fájó volt még sokak számára, hogy alapjában véve ízekre tépi elődeit és hallatlan erősen követeli, hogy szembe kell nézni azzal, mi nevezhető magyarnak és mi nem. Zsúfolt ház volt, nagy előadás, fényes akadé-

miai segédlettel. Amikor elmentünk, akkor az volt az érzésünk, hogy az égből ránszakad. Az egésznek valami különösen feszült drámai légköre volt. Még aznap este föl hívtam Fülepet, hogy hát nem volt ez egy kicsit erős, nem volt egy kicsit túl agresszív, nem kellett volna egy kicsit tompítani – képzelhető, hogy lehurrogott engem, s azt mondta, hogy ez mind semmi. S nem is lett semmi baja.

Egy másik vitája is volt az Akadémiával Genthon kistopográfiájával kapcsolatban. Genthont értékelte, Genthon is őt, de semmiféle barátság nem alakult ki közöttük, kissé olyanok is voltak, akik inkább taszították egymást. Genthon túl laza volt Fülepnek, aki meg túl dogmatikus Genthonnak, s túl közel volt Gerevichhez ahhoz, hogy valami szimpátiát érezhessen Fülep iránt. De Fülepnek azért túlságosan nagy minőségérzéke volt ahhoz, semmint Genthont ejtette volna. S ezt a kis topográfiát abszolút fontos és szükséges műnek könyvelte el, s nagyon haragudott, hogy nem akarják megjelentetni. Volt akkor az ő szobájában egy értekezés – még a Trefort utcában voltunk – ahol az Akadémia részéről Lukács volt jelen, s roppantul kirohantak az ilyen ideológiai állásfoglalást nem tükröző pusztán anyaggyűjtés ellen. Kirohantak az ellen is – úgy emlékszem ezekre a szavakra – hogy a mű erősen klerikális, mivel minden második sorában szerepel, hogy „szent”. Legalább töröljük el azt, hogy „szent”. Mire Balogh Jolán – aki nagyon ritkán szólalt meg –, azt mondta: de hiszen ez az ő családnevük! S akkor Lukács egy kicsit meghökken, s azt mondta: valami igaza van. Felejthetetlen pillanatok voltak ezek. Fülep Lajos aztán továbbvitte az ügyet, s végül megjelent az az egykötetes, nagyon szegényes, gyatra külsejű topográfia – de mégis megjelent.

Ugyanígy harcot vívott azért is, hogy a művészettörténet nagyobb teret kapjon. Az valahogy magától érteődő volt 50 után, hogy a különféle tudományterületeknek legyen saját folyóiratuk. De más tudományterületek azzal a szerencsés előnnyel rendelkeztek, hogy volt már egy korábbi folyóiratuk. Mert a történelemnek vagy a régészetnek, vagy az irodalomtörténetnek volt korábbi akadémiai folyóirata, a művészettörténetnek azonban nem. Ez tehát nehezebb szülés volt, de Fülep ezt simán el tudta intézni. Az ő súlya és a kedvező körülmények ezt lehetővé tették. Bár ez a folyóirat is nagyon csúnya külsejű volt és nagyon szegényes körülmények között készült, de megjelent. Röviddel ezután Fülep kiharcolta az idegennyelvű folyóiratot, az Actát is. Ezt nagyon fontosnak tartotta, mert ő is tisztában volt azzal, hogy a magyar művészettörténet eredményei közül csak az kerül be a köztudatba, ami idegen nyelven megjelenik.

A Művészettörténeti Értesítő és az Acta szerkesztése során kevés kéziratot olvasott el, csak amire felhívtuk a figyelmét, vagy azért, mert nagyon fontos volt, vagy mert bizonytalanok voltunk, hogy lehet-e közölni. Több kézzel írt lektori jelentése megmaradt. Sokszor rendkívüli dühbe gurult, hogy milyen lehetetlenül fogalmazott az az írás, s többnyire igaza volt. De hát az ő fogalmazási igényét úgy sem lehetett kielégíteni. A technikai szerkesztés részleteit alapján véve teljesen ránbízta, nem akart ezzel soha időt tölteni. De azt is hangsúlyozni kell, hogy egy fillért sem fogadott el honoráriumként a kiadótól, pedig neki ehhez joga lett volna, hiszen az ő neve alatt jelentek meg a folyóiratok. A szerkesztésért járó honoráriumot teljes mértékben a mi nevünkre utaltatta ki. Ez azért volt nagyon nagy gesztus, mert nem állt ő olyan jól anyagilag, a tanári fizetéséhez soha hozzá nem keresett, tehát mindenképpen ki kellett jönnie abból az összegből, amit kapott. De ő úgy érezte, hogy ezért nem dolgozott, tehát ezért ő nem fogad el semmit. A félelmetes az volt, hogyha megjelent végre az egyik vagy a másik szám, s elkerült a kezébe. Akkor – rendszerint este – egy dörgő hangú, indulatos telefon következett, mert megtalálta azt az egyetlen hibát, azt a félrenyomott számot, azt a valamit, amit nem vettem észre, vagy elsiklottam fölőtte, vagy utólag került bele. Valami pokoli képesség volt ez, hogy csak kinyitja a folyóiratot, s mindjárt a hiba őtlik a szemébe. Én minden számnál szívdobogást kaptam, hogy most mi fog kiderülni. De azt kell mondanom, mindig igaza volt a megjegyzéseiben. A folyóiratok összeállításával, hogy egy kicsit szerkesztve legyenek, egyfajta profil szerint, evvel nem foglalkozott. Az volt a véleménye, hogy – s ebben volt valami igazság – nem termelődik elég kvalitásos

cikk ahhoz, hogy egy folyóiratot igazán jóra lehessen formálni. Mikor szaporodtak ezek a folyóiratok, akkor az volt a véleménye, hogy még egyet sem tudunk igazán jó tanulmányokkal ellátni, hát még többet. Ebben is nagyjában igaza volt, de azóta va.ahogyan szerényebbek is a minőségi igényeink.

Ezek az első ötvenes évek sok vitát is hoztak. Így a Munkácsy körül folytatott vitákat. Fülep Lajos nagyon büszke volt arra, hogy könyvtárnyi irodalmat hívott életre Munkácsy körül és Munkácsy érdekében, avval a pár szavával, amit Munkácsy bírálatként közölt. Tulajdonképpen Munkácsynak nagyon hálásnak kellene lennie, mert soha ennyi „tinta nem folyt” volna körülötte. Azt hiszem 51-ben rendezték a nagy Munkácsy-kiállítást, abban az időben, mikor „lobogónk Munkácsy” címen valóban egyeduralkodó volt a magyar hagyomány élén. Bényi László rendezte a Mücsarnokban ezt a kiállítást, aki jó kiállításrendező volt, de még ő is szorongott attól, hogy Fülep Lajos mit fog mondani. Azt a megoldást választottuk, hogy Fülep Lajos és az akadémiai Művészettörténeti Bizottság, amely akkor még sokkal aktívabban részt vett a művészeti közéletben, Füleppel együtt megtekintí nyitás előtt a kiállítást, és véleményt mond. A Szépművészeti Múzeumban gyülekeztünk, én mentem elől Fülep Lajossal a Mücsarnok felé, a többiek szorongva követtek. De én is féltem, hogy most mi lesz. Fülep belépett az első terembe, itt voltak a legjava művek kiállítva. A kétalakos Siralomház, a Búcsúzkodás, a legjobb tájképek, szóval a legjava. S a prof megállt a terem közepén, körüljártatta a szemét, persze mindent jól ismert s azt mondta: micsoda erő van ebben az emberben, hogy viszi az embert magával ez az egész terem. Hát nem disznóság, hogy az lett belőle, ami lett! Nagyon becsültem, hogy noha mindnyájan tudtuk: alapjában nem szereti Munkácsyt, és haragszik rá, mert csalódott benne, a kvalitás, a kitűnő alkotásoknak ez a vonzereje még ekkor is, még ilyen késő korban is, mennyire magával ragadta. Megköszönte Bényinek a kiállítást, megdicsérte. Az összes formáságoknak, amelyek ilyenkor megkívántatnak, eleget tett.

Legemlékezetesebb az 1952 áprilisában rendezett vita volt a Szövetségben, a kritikáról, amelynek szövege sajnos nem maradt ránk. Lényege Fülep Lajos kirohása volt egy veze.ő képzőművészeti kultúrpolitikus ellen, amit az váltott ki, hogy Fülep a komolytalanságot, a minőségtelenséget, a cinikusságot látta tevékenységében, és veszélyeztetve látta a művészeti közéletet. Nem érdekelte őt az a részteljesítmény, amiben a támadottnak talán igaza lehetett, hanem az egész magatartás etikátlanságának a veszélyessége izgatta s ebben igaza volt.

Amikor elvállalta a két első aspiránst, Németh Lajost és Körner Évát, mind a kettővel már az egyetemen sokat foglalkozott, bízott bennük, sokra tartotta őket, és úgy érezte, hogy méltó tanítványai. Később is kitartott mellettük, az olykor felmerülő nehézségek közepette is. Sőt odáig ment, hogy a Derkovits monográfia elkészültekor több hosszú újságcikkben részletesen foglalkozott a szerinte is fontos kérdéssel. Érdekes tulajdonsága volt – és ezt ő is többször hangoztatva –, hogy több, számára is fontos műve, elméleti fejtegetése valami konkrét alkalomra született meg. Így nemcsak a most említett és a Magyar Nemzetben megjelent Derkovits-sorozat, hanem a Rembrandt-tanulmány is vagy a székfoglalóként elhangzott előadás. Talán egyre inkább befelé fordult természete igényelt ilyen külső indítékot, hogy valamit megírjon, pontosabban, hogy azt befejezze. Hiszen annyi töredék maradt utána...

Ezer este Fülep Lajossal

Előhang

„Egyszer úgy láttam őt, ahogy talán senki sem látta: a tengerparton gyalog igyekeztem hozzá Gaszprába, és Juszupov birtoka tövében, közvetlenül a víz szélén, a kövek között megpillantottam szögletes kis alakját, gyűrött, szürke, rossz ruhában, formát vesztett kalapban. Ül, arcát a tenyerébe támasztja. Ujjai között ezüst szakállszálak repdesnek, a messzeségbe néz, a tenger végtelenjébe, s a zöld fényű hullámocskák szelíden a lábához törleszkednek, hízelkednek, mintha önmagukról mesélnének valamit az öreg látnoknak. Változékony nap volt, a köveken felhőárnyékok siklottak, s az öregember a kövekkel együtt hol felfénylett, hol elsötétedett. A hatalmas, repedezett köveket illatos moszatok lepték be, előző nap erősen hullámzott. Ő maga is megelevenedett régi-régi kőnek látszott, aki minden kezdetet és végcélt ismer, s arra gondol: mi végük lesz a földi köveknek, füveknek, a tenger vizének, s az embernek, és az egész világnak, a kötől a napig. A tenger pedig lelkenek része, és körös-körül minden őáltala, őbelőle lett. Az öregember tűnődő mozdulatlanságában látnoki varázshatalom érződött, mely sötétségbe mélyült el alatta, csúcsával pedig kutatóan a föld feletti kék térségbe magasodott, mintha ő – koncentrált akarata – szólítaná s lökné el a hullámokat, futtatná a felhőket és árnyékokat, amelyek szinte mozgatják a köveket és keltegetik álmukból. S ekkor pillanatnyi örületemben, úgy éreztem – lehetséges –! – mindjárt feláll, int, s a tenger megalvad, megüvegesedik, a kövek pedig megmozdulnak, felkiáltanak, és körös-körül megelevenednek minden, felzúg, beszélni kezd, más-más hangon, magáról, róla, neki. Szavakkal ki nem fejezhető, mit éreztem akkor, elragadtatás és aggodalom fogta el a lelkemet, majd mindez ebbe az egy boldog gondolatba olvadt:

– Nem vagyok árva a földön, amíg ez az ember él.”

(L. Tolsztojról – M. Gorkij)

Június-eleji hajnal.
A Kollégium fészke még
alszik körös-körül.
A földszint folyosóját
az udvar ablakain át
hatalmas fény süti.

Mint egy túlexponált film
vakító látomása:
jön szembe a porta felől
bokáig érő fehér köpenyben.
Micsoda hóbertos viselet!
Sohase láttam rajta.
Tele van rávarrt foltok
medáliáival.

Megállít, szinte mellemre dől
a test gyolcsoszlopa,
felém billen fentről a frissen-éledt
Szent László-herma fej.
Az arc pozsgás-piros
vonásain szokatlan nyugalom,
a szem kékharmatos zománcán
mindentudó derű.

A száj hozzám beszél, de
túlságosan közel van,
nem tudok a szavakba
kulcsolódni,
az egész jelenés fluidumát
igyekszem kifeszült
érzékeimbe fogadni.

A homlok kupoláját,
a tapadó fül gyöngéd hajlatát,
a horgas, perzsaorr ívét, a hang
átmelegült kedélyét.

Minden valódi,
minden hihetetlen.

Látja, hogy zavarban vagyok,
de nem leplezi le;
elhiteti velem,
hogyan ez a perc is, ahogy itt
egymással szemben állunk,
törvény szerint való csoda,
oly egyszerűn természetes,
akár a végső dolgok csendje.

Miközben csakugyan
nevetséges foltok libegnek
a fehér köpenyen,
miközben a tökéletes-mívű
koponyát tartó ráncos
nyak egy hatvannégy éves emberé,
miközben az ébredező
Kollégiumra valahol
már kimondták a testamentumot,
s egyszer majd elmúlunk
a forgandó időből
ő is, én is...

De most itt áll
vakító fényben.
Hallgatom, nézem,
pillám szárnya
rebbegve ide-oda csap.

Próbál
ezer metszetbe fojni
egyetlen
mondhatatlant.

Ha egyetlen különös találkozás élményébe sűrítve nem sikerül megragadni a Géniuszt, mi mást tehet a bűvölt szemlélő, minthogy újra és újra, – ha kell ezerszer – nekirugaszkodik, megkísérli szavak, színek, gesztusok mozzanataiban tetten érni a valószínűtlent, érzékletes pontossá fogalmazni a múlás törvénye alá rendelt foghatatlant.

A Fülep Lajosban testesült szokatlan emberi jelenés akkor érintett meg először, amikor beköltözésekor, 1947 őszén, az Eötvös Kollégium földszinti folyosóján, a kijelölt lakása elé sorakoztatott, számolhatatlanul sok faláda mellett megpillantottam bricsesznadrágos, elszánt komótosággal lépkedő, ódivatúan eredeti alakját.

Később derült ki, hogy Fülep Lajost, Ady egyik első felfedezőjét, barátját, Cézanne és Nietzsche jelentőségének korai felismerőjét, a *Szellem* című filozófiai folyóirat Lukács György melletti társszerkesztőjét, a „magyar művészet” helyretevőjét, a két világháború közti népi mozgalom egyik főinspirátorát, a Horthy-korszak idején dunántúli falvakban, belső emigrációban (húsz éven át Zengővárkonyban) élt református papot, az 1919-ben kinevezett, katedrájától megfosztott s csak 1946-ban rehabilitált egyetemi tanárt Keresztury Dezső hívta meg a budai kollégium diákjai közé, hogy az ifjúság körében az angol kollégiumokban meghonosodott *tutor*, szellemi mindenes legyen.

Kereszturyt a felszabadulás után nevezték ki az Eötvös Kollégium igazgatójává. Diákjaival együtt vett részt a bombasújtott épület tetőzetének helyrehozatalában. Igazgatói tevékenységét akkor sem függesztette föl, amikor egy éven át (1945–46-ban) kultuszminiszterként is működött.

Még kaposvári gimnazistaként, a *Válasz*-folyóirat 1947 januári számában, az ő cikkéből ismerkedhettem az akkor éppen félévszázados főnnállását ünneplő kollégium, *Az élő iskola* múltjával, szellemiségével.

„Legfontosabb tulajdonsága... a hajlékonyság, dogmanélküliség, sőt, dogmaellenesség. Semmit se higj el, legfeljebb olyan tekintélynek, akinek tudása, ítélőereje s jelleme meggyőzőtt... Mint a szerzetben a rendtagok, a kollégium tagjai is legfőképp egymást nevelték. A »lehúzások«, gólyaavatások, éjjeli zenés látogatások csak látható brutálisabb eszközei voltak annak a nevelésnek, amely mélyebben a közösséget formáló erkölcsi, szellemi, lelki erők birkózása közben folyt le... Az én ifjúságom idején is sok ellentétes vélemény, érdek és indulat csapott össze a kollégiumban. De vitáinkat magunk intéztük el; áruló, feljelentő, külső segítség után szaladgáló rongyember nem akadt közöttünk... A magyar műveltség összefonódott tudatunkban Európa, az egész emberiség műveltségével; így nevelődtünk egyforma erővel nemzetiségre s nemzetköziségre: emberségre. Lehet, hogy kissé elvonatkoztunk a világtól »doktrínerek« lettünk, de megszoktuk az élet szakadékaik fölött járók szédületét s mertünk magasabbra szállni, hogy legalább megsejtsük a távoli vidékek összefüggéseit, az oszthatatlan világ egységét... Fellengző szabadságunkból így lett a lelkiismeret szabadsága, különcködő

egyéniségünkből jellem, szétágazó, töredékes, mohó tanulmányainkból kerek, magyar és emberi műveltség. Az amit mi Európa titkának éreztünk: szabad, sokszínű, önkéntes egység.”

1947 őszétől, az utolsó még hagyományosan fölvelt (a gólyanyúzó rítusoknak is alávetett) évfolyam tagjaként magam is éreztem ezt az ígéretesen tág légkört. Nemcsak az első évfolyamok nagyjai (Horváth János, Szekfü Gyula, Kodály Zoltán, Szabó Dezső, Balázs Béla, Laczkó Géza, Pais Dezső, Bárczi Géza, Gyergyai Albert . . .), de az utánuk következő, a jeles elődökhöz méltó seregnyi név is igazolta a párizsi *École Normale Supérieure*-t mintául választó intézmény öntudatosan viselt hírnevét. Csakugyan jó és kitűnő középiskolai tanárokat, nagyhatású tudósokat, kiváló szellemi embereket nevelt öt évtizeden át.

A múltját elevenen őrző diákközösség eredendően baloldalinak tudja magát, ám a szabadgondolkodás, a szabad kritika igénye a változó időben mindinkább a liberális elkülönülés, a tartózkodó szkepszis gyanúját kelti. A dinamikusan politizáló népi kollégista mozgalom aspektusából nézve a céltudatos önművelés, a tanulás elsőbbségére hivatkozás arisztokratizmusnak, a társadalom gondjaitól való elzárkózásnak látszik.

Pedig köztünk is egyre több a paraszt-munkás származású. A Kollégium magát progresszívnek nevező balszárnya lázasan tárgyal Révaival a diákkormányzat politikai követelményekhez való idomításáról. Szó sincs még a félévszázados autonómia teljes földadásáról. Néhány kollégistát lemondatnak tagságáról s a mutatós kompromisszum érdekében 1948 nyarán leváltatják Kereszturyt. Utóda, az általa tanári karba besegített angol professzor: Lutter Tibor.

November 17-én Révai József, Lukács György, Tolnai Gábor és Szávai Nándor jelenlétében mintegy ünnepélyesen beiktatják az átformált Eötvös Kollégiumot. A falon a korábbi igazgatók (Gombocz, Bartoniek) képe helyett Rákosi és Szakasits fényképe, három oldalon föliratok, köztük a legfeltűnőbb: „A tanulás fegyver, hazádat építed vele!” Tapsok, vastapsok. Az igazgatói irodában feketekává, sütemény. Az éhes tagság pogácsa-lopkodása közben látom Fülep Lajost Révaival beszélgetni. Ő továbbra is a tanári kar tagja, mert a kollégisták a változott körülmények közt is többnyire csak vizsgázni járnak az egyetemre, szemináriumi fölkészülésüket külön belső tanári kar s a hatalmasan gazdag könyvtár biztosítja.

A politikai, közgazdasági stúdiumok száma nő, a népi kollégiumokkal való viszony javul. A kollégisták maguk is népi kollégiumokat patronálnak, nyelvórákat adnak a reggeli órákban . . . Aztán a történelem groteszk fintoaraként az 1948 őszén keményen megbírált NÉKOSZ-mozgalmat 1949 nyarára, szinte a Rajk-féle „trockista kártevő kémcsoport letartóztatásának” következményeként, fölосzlatják.

Az 1949-es új egyetemi év kezdetekor az Eötvös Kollégium részleges kiváltsága provokálóbbról, mint valaha. A tagság ugyan feltöltődik a népi kollégiumokból felvételi vizsga nélkül átmentett, megbízható káderekkel, de az új vezetésnek minden oka megvan a félelemre, hiszen vész hírek terjengnek a teljes fölсzámolásról. Az évnnyitó ifjúsági gyűlés a „Rajk és társai” ellen hirdetett ítélet után egy nappal kerül megrendezésre, s további tisztogató ürüggyén a belső omlasztás megállíthatatlan folyamatát indítja el.

Bár az 1949. október 7-én keltezett, Ortutay Gyulának benyújtott kizárási

javaslatok bevezetője még a „haladó Eötvös Kollégium” létrehozásának föltételeiről beszél: („Csakis akkor tudjuk kialakítani, ha végleg pontot teszünk arra az álobjektív szakmai szempontok irányította politikára, mely eddig a Kollégium fejlődését gyakran akadályozta”...), nincs már mód a menekedésre. Az 1950. évi augusztus hó 22-én aláírt jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy a Nagyboldogasszony útja 11–13. szám alatti intézmény mintegy 4200 darab leltári tárggyal a *Tanfolyamellátó Nemzeti Vállalat* kezelésébe kerül.

•

Sors és választás szerint lettem Fülep Lajos tanítványa, de a hozzákapcsolódás növekvő fontosságának megértéséhez az Eötvös Kollégium imént vázolt végromlását is oda kell képzelni drámai háttérként.

Öt magát utólagos memoár helyett a vele töltött idő folyamából kiragadott naplójegyzetekkel vélem leginkább megeleveníthetőnek.

Szabad-e ezt tenni olyan emberrel, ki szinte irtózott a személyes motívumok előteregetésétől?

A választ mégis, tőle magától idézhetem. Közülünk való tanítványának mondta: „– Ha valaki egyszer a nyilvánosság elé lépett, akár írásban, akár cselekedetben, akkor ettől elválaszthatatlanul vállalta azt is, hogy írnak róla, megítélik.”

Vállalkozásom bátorságáért – a Fülep miatti kockázaton túl – bőven megkínlódtam. Szolgáljon további mentségemül: negyven éve tudom, hogy a naplóirás a következetességre és tárgyilagosságra nevelődés legkeményebb iskolája. Ha naponként elszámolunk önmagunkkal, minden szépítés, vagy torzítás értelmetlen. A rögzített tényekre való utólagos visszapillantás egyébként is arra döbbsen rá bennünket, hogy memóriánk védekezően aktív: szelektálja, módosítja a velünk történt mozzanatokot. Eszméletünk, lelkiismeretünk kettős ballonjának a továbbbröplüléshez úgy látszik szüksége van rá, hogy a nemkívánatos, letagadandó belső terhektől szabaduljon.

Amikor barátaim egy alkalommal arra akartak rábírní, semmisítsem meg naplóimat, fővádlóm ezzel a kérdéssel támadt rám: – „Te írod az életedet, vagy éled... !?”

A személyes események regisztrálása tehát nemcsak impertinens, másokat sértő, kiszolgáltató, veszedelmes műfaj, de netán a természetes felejtéssel, emlékezetmódosítással is szembeszegülő, életellenes tevékenység?

Nem! Izgalmasabb, sokszínűbb, nyitabb emberi leltár nem képzelhető el, mint amelyet változó hangulatoknak, külső, belső reakcióknak engedve, tanúságtételül rendszeresen egymáshoz illesztünk.

A napló negatívumai nem az élet, hanem az irodalom oldaláról ítélhetőek meg. Szerencsés körülmények közt lehet értékesebb, több a közönséges krónikánál, de felmutatott alakjait nem formálhatja, az idő motívumait nem fejlesztheti konstrukcióvá. Pergő film helyett metszeteket ad. Művészivé még annyira sem válhat, mint a tudatosan szerkesztett emlékirat.

Fülep Lajos kérdezve tanító, a szokrátesszi módszert büszkén vállaló életstílusához mégis illik a naponkénti számadás. Személyisége átható erejét azok érezhették igazán, akik írásain túl szavai, gesztusai áramában is megmerítkeztek.

A Professzor megkülönböztetően becsülte hozzásegődött tanítványait, akik az Eötvös Kollégiumból a Széher útra is elkísérték őt. Ha velük volt, bizalmas telefonálóknak is csak így felelt: „– Nem vagyok egyedül.”

A tanú jogán, huszonhárom év dokumentumainak birtokában, elsősorban e tanítványi közösség nevében szeretnék Fülepről vallást tenni, föltárni képességem szerint mindazt, ami a *Kettős rekviem*-ben emlegetett „ezredik estéig” történt, eleven mellékalakként társául állítva ismét Colin Masont, kit *Küzdelem Bartókért* című tanulmányomban ugyancsak az Eötvös Kollégiumból vezettem elő, aki 1949-es nyári Angliába távozása után is a Professzor „levelező tanítványa” maradt. (Az ő magyar nyelvű levélrészleteit sajátos ortográfiájával, betűhíven idézem.)

Az egymás mellé válogatott szövegrészletek tetemes mennyiségük ellenére alig tíz százaléka csupán az 1947–1970 közt készült följegyzéseknek. A közreadás elsősorban azokhoz a személyekhez igazodik, akik iránt Füle a találkozás igényéig hatóan érdeklődött. Az események tömkelegéből is főként olyan történeteket igyekeztem kiragadni, amelyekkel jelentőségteljes kérdésre: – „Mi újság?” naponként, hetenként, havonként felelhettünk.

Utólag beiktatott krónikás összefoglalók, vagy közjátékok helyett egy-egy Fülephez menetelt előző jellegzetes nap nyomozatával próbáltam érzékeltetni az *ott és akkor* hangulatát, pletykáktól a bizonyítható dokumentumokig, saját esendőségeinket sem hagyva említetlenül.

A napló zárványába került érzelmi, indulati mozzanatok utólagos kinyitásával, közreadásával sérteni, bosszantani senkit sem kívánok. Saját tévedéseimnek, mások megigazulásának esélyét egyaránt elismerem. Tisztelem, olyan elfogódottsággal, ahogy Füle Lajost 1949 egyik nyáraleji hajnalán az Eötvös Kollégium valóságos jelenéseként megpillantottam, úgy amiként a különös, fölismert pillanatot 1966. április 21-én este a Széher útról, – az ő mindent mindennel kapcsolatban látó kinyilatkoztatása szerint őrizem: – „Ahogy itt vagyunk, ez világtörténelmi esemény.”

1983. október 31.

EURÓPAI FÓRUM

*„A forradalom vagyunk és Európa vagyunk,
s a forradalom: a rend, a forradalom: a világosság, a forradalom: a szellem,
és Európa: a rend, Európa: a világosság, Európa: a szellem,
s nem az ösztönök ősmocsara, nem majom-ösünk idéltlen makogása,
nem a könyörtelen önzés, nem a bicska és nem a bomba.*

*Ezért a forradalomért, ezért az Európáért, ezért a világot —
ezért voltunk, ezért vagyunk s ezért leszünk, ha leszünk...*

(BENJÁMIN LÁSZLÓ: Nyílt szó, födetlen arc — részlet)

ORMOS MÁRIA

A TÖRTÉNELEM NORMÁJÁRÓL

A történelemmel a tudománysszakok nagy családjában mindig „baj” volt, és e disziplína mostanában is sok gonddal küzd. Rakoncátlan kamaszként rendszeresen kilóg a sorból; minduntalan új tudományelméleti gondolatokkal áll elő ahelyett, hogy végre rendszert és végleges rendet teremtené. El kellene döntenie, hogy az emberiség életének, másképpen szólva történelmének van-e és mi a normája, lehet-e beszélni a történelemben egyáltalán sztenderdről és az vajon – ha norma egyáltalán kimutatható – egybeesik-e emezzel, s hogy végül – feltéve, hogy mindez megállapítható, – voltak-e és vannak-e a történelemben eltérések, és hogy ezek vajon micsodák: elkanyarodások, különutak, elmaradottságok, netalán visszaesések?

Mi a „baj” tulajdonképpen a történelemmel? A baj egyik gyökere az emberi és a társadalmi lét megszakíthatatlan időbelisége, ami egyet jelent a társadalmi szerkezet egészének szakadatlan elmozdulásával, sőt egyúttal azt is jelenti, hogy a történelemről soha sem mondhatjuk, hogy *van*, hanem csupán azt, hogy *megvalósul*.

A múlt tudata – mint az általunk elérhető legősibb legendákból lesűrhetjük –, együtt jelent meg a társadalom önmagáról való tudatával, vagyis a tudattal magával. A történelmi legendavilág igyekezett megfejtetni egy adott társadalom adott állapotát, és a társadalom a múltat szolgáltatta maga mellé, ahhoz, hogy a jövőbe vetett reményt megőrizze, vagy akár, hogy a jövőre szóló elhivatottságát, kiváltságtagságát megokolja. Néhány rövid ezer év óta e téren mi sem változott. Mind az egyénnek, mind a társadalmi közösségnek van múlt-tudata, s ez ma is magába foglalja egyúttal annak tudatát, hogy a ma jelentős része voltaképpen múlt: generációk és generációk tevékenységének hosszú sora, mely minduntalan változásokat, módosulásokat eredményezett, s amely változások és módosulások „végterméke” a ma, a jelen. Ám a jelen mégsem végtermék abban az értelemben, hogy a múlt összeadható lenne jelené, mivel a jelenben mindaz benne rejlik, amit az egyén, a közösség, a társadalom önmaga mindennapi megvalósítása folyamatában tesz, amit napról napra hozzáad a múlthoz jelené formálva azt, és ami által egyszerre termeli a jövőt és a múltat. Vannak, akik éppenséggel azt gondolják – például Ortega, de mások is –, hogy a ma meghatározottságai szempontjából a döntő meghatározó éppenséggel a társadalomnak a jövőre irányuló elképzelése, vállalt feladata, programja. Nem lehetetlen, hogy e tétel önmagában véve indokolható. Mégsem felejtethetjük, hogy minden vállalható feladat és minden kidolgozható program felmerülése és életképessége szintén kapcsolatban áll a múlttal.

A problémát a történelemben azonban nem is annyira a változás, a mozgás, mint

olyan okozza, mint inkább az, hogy a változásokat ugyanaz a valami, a társadalom idézi elő, mint ami a változás tárgya, eredménye és egyúttal vizsgálója is.

Az önreflexiók analizisben eleve benne rejlik a probléma egy további eleme. Ha a történelem szemlélője egyfelől e történelem terméke és pillanatnyi „ér elme” is, az ő értelme mégis saját jelene, önmegvalósítása, feladata és programja. Hosszú idők más-más módon magabiztos múltkeresése után e szituáció kényes voltára főként Dilthey, majd Croce hívta fel a figyelmet. Ma viszont a történészek nagy része él annak tudatával, hogy – bár a jelent a múlt áthatja, a jelenből vizsgált múlt semmiképpen sem menekülhet a jelenből rávetülő sugaraktól. A visszapillantó tükröt a ma történésszéneke keze igazgatja. Bár minden feltétel nélkül elismerhetjük, hogy a tükör időközben tükrrendszerre vált, és élessége minőségileg megjavult, az igazító kéz, a szubjektív akarat máig működik.

És ezzel a történelem rendszerre alakításának, normatívái kidolgozásának gondjaival még mindig nem végeztünk. Nem elegendő ugyanis, hogy a társadalmi élet a létezés „legsikamlósabb” formája, nem elegendő, hogy az objektív és a szubjektív együttthatásából sem az egyiket sem a másikat nem lehetséges teljes tisztasággal kivonni, ráadásul a történettudománynak még azzal a jelenséggel is szembe kell néznie, hogy a történelmi idő minden idők legszeszélyesebbike. Még hozzá több szempontból is. Először is lineárisan nézve nem azonos a ritmusa. Eleinte nemigen ismeri az apróbb egységeket. Nemcsak a másodperc, perc, óra ismeretlen számára, de a nap és a hónap is. Leginkább évszakokat és a múlt-tudat szempontjából főleg generációkat ismer. Azután gyorsulni kezd és a gyorsulás mind nagyobb tempót vesz, olyannyira, hogy – mint tudjuk – manapság divatos gyorsuló időről beszélni. Közben azonban voltak lassuló időszakok is. Évezredek, évszázadok, végül évtizedek, majd újabb gyorsulások következtek. Ez annyit jelent, hogy magát a történelmet sem lehet abszolutizálni és változatlan tényezőnek tekinteni. Mindemellett a történelmi idő nem csak ritmuszavarral küzd, de úgy látszik, hogy méréséhez több mutató szükséges.

A francia Annales-isták, Lucien Febvre és nyomában Fernand Braudel levezették a hosszú és a rövid időtartam fogalmát, jelezve ezzel a történelmi idő kettősségét. Ezzel a marxizmushoz közelálló fogalomrendszerrel elérték a mindenkorai mozgások és változások két csoportjának megkülönböztetését az idő szempontjából. A *courte durée* fogalma alá került az a csoport, amely az azonos nemű társadalmak keretében mint apró, rövid távú történés, esemény, napi lerakódás, alig észrevehető mennyiségmódosulás lezajlik, míg a *longue durée*-ket a más-más minőség választja el egymástól. E fogalom használata ellenére a történelem számára továbbra is fennáll néhány nehézség. Először is az, hogy egyáltalán milyen pontokon találja meg a *longue durée*-k kezdetét és végét, továbbá az, hogy a szemükben azonosnak tekintett elemek között az egyik többezerszerese lehet a másiknak, végül, de nem utolsósorban az, hogy a világtörténelemben a *longue durée*-k sem esnek egybe, ami az emberiség különböző nagy csoportjait illeti.

A történelmi idő e különlegességére rámutatott Ernst Bloch, azután Louis Althusser, végül pedig manapság az úgynevezett harmadik világgal foglalkozó történészek, gazdaságtörténészek és politológusok sora. E furcsaságot az aszinkronitás szóval szoktuk megjelölni, de a közös név többféle jelenséget foglal össze. Történelmi időeltérés mutatkozhat különböző civilizáción belül különböző társadalmak között, és végül egyazon társadalom egységként viselkedő egészében a társadalmi élet különböző területei között. A három aszinkronitás-változat közül az utóbbi látszik a legmeglepőbbnek. A magam részéről mégis ténynek tekintem, és azt gondolom, hogy e megfigyelés nemcsak összeegyeztethető Marx felfogásával, de tökéletesen megfelel forradalomelméletének. Ha ugyanis valamennyi társadalmi folyamat szinkronban mozognak, ha a termelés valamennyi összetevője, a társadalmi szerkezet és kapcsolattrendszere, társadalmi és értékhierarchia, valamint a szellemi szféra egy társadalmon belül harmóniában mozognak és viselkednek, úgy a történelemben a legbékésebb és a legegyszerűsebb semmittevés szemtanúi lennénk. Soha nem került volna

sor zendülésre, lázadásra, forradalomra, de reneszánszra és avantgardizmusra sem. Minden valószínűség szerint nem a paradicsomban lennénk, hanem ugyanott, ahol néhány tizezer évvel előbb voltunk.

Sokkal kevésbé vitatott, sőt szinte mindenki által belátott tény viszont, hogy az óramutatók egészen máshol állnak, vagy inkább másként járnak Párizsban, mint – mondjuk – Zairéban, és hogy mást mutat a londoni Big Ben, mint a Kreml toronyórája.

E nehézségek láttán nem nagyon lehet csodálkozni rajta, ha a történelemtudományt sokáig senki sem tekintette tudománynak, és ha az általunk vizsgált kérdések a világban továbbra is vitatottak. Az emberi társadalom történetének rendszerezhetőségével, normájának felállításával kapcsolatban az ellenérvek lényegében véve a fent jelzett nehézségek körül csoportosultak és csoportosulnak manapság is.

Durván szólva mind a történelem művelői, mind az ő bírálói két alapkategóriára oszlottak és oszlanak. Az igényes történetírásban már a görög szerzőknél megjelent a mozgató erők, a szabályozó faktorok keresése, hogy meglehetősen hosszú szünet után újra jelentkezzen ez az igény Vicótól kezdve számos szellemiség munkásságában. Csak a legnagyobb hatású gondolkodókat keresve elégedjünk meg August Comte, Hegel, Marx és Dilthey nevének említésével, és azzal az utalással, hogy – mint tudjuk – mindannyian történész iskolákat is teremtettek. A maguk módján, és ez a mód szerfelett eltérő volt, az említettek mindenesetre egyformán meg voltak győződve egy dologról, arról, hogy a történelemnek minden tarkasága, vizsgálatának teljes vagy relatív szubjektivizmusa, stb. ellenére volt és van értelme, szabályozója, normája.

Ezzel szemben sok jelentős filozófus és mellettük számos történész tagadta és tagadja ma is e princípiumot. A történészek egy csapata tagadását nem fogalmazta meg, csak éppen gyakorolta azáltal, hogy a történelmet egymást követő kisebb-nagyobb események, történések, tettek, életutak alig összefüggő láncolatként írta le. Tegyük hozzá ehhez, hogy a történelem „értelmetlenségének” tételét kategorikusan a filozófiában is csak azt követően kezdték leírni, hogy Hegel és Marx ugyancsak kategorikusan megfogalmazta ennek ellenkezőjét. E tagadás a történelemben kétségtelenül megfigyelhető, általunk az imént felsorolt problémáiból és azok általánosításából adódott. A történelemellenesség alapváltozata a történelem töredezettségével, eseményszerűségével és ismételhetetlenségével áll kapcsolatban. Schopenhauer és számos gondolati követője számára a történelem az egyedi, az egyszeri események halmaza, amelyben törvényszerűség kimutathatatlan. Ugyanaz az alany és ugyanazok a körülmények soha sem reprodukálódnak, következésképpen az egyszerű leszürt következtetés egyetlen más esetre sem érvényes, vagyis nem lehet törvénynek tekinteni. Így a történész leírhat csupán, vagy elkalandozhat az eposzig, a regényig, esetleg a drámaig, soha nem lesz azonban tudós. A tagadás e formája – mint Ránki legújabb tanulmánykötetében olvasható –, mindmáig fennmaradt. A szerző idézi többek között Sir Isaah Berlin 1960-ban megjelent könyvéből a következő mondatot: „A tudománynak a hasonlóságra, a történelemnek a különbségre kell koncentrálnia.”, valamint idéz egy 1971-ben kinyomtatott amerikai tudományos véleményt, amely szerint a történésznek nem lehet más dolga, mint az események prezentálása mások, a tudósok számára.

E tagadók, mind a jelentősek, mind az alacsonyabb szelleműek egy döntő, a történettudomány szempontjából mondhatnók sorsdöntő jelenséget mindenesetre figyelmen kívül hagytak. Azt ugyanis, hogy amit ők törvénybefoglalhatatlannak véltek, éppen az a történelem egyik alaptörvénye. A történelmi időben nincsenek azonosságok, – legfeljebb távoli analógiák –, a történelem az emberi társadalom állandó cselekvésének változásaihoz álló hőmpölygő folyam, amely mindmostanig megállíthatatlannak bizonyult. Éppen ezért egyetlen jelensége sem kezdődik ott, ahol kezdődni látszik, és soha semmi sem fejeződik be benne igazán.

A történelmi törvényszerűség hiányának téziséből önként következik a történelem „értelmetlensége”, a fejlődés tagadása is. A hegeli és a marxi felfogásban a történelem fejlődésként fogalmazódott meg, vagyis a fejlődés vált a történelem normá-

jává. A tagadás elég hamar jelentkezett nemcsak magának a törvényszerűségnek, hanem a törvényszerű progresszióknak a cáfolataként is, illetve a két gondolat el is válhatott egymástól. Felléptek olyanok is, akik elismerték történelmi törvényszerűséget, de azt nem tekintették progresszióknak. Az utóbbi csoporton belül számos irányzatot ismertethetnénk, de maradjunk meg a legigényesebb tagadóknál, az úgynevezett szkeptikusoknál. Közülük is Burckhardt emelkedik ki talán a legmagasabbra, aki nagyon makacs törvényszerűséget fedezett fel a történelemben, de ezt nem a progresszióban, hanem a progresszióknak, a jónak, a nemesülésnek való ellenállásban és a mindenkor rossz középszer érvényesülésében látta.

A fejlődésemlékekkel szembenálltak a pesszimisták, és az ún. nihilisták is, míg a szociáldarwinizmus nemcsak a történelmi-társadalmi fejlődést és törvényszerűséget, de magát a történelmet tagadta és megpróbált kilépni belőle. A náciizmus formájában véresre zúzta magát a történelem logikáján.

Talán minden más, az emberi fejlődés kérdésével foglalkozó történelem elméletnél nagyobb hatású és hosszabb életű azonban a ciklikusság tétele, amely a kétségelenül megfigyelhető aszinkronitáson alapult és alapul. A történelmi idő ciklikusságának variánsai között ma már fellépett olyan is, amely szoros kapcsolatban áll Marx elveivel, és nem a fejlődést, hanem csak annak linearitását vitatja. A ciklus-teória azonban nem ezzel kezdődött és fejlődésellenes formái is ismertek. Vicótól kezdve felmerült valamennyi változatát nem tudnánk felsorolni, a fontosabb irányokra azonban érdemes egy-egy pillantást vetnünk. Az egyik alapváltozat, a neves angol történész, Toynbee-ig és rajta túl, felemelkedő és lehanyatló civilizációkban gondolkodik, és ezt a görbét átviszi az általános emberi történelemre is. Többen voltak és vannak is olyanok, akik a civilizációs ciklusokat egyúttal úgy fogják fel, mint „ewige Wiederkunft”-ot, vagyis vissza-visszatérést a kiinduló ponthoz. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az egyes nagy civilizációs körök elődjükhöz képest nem jelennek magasabb minőséget és az egymást követő civilizációs központok között nincs feltétlen összefüggés, ill. egyáltalán nincs összefüggés. E teória magától értetődően bármikor és csaknem mindenütt megengedi az önálló utakat, az úgynevezett történelmi különutakat. Térben gondolkodva megengedi ezt minden olyan övezetben, ahová a szóbanlévő civilizációs központ, epicentrum hullámverése nem ér el. E ponton két új probléma merül fel, de egyelőre csak az elsőt fogalmazzuk meg. Mit mondhatunk egyáltalán a világ ama részéről, amely a nagy civilizációs sugárzásokon kívül esik, vagy ahogyan a kérdést manapság többen megfogalmazzák: lehet-e egyáltalán „a” civilizációról beszélni, vagy csak egymás mellett létező civilizációkról szabad.

E kérdés lehetőségét aknázzák ki a jelenlegi különutas elméletek, amelyek legnagyobb részét az úgynevezett harmadik világ problematikájával függnek össze.

A civilizációhoz tapadó ciklikusság gondolatának felélénkülését kétségtelenül a gyarmati világ színrelépése, sajátosságainak a világ elé tárulása és mind szuverénebb fellépése váltotta ki. E jelenségek jelenlegi világunk több pontján megalapozták azt a gondolatot, hogy az európai epicentrumból kisugárzó civilizáció utolsó szakaszába ért, vagy ahhoz közeledik, és valamilyen új civilizációs hullám hajnalán állunk. Azt azonban nem lehetne mondani, hogy az új epicentrum hollétében nagy lenne az egyetértés. Magától értetődik, hogy e felfogás a harmadik világban sok esetben a vitalitás kifejeződése, de nem egyszer vezet arra a következményre is, hogy az afrikai, ázsiai vagy latin-amerikai „különút” messze érdemén túl felmagasztosodik, a tradíció önálló erővé lép elő, glorifikálódik az elesettség, és látszatmegoldásokat istenítenek. Mivel az élet a mai világban tradicionalizmusnak mégsem enged teljesen, ilyen esetben összezavarodik a társadalom, elhomályosul a program, a tradicionalizmus és a gyakorlati modernizálás súlyos konfliktushelyzeteket teremt és értékvesztéssel jár.

Az európai kultúrkörön belül viszont ugyanennek az elméletnek, illetve az elmélet mai reneszánszának a szorongás, az elpusztulástól való félelem húzódik meg a mélyén. A szorongás több tényezőre vezethető vissza, közöttük azonban kétségtelenül előkelő szerepet játszik: a volt gyarmati szféra, vagy az úgynevezett harmadik világ, illetve ahogyan a franciák szeretik nevezni, a Dél önálló megjelenése. E ta-

lajon megerősödött a gondolat, hogy voltaképpen a világtörténelemben egymás mellett mindig is különféle civilizációk éltek, „a” civilizációról tehát beszélni nem lehet, hanem csak arról, hogy ciklusonként az egyik vagy a másik civilizáció lép előtérbe.

E gondolati bázison ismét több variáns figyelhető meg. Az egyik a szinte teljes lemondás az európai civilizáció kontinuitásáról és a „nyugati világ alkonyának” újrameghirdetése. Burckhardt és Spengler hasonlóan hangzó pesszimista jóslatával szemben az európai civilizációt manapság temető sötétenlátók azonban már azt a mentőövet sem látják sehol, amelyben a két nagy előd még megkapaszkodott. Ők megjósolták ugyanis a jövő rettenetes tirannusait, abszolutista urait, Führereit, egy éretlenítő, de szemükben mégis a megmentést jelentő korszakot. E kiegészítés a nyugati világ hanyatlását és napjának leáldozását hirdető szerzőknél manapság általában hiányzik. A Führer-korszak eljött ugyan, de a világot nem ő, hanem vele szemben mások mentették meg. A Führer-korszak egyelőre szellemileg is feltámaszthatatlan, és helyén rezignáció jelenik meg.

Az egymástól független civilizációk ciklikus mozgásának képviselői azonban nem mind rezignáltak. Egy részük a nyugati világ fölényének további biztosítása érdekében meglehetősen csalafinta, de eléggé átlátszó elméleti fegyverekhez nyúl. A különút és a külön civilizáció látszólagos védelmében mindenestől elfogadja a harmadik világban fellépő tradicionalizmust, és azt támogatja. Az érvelés különféle lehet. Lehet mindenekelőtt gazdasági, amit főként közgazdászok és gazdaságtörténészek képviselnek. Munkásságuk sokszor nagyon is értékes elemeket szolgáltat a területek gazdaságtörténetéhez, konklúziók azonban szerfelett kétértelműek. Mivel az 1945 után fokozatosan lábrakapott szertelen optimizmus a hatalmas „alulfejlett” régiók gyors modernizálhatóságára csődöt mondott, most sokan azt hirdetik, hogy hosszú távra meg kell maradni a „struktúra” adta lehetőségek körében, vagyis nem lehet és nem szabad többre törekedni, mint az élelmiszerminimum megtermelésére, valamint: a házi, a bedolgozó és a kisegítő ipar kialakítására.

Ennél is tovább megy néhány olyan történész, etnológus és politológus, aki részben társadalmi, részben szellemi-kulturális okokból teljesen érinthetetlennek jelenti ki a harmadik világot, illetve minden ún. külön utat. „Védelmében” arról beszél, hogy az európai civilizáció sosem volt terjeszthető, ma sem az, és minden ilyen kísérlet bűn az emberiség ellen. Az európai életforma, termelési rendszer és gondolkodási képlet bevezetése az idegen civilizációkba romboló hatást vált ki és pozitívuma semmiben sem mutatkozik. A faeke felváltása vasekére megsérti például a föld szentségéről táplált eszméket és képes egész közösségek felbomlasztására. Tekintettel azonban arra, hogy az ilyesfajta faeke-vaseke változásoktól – hogy megmaradjunk a szimbolikusságnál – sok millió ember léte vagy nem léte, hatalmas közösségek fennmaradása vagy pusztulása függ, e nagyvonalú és humanistaként hirdetett elmélet gyilkosabbnak tűnik, mint az az európai civilizáció, amelyet ezzel vádol.

A felsorolt és röviden vázolt ciklikus-elméletek, a civilizációs különút hirdetése távolról sem maradt meg a második világháború után eredeti társadalmi és szellemi kereteiben, hanem megjelent az úgynevezett újbaloldalon, magukat marxistának vagy marxizálónak tekintő egyéneknél és csoportoknál is. Így a harmadik világban, továbbá az európai etnikai mozgalmak szélsőséges szeparatista szárnyain, valamint egy szűk amerikai-európai intellektuális csoport gondolatvilágában. A szűkebb értelemben vett tudományos élet körén belül azonban a fő tendenciákat ma már a marxista fejlődésmélete körül látjuk csoportosulni, és a jelentős viták, szellemi mérközések lényegében véve a fejlődés linearitása körül, illetve akörül mozognak, hogy a történelem normájaként elfogadott fejlődés modelljében miként lehet érvényesíteni a kétségtelenül megfigyelhető sokfajta aszinkronitást és a fejlődés ugyancsak kétségtelen ciklikusságát.

Ami magát Marxot illeti, ő megalapozta fejlődésméleteit, amikor megrajzolta a társadalmi szerkezetek működési mechanizmusát, ezt az alapot azonban a történelemre csak nagy vonalakban, illetve részletesen csak néhány pontján alkalmazta. Kidolgozta az elmélet alkalmazási módját a kapitalizmus kialakulásának egyik ti-

pusára, nevezetesen a nyugat-európaira és főleg az angolra, elemzést adott néhány kimagasló kortörténeti eseményről, arra azonban idejéből és energiájából nem futotta, hogy a történelmi, vagy ha úgy tetszik a nagy civilizációs magaslati pontok ismert füzérbe állításán, úgynevezett formáció-elméletén túl továbbmenő történelmi elemzéseket végezzen.

Ugyanakkor bizonyosak lehetünk abban, hogy az egyidejűen, de történelmileg aszinkronitásban élő különböző szintek léte, és az ámenetek, valamint az alapformák nagy variációs lehetősége nem került el Marx figyelmét. Feljegyzései, olvasmányai, Indiára, az arab világra és különösen Algériára irányuló érdeklődése, több cikke, levele, továbbá Kelet-Európára és fejlődésére vonatkozó megállapításai arról tanúskodnak, hogy a különböző civilizációk fejlődési ritmusának különbségeivel, szinteltéréseivel és az egy adott körön belüli variánsok lehetőségével tökéletesen tisztában volt. Őt azonban mindenekelőtt egy központi kérdés foglalkoztatta: a világkapitalizmus rendszere, és az eltéréseket is ennek funkciójában értelmezte. Tette ezt egyébként teljes joggal, lévén, hogy az ő idején a kapitalizmus már valóban világkapitalizmussá vált, vagyis olyan jelenséggé, amelynek hatóköréből a föld legeldugottabb zugai sem vonhatták ki magukat teljesen. Tegyük hozzá, hogy mind Marx szemében, mind a valóságban a világkapitalizmus meghatározó epicentruma az európai kapitalizmus volt. Ez a kapitalizmus, ugyanúgy, mint minden megelőző civilizáció viszonylag kicsiny körben keletkezett, ám hullámverése nemcsak nagyon gyors volt, de kibocsátott energiáinak gyűrüi szinte egyszerre sokasodtak a föld minden részén. Hamar elérték nemcsak egész Európát, de vele részben egy időben, részben majdnem egy időben Amerikát, Ázsiát, Afrikát, sőt Ausztráliát.

És itt kell megfogalmaznunk a civilizációs ciklusokkal kapcsolatos második problémát. Azt, hogy vajon egy-egy ciklus, – ha tetszik *longue durée*, vagy formáció – hatáskörét annak nagyságát és infektitását tekintve vajon egyformán viselkedett-e a történelem során.

Volt-e vajon világméretű Risugárázra példa bármikor is az európai kapitalizmust megelőzően? Soha nem volt. Azt kell mondanunk, hogy a történelemnek az a fejlődési normája, amelyet Marx kimutatott a kapitalizmus megjelenését és világrendszerré válását megelőzően minden esetben csak a társadalmak egy részére terjedt ki, míg hatalmas övezeteket vagy alig érintett, vagy teljes egészében kivültek hatókörén. Olyannyira, hogy még tudomással sem bírtak róla, amint a civilizációs epicentrumokban sem tudtak a rajtuk kívül létező más utak, ebben az egész történelmi szakaszban bátran mondhatjuk: külön utak létéről. Ilyen körülmények között természetesen akár az is lehetséges, hogy több epicentrum létezzék, anélkül, hogy összeütközésbe kerülnének vagy hatnának egymásra. A Föld abban az időben még nem gömbölyű, a térképek hiányosak, a közlekedési eszközök gyérek, lassúak, a megtett távolságok kicsik, és az a csoport is, amely az egymáshoz viszonylag közel eső régiók közötti laza kapcsolatokat megvalósítja, nagyon korlátozott.

Úgy tűnik, elmehetünk odáig, hogy a civilizációs hullámköröket időben táguolónak tekintsük.

Tágultak az ókori civilizációs körök, és közöttük alighanem az utolsó, a Római Birodalom vitte el a pálmát. De hozzá képest is nagyobb területre szórta szét sugarát az európai feudalizmus, – és amint említettük, az ugyancsak európai eredetű kapitalizmus már nem elégedett meg egy földrésszel, de behatolt az egész világba.

Megfigyelhető emellett az idők során egy másik fontos változás is. Az ugyanis, hogy az adott magaslati szinten belül a benne résztvevő egységek kapcsolatrendszere a viszonylag lazától a mind szorosabb felé halad. A részek mind erősebben összefonódnak, egymásra utaltságuk fokozódik, elválásuk vagy eltávolodásuk szinte lehetetlené válik. A táguló körök tehát az idő folyamán egyre szorosabb egységeket alkotnak. Így ha a viszonylag laza szerkezetek keretében a különféle egységek autonómiaja még elég nagy, a kapcsolatrendszer szilárdulása arányában a különút méréte és értéke relativizálódik, egészen addig, ahol a külön útnak már nincs értelme és ami egy ideig különösség, eltérés volt, egyértelműen elmaradottsággá válik. Ugyan-

ez a folyamat következik be világméreteken keresztül, hogy a kapitalizmus világ-rendszerré alakul.

A történelem normájaként az eddig mondottak szerint megállapíthatjuk a szakadatlan önmegalkotás mellett a civilizációs ciklusok hatókörének tágulását és belső konzisztenciájának szilárdulását, valamint azt is, hogy a folyamat eredményeként a különutak végül relativizálódnak és elmaradottságokká alakulnak át. Hozzátehetjük ehhez még azt is, hogy a világtörténelmi *longue durée*-k a történelmi időben rövidülnek, ami egyébként összecseng a gazdaságban kimutatott úgynevezett hosszú ciklusok rövidülésével is. Hogy a fentebb jelzett egyik fogalommal, az elkanyarodással is gyorsan végezzünk, tegyük hozzá ehhez azt is, hogy elkanyarodni csak nagyon laza szerkezetektől volt lehetséges. Az európai feudalizmusban vagy a feudalizmus-kapitalizmus határán ez az úgynevezett elkanyarodás sokkal inkább azt jelentette, hogy a fejlődésnek kialakult egy új epicentruma, amely szerfelett gyorsütemű változásokat élt meg, míg más, addig jól vagy rosszul betagolt terület – mint például az Ibériai-félsziget – ott maradt, ahol volt, és ez elég gyorsan odavezetett, hogy aláasta önnön erejét, hatalma megtorpant, majd széthullott és a középponthoz képest mind nagyobb és nagyobb elmaradottságot szenvedett el.

De vajon a táguló és szilárduló civilizációk egymásutánja egyáltalán koherens egységet alkot-e és vajon ez az egymásután jelent-e haladást? A ciklikus elméletek egyik változata sem az összefüggést, sem a magasabbrendűséget nem ismeri el. Az utóbbi ellen most nem érvelek, mert nem gyümölcöző vitázni olyasvalakivel, aki a jelenlegi magas szintre jellemző emberi életet – a maga 60 vagy helyenként 70 éves átlagéletkorával, és ezen belül az aktív élettevékenység megnövekedésével, a belső társadalmi élet humanizálódásával – elcserélné mondjuk a korafeudalizmus tömegeivel, vagy a mába beleérő múlt valamelyik termelőmódjában élő emberével. Fontosnak vélek azonban egy másik összefüggést: a nagy civilizációk kontinuitását, örökének áthagyományozódását a következőre, valamint azt a tényt, hogy új civilizációs központ mindig csak egy előbbire reflektálva jött létre és soha nem szilárdult meg a megelőző szint alatt. E szintbe az emberi élet minőségén kívül beleértem most a civilizációs ciklusok imént érintett táguló tendenciáját, valamint belső összefüggés-rendszerének fokozódó komplexitását és szilárdságát is. Ez a történelem normájának második alapeleme, és tőle éppen úgy nincs eltérés, amint elsőként említett elemétől. Az emberi történelem akkor is a változások halmaza, ha az emberiség hatalmas részeitek életmódja évezredekken át alig változik, és a változás akkor is a magasabb szintek felé tart, ha a társadalmak nagy része hosszú időn át stagnál.

A fejlődés jelenti a történelem normáját, de egy olyan fejlődés, amelynek sem üteme, sem tértérfüggése, sem belső kohéziója nem változatlan az idők során. E norma – amint Barrow hangsúlyozza – tendenciaként érvényesül és – talán – egy felfelé táguló spirálként lehetne ábrázolni. A norma azonban úgy teljesült, hogy csak egyes kultúrkörök, civilizációk adták át egymásnak a stafétabotot, vagy talán inkább azt kellene mondanunk, hogy csak egyes társadalmak voltak képesek arra, hogy elragadják azt, míg mások hosszán megmaradhattak a spirál alsó köreiben és folytathatták a maguk különéletét egészen addig, amíg a legizgágabb és legdinamikusabb kapitalista termelési mód és szellem le nem csapott rájuk.

Ebből következik, hogy a történelemben a norma, ami nem más, mint az elkerülhetetlen összefolyamat és annak a 20. században már a Föld minden egyes lakójára lebontható aktuális végkövetkezménye, ez a fejlődési norma távolról sem azonos a norma teljesítésének mindenkorai átlag szintjével, az emberiség egésze által tényleg elérttel, amint Braudel kifejezi magát: a világidővel, vagy – mondhatjuk ezt is – nem azonos a sztenderddel.

A normatív fejlődési tendencia során elért szintet, a sztenderdet a történelmi idő java részében nem volt kötelező mindenütt elérni, és a Braudel-féle világidőt nem volt kötelező és sokáig lehetséges sem meghallgatni.

A 18. század végétől kezdve azonban a világidő harangjai megkondultak egész Európában, majd a 20. században az egész világon. A fejlődési norma kikényszeri-

tette az elért sztenderd általános viszonyítási alappá válását. Ez egyúttal megszűntette a különutak lehetőségét. Az epicentrum hatása agresszívvá vált, a rendszer kérései közé került egységek képtelenek tőle függetlenedni, még ha a lehangosabban hirdetik is szuverenitásukat. Az erre tett különböző erőfeszítések, a tradicionalizmus nagy drámájának korszakát éljük. A visszasüllyedésre tett lépések a múltban rövidebb vagy hosszabb idő alatt sorra összeroppantak, hívták őket bár pogánylázadásnak, turanizmusnak vagy nácizmusnak. A jelenlegi különutakat glorifikálni lehet ugyan, de amennyiben az a sztenderdtől való elmaradást jelenti, úgy az az elmaradottság fokához igazodó életveszélyt tartalmaz. A jelenlegi viszonyrendszerben mérlegelni lehet, hogy milyen módok, milyen alternatívák között nyílik választás, de a Föld lakosságának számához mért termelési elmaradottságot nem lehet sem „átugrani”, sem megkerülni. Azt hiszem, felesleges hangsúlyozni, hogy a probléma nem csak a perifériákat érinti, de alapkérdése az epicentrumoknak is. Arra is kár sok szót vesztegetni, hogy egy rendszer egysége nem jelenti az egységek homogenitását, hanem csak a különböző egységek tűrhető, az egyenlőtlenségek még elviselhető rendszerét. A jelenlegi világkapitalizmusnak, mint rendszernek az a leggyengébb oldala, hogy a rendszeren belüli távolságok a sztenderd és a változatok között, az egyenlőtlenségek a különféle egységek között bomlással fenyegetik az egységet.

Végül is összegezésül azt állapíthatjuk meg, hogy a történelem „bajait” akkor szüntethetjük meg, ha következetesen tudomásul vesszük őket. Ez lényegében véve azt jelenti, hogy a történelem normáját, a fejlődés törvényszerű tendenciáját lehetetlen statikus, minden korra egyformán érvényes képlettel leírni. Ez ugyanis a lényegben mond ellent a történelem értelmének, normájának. A történelmi idő gyorsul, a longue durée-k rövidülnek, a minőségi szintkülönbségek csökkennek, a sztenderdek hatóköre tágul, s ami tegnap különút volt, az ma elmaradottsággá válik. Másfelől – s erről eddig nem szótunk – a történelem gyakran kitermelt olyan formákat, amelyekben viszonylag elmaradott társadalmak körözték le, múltak felül azt a korábbi epicentrumot, amely a sztenderdet képviselte, és tették ezt úgy, hogy a stafétabotot elragadva, és felsziva a korábbi civilizációból felszívhatót, magasabb szintre jutottak el nála. Az új fejlődési epicentrumok gyakran alatta startolnak annak a másiknak, amellyel versenyre keltek. Ez volt a helyzet – hogy csak ötletszerűen néhány példát idézzünk – a görög városok Perzsia elleni, Rómának a görög városok elleni, a barbároknak a hatalmas birodalommal szembeni harcában. De az az Anglia, amely a 17–18. század folyamán fölébe kerekedett egész Európának, megelőzően szintén az európai átlagszint alatt sínylődött.

Nincs tehát szokatlan abban, hogy a világkapitalizmus képviselte sztenderd meghaladásának és az új fejlődési fok kialakításának igényével a 20. században szintén az európai civilizáció egyik elmaradott peremvidéke lépett fel. Nem kétséges, hogy a szocializmus, mint magasabb sztenderd kialakításának igénye az európai civilizáció szerves részeként, annak tagadásaként fogalmazódott meg, s hogy azóta állandó kölcsönhatásban áll ezzel a meghaladandó sztenderddel. Egyrészt elszenvedi a világkapitalizmus hatásait, másrészt maga is hat az utóbbira. Kétségtelen azonban az is, hogy amint Marx, majd Lenin is gondolta, az új sztenderd definitív létesüléséről ebben az esetben is a korábbi meghaladása esetén lehet beszélni. A szocializmus építésének szakasza valójában küzdelem azért, hogy a szocializmus magába foglalja a polgári szisztema által teremtett minden értéket és azt meghaladja.

A 20. században többen bejelentették már a történelem végét. Amíg azonban a Földön él emberi társadalom, a történelemnek nincs és nem lehet vége.

A FEJLŐDÉS SZERKEZETE

A kultúra szerepéről, a társadalmi-gazdasági fejlődés kulturális „dimenziójáról” egyre több szó esik mostanában. Megvan ebben a divatnak, sőt a jó ügy érdekében való manipulációnak egy eleme is. Divatba jött a kultúra szerepéről beszélni, ezért sokszor olyan elmefuttatásokban és nyilatkozatokban is ezt halljuk, amelyek éppen nem akarják komolyan venni a kultúra ügyét. És fordítva: már-már a manipuláció eszköze, amikor meg arra próbálják-próbáljuk felhasználni, hogy érvként szolgáljon a kultúra támogatására. (Sajnos többnyire átlátszó manipulációnak bizonyult, akik amúgy átnéznék a kultúra fölött, nem hatódnak meg tőle.)

Nemcsak nálunk van ez így, nemzetközi méretekben hasonlókat tapasztalhatunk. Az Unesco úgynevezett középtávú (1989-ig szóló) terve például első számú kutatási feladatként jelöli meg a társadalmi-gazdasági fejlődés kulturális összetevőinek vizsgálatát, mivel „a kultúra a gazdasági és társadalmi fejlődés egyik dimenziója, sőt egyenesen alapja”.

Az UNESCO kérdésfelvetésének nyilvánvalóak a politikai-kultúrpolitikai motivumai. A világ jelenlegi helyzetében valóban nemcsak az válik mind nyilvánvalóbbá, hogy a kultúra megkerülhetetlen szerepet játszik a társadalom kereteinek és mozgásterének kialakításában, hanem az is, hogy a jelen állapot konfliktusokkal terhes. A világgazdasági helyzet mai problémái nem a legfőbb okai a kulturális konfliktusoknak, inkább arra adnak alkalmat, hogy az aktuális nehézségek mögött mélyebben fekvő, alapvetőbb ellentmondásokra figyeljünk fel. Olyanokra, amelyek évszázadok (mindenesetre a modern ipari társadalmak kialakulása) óta hatnak, s különös erővel nyilvánulnak meg a XX. század történelme folyamán.

Nem azért kell tehát a kultúra helyzetéről beszélni, mert csakis és kizárólag a kultúra jövőjén aggódunk, hanem mert az mélyebb összefüggésekre vet fényt. A kultúra nem csupán valamiféle díszítmény, „puha” homlokzat a társadalmi-gazdasági szerkezet kemény vázán, hanem minden állapot fontos meghatározója, s ezáltal minden változás egyik alapvető tényezője. A probléma felvetése maga is azért válhatott divattá, mert komoly és valóságos konfliktusok, krízisek vannak mögötte. Nem elsősorban a kultúra szerepe vált problematikussá, hanem *maga a fejlődés*. A fejlődésnek az a naivan boldog fogalma, amely a társadalom minden mozgását eleve fejlődésnek, s minden változást eleve törvényszerűnek lát, még a vargabetűket és kitérőket is meg tudja magyarázni – zsákutcát, visszafejlődést, megrekedést, csődöt pedig sehol sem talál, és nem is akarja elfogadni, hogy ilyenek léteznek.

E hitet egykor valóságos élmény táplálta. Az újkor hajnalától kezdve alapvető tapasztalata az embernek, hogy a világ már egy emberöltő alatt is lényegesen megváltozik: más világot hagyunk ott, mint amilyenbe beleszülettünk. Egyesek szerint ez a felismerés először Fontenelle-nél jelentkezik, mások szerint már Montaigne-nél megtaláljuk, legalább a csiráit. Mindegy, ezer változatban találkozunk vele. Összefüggő világnézetté a felvilágosodásban forrt ki.

Ugyanilyen fontos az ellenélmény, amely – jellegzetesen – éppen akkor lépett fel, amikor már úgy látszott, hogy a szakadatlan és visszafordíthatatlan fejlődés elől minden akadály elhárult, s a fejlődés élménye mintegy totálissá vált. Magyarul: amikor lezajlott a kapitalizmus eredeti forradalma, győzött a burzsoázia, s a polgári világrend egyszerre kiteljesedett – kiderült azonban, hogy másképpen, mint az úttörők, a forradalmárok, a szószólók elképzelték. A biblia szavai szerint, amikor megsemmisítette az általa teremtet világot: „látá az Úr, hogy jó” – ezzel ellentétben az új társadalmi formáció értelmisége, amikor szembenézett az általa teremtet polgári valósággal, abban is kételkedni kezdett, hogy érdemes volt-e. Marx és Engels emlékezetesen írják le ezt a folyamatot, ahogy például az egyenlőség eszméje lekerült a forradalom zászlajáról s a polgári mindennapok elvévé válva törvény előtti formális egyenlőséggé szűkült.

Valami hasonló következett be a XX. században is. A történelmi tapasztalatok a gazdaságilag legfejlettebb országok emberében is újra és újra felébresztették a kételyt: vajon előre halad-e a világ? S ha előrehalad a technikában, az egy főre eső termelésben és fogyasztásban, vajon nevezhetjük-e ezt a szó igazi értelmében vett fejlődésnek? Elszaporodtak és mind nagyobb hatást gyakorolnak a társadalmi mozgás ciklikus elméletei, amelyek a fejlődés elve helyett visszatérnek az örök körforgás ősi koncepciójához, a mai világot többnyire valahol a körmozgás leszálló ágában helyezve el.

Szembe kell néznünk azzal, hogy ugyanez a magatartás megtalálható azokban az országokban, nálunk is, amelyek részt vesznek a nagy történelmi kísérletben: a szocializmus eszméinek jegyében építenek új társadalmat és szolgálják a fejlődést. A szocializmus a XX. században vált nemzeti és állami közösségek egész sorában tudományos elméletből társadalmi valósággá. A megvalósítás folyamata két irányban is áthatotta és formálta a társadalom fejlődés-élményét. Egyrészt feltételezte és újból kiváltotta annak a felvilágosodás korából eredő attitűdnek az újraéledését, amely *hisz* a fejlődésben, s annak ígézetében cselekszik, úgy gondolja, hogy holnapra megfordíthatja a világot. Másrészt, amikor kiderült, hogy a világ holnapra mégsem fordult meg annyira, mint tőle elváratott, hajlamos csalódni a gyors forradalmi fejlődés panaceájában. Hasonlóképpen, mint ahogy a polgári értelmiség csalódott annakidején a polgári szabadság eszméjében.

Ennek a csalódásnak van alapja. Kevés volna azzal a szokásos reflexióval elintézni a dolgot, hogy csak a kispolgárok ábrándultak ki, és nem is baj, ha ők kiábrándultak. Az igazság mélyebben van. Bármilyen nagy változások következtek ugyanis be a szocializmus politikai győzelme és kereteinek gazdasági kialakulása után, még mindig elég dolog maradt, ami nem változott. És minél tovább haladunk előre az időben, minél több dolog változott meg, annál kegyetlenebb és fájóbb azoknak a dolgoknak a szorítása, amelyek nagyon nehezen akarnak változni. Néhol úgy látszott, Magyarország is egyetlen „nagy ugrással” ki tud törni történelmének szorító hagyományai közül, s fel tudja számolni az évszázados elmaradottság, a „szervetlen fejlődés” következményeit, de aztán bebizonyosodott, hogy a fejlődés menetében ilyen gyorsan nincsen, illetve ha van ugrás, nem ilyen. (A hatalom átvétele, a tulajdonviszonyok jogi kereteinek átalakítása lehet egyetlen aktus, az elmaradottság felszámolása akkor is hosszadalmas folyamat marad.) S ha így van, akkor a gondolkodásnak egyre inkább magát a változást, a fej-

lődést, az átalakulást és az átnemalakulást kell megvizsgálnia, magát a fejlődés koncepcióját kell kritika alá vetnie.

Innen tekintve a dolgot, a csalódás éppúgy nem jogos, és éppen azért nem jogos, mert a fejlődésbe vetett naiv hit („holnapra megfordítjuk”) sem volt az. A szocializmus marxi koncepciójából mindenesetre nem ez következett. Marx és Engels megfogalmazásában ugyanis a szocializmus nem állapot, hanem mozgalom, amit másképpen úgy fogalmazhatunk, hogy nem egy eszme megvalósítása, hanem társadalmi folyamat. Nem hinni kell benne, s ha rosszul szolgál, csalódni, hanem elemezni kell a folyamatot, akkor is, ha nem csak olykor, hanem mindig másképpen alakul, mint ahogy korábban elképzeltük. Mivelhogy okvetlenül másképpen fog alakulni, lévén a valóság mindig összetettebb, „ravaszabb” az eszménél. És amikor másképpen alakul, felül kell vizsgálnunk eszméinket.

E vizsgálódások egyik tárgya ma mindenképpen a *társadalmi fejlődés fogalma*. Azok közé a kategóriák közé tartozik, amelyeket túlságosan sokszor használunk (a többszám első személy mindenkire vonatkozik a párt-funkcionáriustól az elszánt ellenzékiig és mindkettőtől a hüvös távolmardóig). Olykor (rosszul értelmezett) politikai oka is van ennek: vannak, akik úgy gondolják, a rendszer dicséretes attribútumaihoz tartozik, hogy mindig minden fejlődik benne. (Ott ültem egyszer egy általam évtizedek óta jól ismert község kultúrotthonában az emelvényen, s hallgattam az ünnepi szónokokat, akik elmondták, milyen nagy fejlődés következett be náluk az elmúlt évtizedben. Aztán ott maradtam néhány napig és tapasztaltam, hogy bár az ország valóban nagyot fejlődött, éppen abban a községben több minden ok következtében inkább visszafejlődés következett be.) De nem mindig ilyen politikai okok mondatják ki a szót értelem nélkül, sokszor a megszokás is elegendő hozzá. Az ilyen szófűzésre mondta József Attila, hogy úgy használjuk, mint a polgár a házipapucsát.

Magát a fejlődés folyamatát kell tehát mindenekelőtt bonckés alá venni. Vajon van-e olyan harmadik fejlődés koncepció, amely nem egyenlő sem a naiv hittel, sem a (szintén naiv) tagadással.

A FEJLŐDÉS FOGALMA ÉS FOGALMAI

Tegyük fel először is kérdést: hogyan választható el a fejlődés a rokonfogalmaktól: haladás, növekedés, mozgás, átalakulás. A mai szóhasználat elsőszámú hibaforrása ugyanis, hogy egymás szinonimájaként használjuk őket.

Ugyanezt kérdezte jó kétezeröt száz évvel ezelőtt Arisztotelész az *Organon*-ban. Felelt is rá, olyaténképpen, hogy alapkategóriának a *mozgást* ítélte, s hat fajtáját különböztette meg: keletkezés, pusztulás, nagyobbodás, kisebbedés, mássá levés, helyváltoztatás.

A fogalmak e rendszeréből rögtön kivehetjük a helyváltoztatást, ami a leghétköznapiabb értelemben vett mozgásra vonatkozik. A fennmaradó 5 kategóriát pedig két csoportra oszthatjuk. Az első négy a változásoknak abba a rendjébe tartozik, amelyeket „örök körforgás” néven foglalhatunk össze. Az újkor előtti embernek valóban ez volt központi élménye, s nem a későbbi értelemben vett fejlődés. A világ állandóan forrong, alakul, de ebből nem bontakozik ki egyenesvonalú haladás: a keletkezés és az elmúlás, a növekedés és a fogyás folyamatai egymást mintegy kiegészítik, a világ harmó-

niája örök és megbonthatatlan. Tavaszra mindig nyár következik, nyárra ősz majd tél, és kezdődik előlről. Nappal és éj egymást váltják. A természet télen elhal, nyáron megújul. Új nemzedékek születnek, felnőnek, megöregednek, elhalnak, magvaikból és poraikból új születik. Ezt fejezi ki a vallás (Istár–Ozirisz–Dionüszosz–Jézus–Krisna egyaránt), s ugyanezt a művészet. De ezzel foglalkozik a filozófia is: vajon hányszor lehet belelépni ugyanabba a folyóba?

Mindettől különbözik a mássá levés fogalma. Arisztotelész is érzi, hogy „kilóg a sorból”, ezért szükségesnek tartja, hogy megvédelmezze helyét a mozgásról alkotott fogalmak rendszerében. A védelemnél nem jut azonban messzebb, a kategória tulajdonságait már nem tudja részletesen kifejteni. Nyilván azért nem, mert a világ nem nyújtotta még az irreverzibilis mássálevésnek azt az élményét, amit az újkor élt át.

És most ugorjunk előre kétezeröttszáz évet. Claude Lévy-Strauss a társadalmi fejlődésnek két típusát különbözteti meg, az egyiket az óraműhöz, a másikat a gőzgéphez hasonlítja. Az óramű erénye az örök körforgás, a gőzgépe a visszavonhatatlan előretörés. Az első a primitív törzsi társadalmak és általában a kapitalizmus előtti évezredek, a másik az elmúlt évszázadok sajátossága. A modern nagyipari-árutermelő társadalmaké. Ezt a gőzgép-koncepciót vallotta a felvilágosodás, ez jelenik meg a naiv szocializmusban is, a felvilágosodásnak azzal a hitével, hogy a gőzgépnek mindig előre kell mennie és előre is megy.

Nem teszi hozzá Lévy-Strauss, hogy éppen a gőzgép-felfogásban való csalódás okozza a huszadik század társadalmi tudatának egyik legalapvetőbb krízisét. Dehát mit tehetünk, ha kiderül, hogy a gőzgép nem is száguld mindig előre, hanem egyhelyben pöfög, vagy talán vissza is csúszik? A gondolkodás első reflexiója az örök körforgáshoz tér vissza, csak most már a társadalom történetére terjesztve ki a gondolatot. Ahol Vico, Herder vagy Hegel (és nyomukban az egész klasszikus történetírás) mind feljebbívő fejlődésvonalakat látott, ott Spengler, Toynbee, Berdjajev vagy Sorokin a ciklus körforgás óriáshintáját.

Nincs tehát más, harmadik koncepciója a fejlődésnek, transzformációnak, mássá levésnek? Ezt vizsgálja László Ervin legújabb könyvében (*La crise finale*, 1983). László Ervin is kétféle fejlődés-felfogást különböztet meg. Az elsőt – Lévy-Strauss nyomán – ő is óramű-koncepciónak nevezi – eszerint a fejlődés mindig a törvények által eleve megszabott pályán halad előre. Szemben áll vele a dinamikus fejlődés, a dinamikus transzformáció elképzelése. Ez azonban nála már nem egyenlő a gőzgépével, mivel az így felfogott fejlődésnek mindig vannak véletlenszerű elemei, amelyek újra és újra módosíthatják a pályát.

A fejlődés dinamikus koncepciója szerint a haladás és a változás (László Ervin megfogalmazásában), mindig „veszélyes üzlet, amely a benne részesedőket éppúgy tönkretetheti, mint ahogy előreviheti”. Nem igaz tehát, hogy minden átalakulás eleve fejlődés, s minden fejlődés eleve jó, a történelemben haladás, stagnálás, elmaradás visszafejlődés, zsákutca is lehetséges, s maga a fejlődés is mindig részleges, azaz olyan következményekkel is együttjár, amelyet éppen nem nevezhetünk kíváncsnak (de gyakran fejlődésnek sem). Ráadásul a fejlődés üteme szükségszerűen és mindig eltér a gőzgépétől, amely elve szerint minél egyenletesebben kíván futni. A társadalmi (sőt a természeti) fejlődés ezzel szemben mindig szakaszos. Legalább

két nagy szakaszt kell megkülönböztetnünk. Az első: a viszonylagos konszolidáció, egyensúly időszaka mindig hosszabb ideig tart, mint a második: a gyors és radikális változása. Az emberiség története ezért úgy halad előre – mondja László Ervin –, mint a garnizonban élő katonáké, az unalom és a borzalom ellentéteiben mozog. (A katonák hosszú időt unatkoznak szállásaikon, hogy aztán a roham idején koncentrált borzalmakban legyen részük.)

Az óramű- és a gőzgép-koncepción túl tehát van egy harmadik fejlődés-fogalom is, amit dinamikus, vagy még helyesebben dialektikus koncepciónak nevezhetünk. Ha össze akarjuk foglalni, hogy miben különbözik ez a felvilágosodás kori (gőzgép) elképzeléstől, akkor legalábbis három tényezőt kell kiemelnünk. 1. A társadalom nem úgy halad előre, mint a gőzmozdony a sínen, a haladás nem mindig törvényszerű, hanem gyakran (és törvényszerűen) lépnek fel véletlen elemek. 2. Nem is egyenletes, míg a struktúra egyes elemei változnak, mások makacsul változatlanok maradnak. És fordítva: megtörténhet, hogy változatlanok és véglegesnek hitt struktúrákban lépnek fel előre nem látott változások. 3. Mindennek következtében a fejlődés fogalmkörébe a stagnálás és a visszafejlődés is beletartozik (amiként a szép és a rút egyaránt esztétikai kategória), ezért meglehet, hogy amit fejlődésnek hittünk, csak bonyolódás, egy magasabb értelemben éppen nem tekinthető haladásnak.

Mindezek a gondolatok természetesen megtalálhatók és levezethetők Marx történelem-felfogásából is. Azért fordultam mégis más példákhoz, hogy éreztessem, ugyanezek az eszmék a mai tudományos gondolkodásban is megteremnek.

VÉGÜL IS MI A FEJLŐDÉS?

Emberi fogalom. Ami ebben a vonatkozásban annyit jelent, hogy az őstermészetre, a világegyetemre mint egységre nézve nem érvényes. A világmindenségben végtelen rész-rendszer van a szüntelen levés állapotában, az egyik éppen csillagrendszerre szerveződik, a másik szétesik, kihűl, fekete lyukká sűrűsödik, az egyik kitágul, a másik összehúzódik. Szakadatlan átalakulás, amelynek megvannak a maga pályái, de amelyet mégsem lehet fejlődésnek nevezni, mert a benne lévő anyag és mozgás mennyisége végső fokon mindig egyenlő.

Az ember azonban nem találkozik a világmindenséggel, csak elképzei – már amennyire egyáltalán képes rá. A világmindenségben nincsen kitüntetett pont, nincs origó, amelyből kiindulva egy mindent értelmező dimenzió-rendszert fektethetünk fel. A fejlődés eszméje attól a pillanattól kezdve érvényes, amittől fogva ilyen origóval rendelkezünk. Ha ember szemléli a dolgot, nem tehet mást, mint hogy magát, az általa elérhető világot tekinti ilyen origónak. Megpróbál gondolatilag kiszakadni belőle (a vallásban, a filozófiában, a modern fizikában és a csillagászat tudományában), de a kiszakadás csak időleges lehet és csak olyan absztrakciókkal tud dolgozni, amelyek szemléletileg megfoghatatlanok. (Misztikusak, mint a vallás, vagy szemlélet-hiányosak, mint a modern fizika fogalmai.) Amint azonban a világot a maga látószögéből kezdi tekinteni, olyan fogalmakat alkalmazhat rá, mint a fejlődés. A világmindenség szempontjából a naprendszer kialakulása és majdani kihűlése, széthullása, az élet megjelenése és bekövetkező pusztulása nem fejlődés és nem visszafejlődés. Az ember által átlátott világ szempontjából az.

Az egész és a rész természetesen szintén emberi fogalmak. A világ-egyetemben nincsen egész és rész, a dolgok az ősdialektika állapotában függnek össze egymással, csak együtt érvényesek. Az ember azonban csak egészben és részben, csak szubsztanciában és attribútumban, csak alanyban és állítmányban tud gondolkodni (bár a valóságban ezek sem léteznek). A fejlődés viszonyfogalom, tehát annál előbb és tartalmasabb, minél inkább a részre vonatkozik. Egy közösség, csoport, társadalom maradhat egy állapotban, mialatt benne az egyének élete a fejlődés és visszafejlődés, kibontakozás és elbukás stációin megy keresztül. Egy társadalom, nemzet, ország fejlődéséről vagy fejlettségéről azért beszélhetünk, mert más társadalmakkal, nemzetekkel, országokkal vetjük össze. A fejlődésnek az újkorban kibontakozott fogalma (a gőzmozdony-konceptió) tehát azt is jelenti, hogy az ember már megtanult az emberiségben, az emberi nemben gondolkodni.

Mindezt más szóval úgy fogalmazhatjuk, hogy a fejlődés *társadalmi, az emberi társadalomra érvényes fogalom* (a természetre csak analógiásan használható). Kérdés azonban, hogy a társadalom sokféle átalakulási folyamatából melyiket nevezhetjük fejlődésnek, és melyiket pusztá változásnak?

Ehhez az elmondottak adnak kulcsot. Akkor beszélhetünk fejlődésről, ha fel tudunk állítani egy (nem relatív) origót, kezdőpontot, más szóval mindig *valaminek* a fejlődését nézzük (egy embernek, egy országnak, egy termelési módnak, egy társadalmi rendszernek, egy iparágnak, egy gondolatnak és így tovább). De mi az a valami? Mindig valamilyen részeknek olyan összessége, amelyek összetartozása mindig állandó. Hogy konkrétan mi az a valami, aminek fejlődéséről vagy nem fejlődéséről beszélünk, attól függ, hogy a szóban forgó esetben milyen részekben és hogyan tevődik össze. Minden egészt (valamit) szükségszerűen a részek felől, minden részt szükségszerűen az egész felől kell meghatároznunk.

A részek ennél fogva valamilyen struktúrát alkotnak, amelyek az adott nézőpontból (origóból) egy koordinátarendszerben helyezhetők el. A dimenzióknak ez a rendszere különböző fokon lehet bonyolult. És itt megint vissza kell utalni a természetre. A természetben minden jelenséget csak végtelen dimenziós rendszerben képzelhetünk el helyesen. Akármiről beszélünk, tudnunk kell, hogy részekből, a részek végső fokon molekulákból, a molekulák atomokból, az atomok elemi részecskékből, s ma már azt is tudjuk, hogy még az elemi részecskék is igen bonyolult összetevőkből állanak. „Felfelé” is folytathatjuk az építkezést a csillagrendszerekig és a világmindenségig. A gondolkozásnak ezen a szintjén tehát minden dolog egyformán bonyolult, nemcsak a tücsök és az elefánt, de a vízcsepp és az ember között sincsen feltétlen különbség. Más a helyzet azonban, ha valamely dolgot eleve az ember szempontjából nézzük. Ekkor ugyanis megvan az a *mérték*, amely meghatározza, hogy az illető dolgot a bonyolultság milyen szintjén tudjuk megismerni. Ez a mérték egyrészt maga az ember, de csak ha hozzátesszük, hogy az ember viszont képes arra, hogy minden dologra a dolog saját mértékét alkalmazza. A felhőkre a felhők mértékét, a tengerekre a tengerekét, a társadalomra a társadalomét.

Még egyszer kérдем tehát: mikor beszélhetünk fejlődésről? Akkor, amikor valamely jelenség, dolog, folyamat, részekből álló valami nemcsak egyszerűen átalakul, hanem ha úgy alakul át, hogy megértéséhez, a vele folytatott gyakorlathoz a továbbiakban legalább eggyel több dimenziót kell felvetnünk. Amikor tehát a dolog nemcsak úgy változik meg, hogy bizonyos ré-

szei véletlenszerűen kicserélődnek, hanem úgy, hogy maguknak a részeknek az összefüggésrendszere válik a szóban forgó dolgok mértéke szerint is bonyolultabbá. Definícióba foglalva: *a dimenziónyerő átalakulást nevezzük fejlődésnek.*

Példák:

Első példám a zenéé, közelebbről a zenei hangrendszerek fejlődéséé.

A zenetörténet leírása szerint a hangrendszerek történetének megvan a maga logikája. Az ősi zene egyszólamú, hangszer készlete (még ősből kezdtek után, melyekkel itt nem foglalkozom) előbb öt hangból áll (pentatónia), majd hétből (heptatónia). A fő hangok (hangközök) mellett azonban mindig vannak mellékhangok is, amelyeknek azonban nem teljesen tisztázott a pontos magassága, vagyis a rendszerben elfoglalt pontos helye.

Már az ötfokúságról a hétfokúságra történő váltás is a hangrendszer jelentős átrendeződésével járt. (A hetes hangrendszert azért hívják diatóniának, mert a hét, azaz az oktávval kiegészülve nyolc hang két egymással sajátos viszonyt alkotó négyes csoportba rendeződött.) Az újabb hangrendszer kialakulása tehát történelmi folyamat eredménye. Míg a pentatónia bölcsői az ősi folyami kultúrák (marxista terminológiával élve az ázsiai termelőmód), addig heptatónia-diatónia csakis az antikvitásban, Hellaszban jelent meg kiforrott alakjában – az európai újkor muzsikája innen örökölte.

Ennél is fontosabb azonban az a másik, még jelentősebb váltás, amelynek során a hétfokúságból tizenkétfokúság, dodekatónia lett. (Nem dodekafónia, mert az – a tizenkét fok egyenjogúsítása – a huszadik század találmánya.) Ez a fordulat olyan jelentős, hogy Max Weber az európai racionalizmus kialakulásának egyik lényeges megnyilvánulását látja benne (azét a racionalizmusét, amely a kapitalizmust is szülte), s ezért külön tanulmányt szentelt neki.

Meggyőzően bizonyítja, hogy racionalizmust itt szó szerint kell venni. (A fogalom egyébként maga is zenei eredetű, először az egész számú hányadosok által meghatározott zenei hangközöket jelentette.) A tizenkétfokúság ugyanis csak úgy jöhetett létre, csak úgy alkotott konszisztens rendszert, hogy az addig bizonytalan mellékhangokat mind megzabolázzák. Ehhez azonban mérték, közös hányados, ráció kellett, meg kellett teremteni azt az újkori hangrendszert, amelyben minden egyes hang meghatározott összefüggésben van az összes többivel. Ehhez pedig előfeltételek egész sorának kellett teljesülnie a matematikai ismeretektől a hangszerépítésig, a közös zenélés gyakorlatától a munkamegosztás olyan arányú fejlődéséig, mely a zenét hivatássá tette.

Mindez azonban abban csúcsosodott ki, hogy a tizenkét hangot most már nem lehetett egy pusztán lineáris sorban elhelyezni. A zenében egy új dimenzió jelent meg: a harmóniáé. Mondhatjuk két új dimenziónak is, hiszen egyszerre két dolog történt. Megjelent az egyszerre megszólaló hangok harmóniája (mindenekelőtt a hármashangzat) és ugyanakkor az egymásután megszólaló hangzatok, akkordok úgynevezett funkciós rendszere. Egy olyan *többszólamú zeneiség*, amely sehol másutt a világon nem tudott addig kialakulni.

A hangrendszer tehát fejlődött, mert a magasabb fokot csak több dimenziós rendszerben lehet értelmezni, mint az alacsonyabbat.

A másik példa gazdasági természetű. A természetes gazdálkodással szemben az árutermelést csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha legalább eggyel több

dimenziós rendszerrel dolgozunk. A természetes gazdálkodásban a használati érték a termelés és a fogyasztás vezető-elve, tehát a megkülönböztetett munka, a munka konkrét minémősége. Az árutermelésben azonban a csereérték, amely a termékbe befektetett munkát a munka mennyiségének közös nevezőjére, „rációjára” hozza. A csereérték és az áru új dimenziót ad a világ addigi koordináta-rendszeréhez, s ezáltal minden átrendeződik. A mennyiség dimenziója persze azelőtt is jelen volt, de rejtve maradt. Most sem a minémőség (a használati érték) *helyébe* lépett, hanem melléje, vagy inkább fölé, a régi változatlanul érvényben maradt, csak alávetetődött az újnak. Az eddigi egydimenziós rendszer kétdimenziósna adta át a helyét, s ezáltal minden jelenségnek, dolognak, ember és ember, ember és dolog között viszonylatnak kettős, egymásba játszó és egymással ellentétes értelme támadt. Ezen a kettősségen a gazdasági, társadalmi és kulturális szervezetnek a korábnál összehasonlíthatatlanul bonyolultabb szervezete épülhetett fel. Olyan fordulatot jelent ez az emberi viszonyok fejlődésében, amit az emberiség máig sem tudott elégségesen feldolgozni; emberek milliói élnek úgy benne, hogy alig értik működésének mechanizmusát.

A FEJLŐDÉS SZAKASZAI

A fejlődést az különbözteti meg az Arisztotelész által leírt egyéb mozgásformáktól (a keletkezéstől és növekedéstől, valamint ellenlábasaitól a kisebbedéstől, a pusztulástól), hogy a „mennyiségi” folyamat egy bizonyos ponton „minőségbe” vált át: már csak több dimenzió felállításával értelmezhető struktúraváltás jön létre. Ebből viszont az következik, hogy míg a növekedés lineáris jellegű lehet, addig a fejlődésnek eltérő jellegű szakaszai vannak és kell, hogy legyenek. Ebben az értelemben tehát a fejlődés nemcsak újabb fajta a különféle mozgások között, hanem összetett mozgás, amely mint egyszerűbbet foglalja magában a másik négyet.

Legalább három szakaszt kell felvetnünk.

Az első szakasz jellemzője – első megközelítésben – a *nagyobbodás, növekedés* (leszálló ágon a csökkenés, kisebbedés). De ez csak az „első megközelítés”, ha a növekedést pusztán önmagában nézzük. Ha viszont az egészre vonatkoztatjuk, akkor a növekedés valami mást is jelent, amit *felhalmozásnak, akkumulációnak* nevezhetünk. Ami abban különbözik a pusztán növekedéstől, hogy már mintegy benne van a későbbi strukturális átalakulás előjele. A felhalmozásban ugyanis nem minden rész növekszik arányosan, hanem már eközben lassú, alig észrevehető strukturális változások következnek be: egyes elemek jobban növekednek másoknál. (Róluk mondjuk, hogy felhalmozódnak.) Amikor a részfelhalmozások olyan mértéket öltenek, ami már az egész szervezet létét érinti (veszélyezteteti), akkor következik be a transzformáció (vagy annak sikertelensége esetén a szerkezet pusztulása).

A második szakasz maga az *átalakulás, a transzformáció* – az előző evolúciós szakasszal szemben a *revolúció, a forradalom*. A mennyiségi növekedés itt minőségi változásba csap át, a felhalmozódás következtében maga a rendszer is átalakul, új struktúra jön létre, a rendező dimenziók száma növekszik.

Ezt a két szakaszt – az evolúciót és a revolúciót – a klasszikus felfogás is megkülönbözteti. Hozzá kell azonban vennünk egy harmadik szakaszt is:

mi történik a forradalmi átalakulás után? Túl kézenfekvő a felelet, hogy újabb növekedési szakasz indul. Igaz, hogy ez történik – de csak akkor, ha a folyamatot egy majdan bekövetkező újabb gyors fordulat felől nézzük. Amit csak akkor tehetünk meg, ha a felhalmozódás annyira előrehalad, hogy jellegét ismerjük. Épp olyan jogos azonban ezt a szakaszt az éppen befejezett forradalom szempontjából vizsgálni. Ebben az esetben a harmadik szakasz elnevezését szintén Marxtól kölcsönözhetjük. Ha az első szakaszt felhalmozódásnak neveztük, a harmadikat joggal hívhatjuk *bővített újratermelésnek*.

A szakaszok tehát láncszerűen fonódnak egymásba:

akkumuláció – transzformáció – bővített újratermelés
akkumuláció – transzformáció

Vagyis a forradalmi átalakulások közé eső hosszabb szakaszok a múlt felől nézve bővített újratermelésnek, a jövő felől vizsgálva felhalmozásnak tekinthetők.

A FEJLŐDÉS SZERKEZETE

A fejlődés és különösen az átcsapás (a felhalmozásból a transzformációra való áttérés) folyamatát elemezve a fejlődés struktúrájára kell a leginkább figyelmet fordítanunk. Hogyan viselkednek a vizsgált egész egyes részei az átalakulás folyamatában?

A dolgoknak ez az oldala meglehetősen rejtve maradt eddig. A leíró vizsgálódások számára istenkáromlásnak tűnt a strukturális összefüggéseknek még a felemlítése is, a strukturalizmus viszont eredete folytán mindig is túlságosan statikus maradt ahhoz, hogy a változás, átalakulás folyamatait elemezze, ehhez ugyanis fogalmi apparátusát is jórészt meg kellett volna újítania.

Azt nem tudatosították eléggé, hogy egy rendszert másképpen kell vizsgálni mozgó, mint álló helyzetben. Ha például a társadalom egészét nézzük, „álló helyzetben” olyan rész-rendszereket különíthetünk el benne, mint mondjuk az anyagi, szociális és kulturális viszonyok egymásra épülő emeletei, szférái. Ezeket különbözteti meg Marx és Engels, amikor a társadalom épületének szintjeiről szólnak (alap-felépítmény, benne a felépítmény szintjei), de ezt különbözteti meg a rendszerelmélet is (Kenneth Boulding például az econoszféra, szocioszféra és infoszféra elnevezés alatt). „Mozgó helyzetben” azonban nem ezeket a funkcionális részeket kell elsősorban megkülönböztetnünk, hanem az egyes elemeket és faktorokat aszerint kell osztályoznunk, hogy milyen szerepet töltenek be az adott mozgás véghezvitelében.

Ennek jegyében azt javaslom, hogy a fejlődés folyamatában a következő rész-rendszerek megkülönböztetéséből induljunk ki:

1. *Dinamikus elemek*, vagyis amelyek felhalmozódnak, a növekedés állapotában vannak, s így az egész szerkezetet dinamizálják. Ezek egyben a fejlődés faktorai, tevőleges résztvevői.
2. *Statikus elemek*, vagyis amelyek ellenállnak a változásoknak, s az adott növekedési vagy fejlődési szakaszban is változatlanok maradnak.
3. *Ambivalens elemek*, vagyis amelyek bizonyos szempontból ide, bizonyos szempontból oda tartoznak. Különösen fontossá válnak az ugrás-szerű átalakulás szakaszában, amikor mozgásba való lendülésük döntő faktora lehet a szakaszváltásnak.

4. *Neutrális elemek*, vagyis amelyek semlegesen viselkednek a rendszer állapotával és átalakulásával szemben, az adott folyamatot illetően nem osztanak és nem szoroznak.
5. *Retrográd elemek*, vagyis amelyek nemcsak változatlanságukkal állnak ellen a fejlődésnek, hanem mondjuk pusztuló, csökkenő tendenciájukkal, vagy más, a fejlődés főirányától eltérő tendenciák felhalmozásával.

A különböző elemek sajátos kombinációkat alkotnak, amelyek a történelmi fejlődés különböző szakaszaiban eltérő módon érvényesülnek. Erre vonatkozólag szintén elég most néhány példát említenünk.

Más például az ipari és a társadalmi forradalmak fejlődés-struktúrája. Az ipari-gazdasági forradalmak korában a termelőerők alkotják a legdinamikusabb elemet, új technikai eljárások, lehetőségek, mint például a gőzgép, az elektromosság, vagy a számítertechnika. Ebben a szakaszban a társadalmi viszonyok többnyire statikusak, visszatartó jellegűek – a kultúra pedig leginkább ambivalensnek mondható (amennyiben az elit-kultúra előrelőki, a tömegek kultúrája hátráltatja a fejlődést – bár ez a különböző időben bekövetkezett gazdasági forradalmakkal szintén módosul). A társadalmi forradalmak idején viszont a szereposztás megváltozik. Ekkor a szocioszféra válik a leginkább dinamizáló erővé, a gazdaság egyideig mintegy semleges marad (hogy aztán a konszolidáció, és különösen a bővített újratermelés szakaszában szerezzé vissza szerepét).

De eltérő a fejlődés szerkezete azokban az országokban is, amelyek eltérő módon térnek rá a polgári fejlődés útjára. Azoknál, amelyeknél az autochton módon, az eredeti felhalmozás útján történik, ott a klasszikus úton halad előre, először a gazdasági tényezők válnak dinamikussá, amit csak később követ a szociális és a kulturális szféra. Az elmaradt országokban viszont, amelyek később igyekeznek felzárkózni, más szerkezet érvényesül. Itt a szociális és a kulturális szféra nagyobb hangsúlyt kap, sok esetben megelőzi a gazdasági átalakulást (nagyobb például az állami beavatkozás szerepe).

Ezek persze csak kiragadott példák, az egyes szakaszok értelmezéséről is lehet vitatkozni. De arra talán rávilágítanak, hogy itt valóban olyan sajátosságokról van szó, amelyeket nem vizsgáltunk meg kellőképpen, de amelyek igen erőteljesen befolyásolják a fejlődés menetét és lehetőségeit.

A KULTÚRA SZEREPE

A fejlődés kulturális dimenzióiból indultunk ki. Ha most a felvázolt szerkezet alapján akarjuk a kultúra szerepét megfogalmazni, akkor hipotetikusan az alábbiakat emelhetjük ki:

1. A kultúra a legtöbb fejlődési szakaszban és szituációban az ambivalens elemek közé tartozik. Jelentőségét éppen ez adja meg. Egyrészt az a kultúra, amely a társadalom szellemileg leghaladóbb csoportjainak alkotó folyamataiban éppen születik, mindig alkalmas arra, hogy a legdinamikusabb és a leginkább dinamizáló tényezők között szerepeljen. Ez a határ szűkkörűnek látszik, ha csak a kultúra pillanatnyi szerepét nézzük. Az áttételek száma azonban igen nagy, ezért hatása bizonyos idő elteltével exponenciálisan növekszik és szélesbedik. Valamennyi kulturális jelenség közvetlen befolyása

a saját jelenkorában statisztikailag szűk, de a társadalom olyan csoportjaira terjed ki, amelyek éppen az anyagi termelést és a társadalmi viselkedést képesek mobilizálni, sőt forradalmasítani. A kultúra szerepét illetően a történelemben a mindenkori politikai rendőrségeknek több igazuk volt, mint a kultuszminisztereknek: a társadalom felforgatásának okai a társadalom gazdasági és szociális ellentmondásaiban keresendők, de a folyamat többnyire a kultúrában indul. Másrészt azonban ugyanezen rendőrségek megnyugtatósára a kultúra tömeghatását tekintve (rövid kivételektől eltekintve, mint például a francia forradalom), mindig a legkonzervatívabb erők közé tartozott. A társadalom működésében a kultúra valamiféle kötőanyag, malter, többnyire azonban éppen nem tudatosan felhordott és esztétikusan elrendezett, hanem törmelékekből áll össze, s éppen ilyenkor szinte úgy összeszorítja az általa összetartott részeket, hogy szorításában már-már lélegzeni is alig lehet.

Mikor, melyik szerepe, milyen mértékben érvényesül a kultúrának? Erre minden egyes esetben csak konkrétan lehet felelni. Én a jelent illetően úgy találok, hogy a társadalom összefolyamatait tekintve ma konzerváló ereje az erősebb, mindenestre erősebb a kelleténél. Ha azt látjuk, hogy „egyharmad ország” vagyunk, amelyben mindent megcsinálunk ugyan, de mindent csak egyharmad részben teljesítünk, akkor azt is látnunk kell, hogy mindennemű előrelépésünket a kétharmad nehezen mozdíthatósága, rosszul beidegzett szokásrendszere, az újhoz való nehéz alkalmazkodása akadályozza. Vagyis a tömegek (a vulgussá vált populus) kultúrájának elmaradottsága. Nem személyes értelemben, hiszen ha egy egyedire bontom, mindenki, vagy majdnem mindenki élnek pozitív kulturális ideálok és célok. A „malter” azonban az ő lélegzésüket is megnehezíti.

2. Ismételten ki kell emelni, hogy a kultúra szerepe a társadalmi fejlődésnek különösen két szakaszában kiemelkedő. Először az (akár gazdasági, akár társadalmi) forradalmak előtt, elsősorban az élcsapat (vagy ha úgy tesszük: az elit) kultúrájának forradalmán keresztül. Másodsorban azokban a szakaszokban, amikor a megelőző transzformáció ereje kimerült, s egy új felhalmozásra van szükség. Ez elmaradt és felzárkózni kívánó országokban ez a szakasz különösen fontos és különösen hosszú, mert történelmi okok folytán voltaképpen az eredeti felhalmozást is helyettesítenie kell. Ezekben az időszakokban a társadalom általános kultúrája, benne a tömegek kultúrájának alakulása (a lenini értelemben vett kulturális forradalom) a társadalom egyik alapvető kérdésévé válik. Ha a társadalmi és gazdasági vezetés ezt nem veszi figyelembe, saját jövő lehetőségeit ássa alá.

A MAI HELYZET. KÖVETKEZTETÉSEK

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelen állapota jó példáját mutatja ennek a lehetőségnek. Az a társadalmi-gazdasági fejlődés, amely nálunk a felszabadulást követőleg indult meg, majd 1948–49 fordulata után határozott irányt vett, jobbra eljutott saját lehetőségei határához. Az akkor kitűzött (s nemcsak szavakban vallott, de a változtatások jellegében inherensen bennevezhető) célok, a mezőgazdaság szerkezeti átalakulása, iparosodás, modernizáció, társadalmi átrétegződés – lényegében megvalósultak, s olyan formában és mértékben valósultak meg, ahogyan azt a nekilendülési időszak paraméterei meghatározták. Most minden továbblépés, minden fejlődés kulcskérdés.

dése az új „növekedési pálya”, az új program, a reform, az intenzív fejlődés szakaszára való áttérés. Széles körben használjuk ezeket a fogalmakat, tudományos elemzések, gazdasági programok és politikai platformok alapozódnak rájuk. Nem érdekes most, hogy gyakran anélkül is használjuk, leírjuk, kimondjuk ezeket a fogalmakat, hogy pontosan meghatároznánk, mit is jelentenek. Ez most (a jelen írás kontextusában) azért nem érdekes, mert akármiként határozódik meg majd konkrétan e fogalmak gazdasági és társadalmi tartalma, egy biztos: olyan új felhalmozási folyamatok beindítását igénylik, amelyek mindenképpen – egyszer meg kell érteni: *mindenképpen* – szükségessé teszik a kultúra új felhalmozását.

Ezt előkészíteni, megszervezni és megvalósítani tehát nem jámbor népművelői feladat, hanem szocialista és nemzeti kötelesség.

W. H. B. Bp 1052 x 120

KANTOR LAJOS

MŰVEK ÉS EMBEREK

– Romániai szemle –

Nap mint nap vizsgálznak a művek és az emberek – ez utóbbiak haláluk után is: ha ugyanis életükben jól vizsgáztak (függetlenül attól, hogy az épp soros bírák milyen érdemjegyet utaltak ki nekik), esélyük van az utóéletre, műveik révén. A halott művek viszont már csak a személtakarítókra tartoznak. Persze addig, amíg a piacon találhatók, a környezetszennyeződésben igencsak káros szerephez juthatnak.

Egy év termését számbavenni – csupán egyetlen művészeti ágban is – legalább egy évi folyamatos munkát igényelne a publicisztikai szemlézőtől; a művek mélyére hatolni igyekvő kritikusnak sokkal több időre volna szüksége. Az első portyázásunk óta elhalálozott romániai írókról illene legalább szólnunk – azokról, akik meggyőződésünk szerint köztünk maradnak –, ám ez sem lehet vezérlő szempont témáink kiválasztásában, hiszen túl sokan vannak érdemi lehetőségeinkhez képest, s a lezárt életművek (például a költő Nichita Stănescué vagy a publicista-prózaíró-politikus Kacsó Sándoré) igazán elmélyült elemzést érdemelnek. Különben is a problémák nem zárulnak le a serral, s nem parcellázhatóak személyekre, életművekre. Szempontkeresés helyett bizzuk hát magunkat a véletlenre. (Ami mégsem lesz egészen véletlen.)

EURÓPAIKÉNT

Valami megváltozott a világban – írja Alexandru Paleologu, a legismertebb és legeredetibb román esszéírók egyike –; az európainak nevezett modell már nem tekinthető uralkodónak. Ennek a szimptomája például az, hogy a francia nyelv elveszítette elsőségét. Az angol vette át a helyét, ám nem mindenben a szerepét is; az esetek többségében nem Shakespeare-ért vagy Keatsért tanulnak angolul, hanem azonnali praktikus okokból.

A most hatvanöt éves bukaresti esszéista (akinek különben eléggé mozgalmas élete volt, hiszen jogásznak tanult, majd színházrendezői szakra járt, hogy aztán 1946–47-ben diploma.aként dolgozzék, az ötvenes években kitelepítsék a román fővárosból, a következő évtizedben elkezdhesse újra közölni, 1970 után pedig az írószövetség kiadójának, a Cartea Româneascănak a szerkesztője legyen) – egy szóval ez a Paleologu pontosan érzékeli a világ és benne a kultúra változását; abban is, hogy jelzi az „európaiság” jelentésének beszűkülését, legalábbis konzervatív jellegét. *Alchimia existentei* (A lét alkímája) című új kötetét bevezető esszéjében mégis többször idézi Valéryt; például ezt az 1927-es mondatát: „L'Europe aspire visiblement à être gouvernée par une commission américaine”. De emlékeztet Valérynek arra a tételére is, amely felöleli az európai földrész három évezredét, s meghatározónak mondja mindegyik európai országra vonatkozólag a következő három történelmi elemet: a római uralmat, a görög szellemet és a kereszténységet. (Ezek közül az első kettő változó arányban érvényesült, valamelyik esetleg hiányozhatott is, de legalább közvetett módon hatott.) A század első felében a román művelődési életre erős befolyást gyakorló (átmenetileg még Blagánál is felbukkanó) spengleri Ázsia-, illetve Kelet-kultusszal szemben Paleologu a Valéry hívének tudja magát; belőle vezeti le a tradicionálizmusnak egy olyan mai román értelmezését, amely felismerhetően vitázik nem csupán a *Gindirea* (1921–1944) csoportosulásának fasizmusba torkollt ideológiájával, hanem a két háború közötti folyóiratot túlélte „gindirism” kései visszhangjaival. (Esszéje élén egy Eugen Barbu-mondatot is olvashatunk:

„Utálok a francia nyelvet karteizianizmusáért, amely körül akkora port vernek”!) Alexandru Paleologu szerint tradicionalizmuson nem lehet csak folklórt és rurális értékeket érteni (a román kultúrában sem); a bizánci, az ószláv és a latin kultúra számottevő öröksége – a középkori művészetben, a teológiai, jogi, tudományos irodalomban, a történelmi művekben – ugyancsak ide tartozik, lemondani róla öncsonkítás volna.

„Európa nemcsak a gőzgépet és a robbanómotort jelenti, nemcsak mindazt, amit az első lőfegyverektől máig feltaláltak a tökéletesített pusztító eszközök területén. Európa Chartres-ot, Assisit, Voroneţet, Athos hegyét is jelenti.” A napjainkban – a II. világháború befejezése óta – teret vesztő, földrajzi realitására visszaszorított Európának a „másik arca” Paleologu szerint nem halványul. Ez a „másik” Európa: Platón, Eckhardt mester, a Don Quijote, a költők és a művészek Európája. A *lét alkímiájának* szerzője vállalja tehát, továbbra is, az „európai szellemet”, a „konzervatizmust”. Amivel sokkal inkább egyetérthetünk, mint némely „modern” ködképzéssel vagy az elgiccsesített folklór-tobzódással.

Érdekesen cseng össze a Paleologu-esszéből kiemelt gondolatokkal egy egészen más életutat bejárt tudós, a kilencvenhat esztendő – szellemileg csodálatosan friss – román nyelvész, Iorgu Iordan könyve, egy 400 lapnyi óriásinterjú, amelyben kérdésekre válaszolva fejti ki nézeteit a román nyelvről és kultúráról, csoportosulásokról, lapokról, kortársakról (Valeriu Mangu: *De vorbă cu Iorgu Iordan* – Iorgu Iordannal beszélgetve). Iorgu Iordan a Román Tudományos Akadémia legrégibb tagja, barátja volt Sadoveanunak, Arghezinek, Călinescunak, Livin Rebreanunak, a politikus Petru Grozának (akit régebben a romániai magyar lapok csak Groza Péterként emlegettek). Ő maga is politizált, harcos antifasiszta volt és maradt, a II. világháború utáni években Románia moszkvai nagykövete. Úgy tartják számon, mint az ötödik nagy nyelvészt, Haşdeu, Densuşianu, Sextil Puşcariu és egykori mestere, Alexandru Philippide után. Természetesen az is közérdeklődésre tarthat számot, amit a nyelvészetről, például a román nyelv eredetéről mond: Philippidével vallja a több központúságot (VII., VIII. és IX. század) – és bátran, gúnyosan néz szembe azokkal (például az eredetileg bizantinológus-teológus „nagy hazafi” Dan Zamfirescuval), akik őt e tudományosan alátámasztott nézeteiért mint idegent támadják, többek közt a Săptămînăban, Eugen Barbu lapjában. (Philippide görög, Iorgu Iordan pedig, apja után, bolgár származású.) Ellenfeleit nem zavarja különösebben, hogy egy nagyformátumú romanistával állnak szemben, aki anyanyelvén (a románon!) kívül franciául, németül, olaszul és spanyolul ír és beszél, olvas portugálul és provanszál nyelven, Párizsban törökül, Berlinben magyarul tanult, szakszöveget pedig oroszul is megért. Tudományos munkásságának elismeréseként hat külföldi akadémia választotta tagjává, számos egyetem díszdoktora.

Iorgu Iordan az irodalmat sem kívülről nézi, gazdag publicisztikai és irodalomkritikai tevékenység áll mögötte. Annál érdekesebbek hát mai kritikai megjegyzései. Vérbeli tudósként gyűlöli a fellengzősséget – mindegyre lapok címét, irodalmi személyiségek nevét említi, akikből hiányzik a minimális szerénység, az önismeret. A *Flacăra* (Adrian Păunescu a főszerkesztője) és a *Săptămîna* nem tartozik, mint mondja, olvasmányai közé, de azért van mire hivatkoznia. Az irodalomtörténész Zoe Dumitrescu-Busulenga egyik cikkére utal például (a *Scinteia*ból), amelyben a szerző nem kevesebbet állít, mint hogy a XVI. századi román reneszánsz egyes vonatkozásokban felülmúlta a nyugati reneszánszt: a nyugati reneszánsz minden elemével rendelkezett, de pluszt jelentettek bizonyos bizánci sajátosságok; hogyan volt akkor lehetséges – kérdi Iorgu Iordan –, hogy a román irodalom mindjárt fejlődésének csúcán jelentkezzenek (mint egyesek állítják) – a barokkal? Az idős tudós, a racionalizmus – vagy pontosabban: a ráció – elkötelezettjeként, nem lelkesedik Mircea Eliadéért, az Eliade-kultuszért sem (és hogy egy olyan jelentős kutató, mint Adrian Marino, az Eliade-mitosz szolgálatában áll). Ideológiai-politikai, nevelési szempontból van kifogása Mircea Eliade népszerűsítése ellen. „Természetesen mint románokat elégedettséggel tölthet el, hogy egy románnak nagyon jó sajtotja van külföldön, elismerik mint a vallások történetének alapos ismerőjét, akinek

a mítoszok területén eredeti gondolatai vannak; de nekünk nemcsak mint marxistáknak és kommunistáknak, hanem mint olyan embereknek, akiknek normális, elfogadható, racionális feltételek között kell fejlődnünk, nekünk, ismétlem, nincs ilyesmire szükségünk. Ez a divat együtt jelentkezik Nicolae Densușianu (nem az egykori nyelvész!) feltámasztásával, az ő nézeteivel, amelyeket a rómaiak előtti Dáciáról hirdetett."

Egy olyan hosszú, lényegi kérdéseket részletező beszélgetésből, amelyet az eredetileg matematikus Valeriu Mangu folytatott a mindenről nyílt véleményt mondó, széles érdeklődésű tudóssal, nem maradhat ki a kortársi szépirodalom sem. Nyilván izlésbeli sajátosságokról is szó van, mégsem érdektelenek Iorgu Iordan sommás megállapításai. A legtöbbre a bukaresti földrengéskor elpusztult Alexandru Ivasiucot, különösen a *Madarak* (*Păsările*) című esszéregényét tartja. Titus Popovici immár klasszikusnak számító epikáját, főként az *Éhséget* (*Setea*) túlpolitizálnak véli. Elismeri Marin Preda mesélő és ábrázoló tehetségét, a *Moromete család* (*Moromeții*) regényciklusát remekműnek nevezi, más könyveiből – például a rendkívüli népszerűségnek örvendő, a II. világháború idején játszódó, Antonescut is szerepeltette *Delirul* (Kábulat) szövegéből hiányolja a felvetett problémák mélyebb megvilágítását, írásmódját triviálisnak minősíti (etimológiai értelemben). Kifejezetten megsemmisítő kritikát kap Iorgu Iordantól – a *Luceafărulban* és másutt megjelent versei miatt – Ion Gheorghé: „Az ő költészete a lehető legprimitívebb költészet, és nemcsak azért, mert távolabbi, a rómaiak előtti történelmünkről beszél (és nem is lehet megérteni, hogy emberi módon szól); egyesek az égig emelik őt. [...] Az a tény, hogy Ion Gheorghé sokak által beszélt nyelvekre fordították, el kell hogy gondolkodtasson minket: vajon azért fordították le, mert érték, vagy azért, hogy megmutassák a világnak, mire képesek egyes honfitársaink?” Elismeréssel szól viszont néhány költőnőről, így Ana Blandianáról és Nina Cassianról. A beszélgetés idején (a nyolcvanas évek legelején) még alig ismert prózairónőről, egykori tanítványáról, Ileana Vulpscuroól ugyancsak jó véleménye van, *Rămas bun* (Viszontlátásra) c. regénye alapján. (Azóta visszhangos sikert aratott *Arta conservatiei* – A beszélgetés művészete – címmel megjelent könyve, napjaink valóságának lélektani hitelű rajza, amelyből kevésbé jó színdarab készült, de az ország több színháza játssza; így a kitűnő Teatrul Giulești is, Dorina Lazăr főszereplésével.)

Folytathatnánk még hosszan tallózásunkat Iorgu Iordan vallomásaiban – szinte mindenütt érdekes, vitathatóságukban is meggondolkodtató véleményeket, kritikái megjegyzéseket fedezünk föl. Az tudja igazán értékelni ezt a racionalista szellemet, aki közelebbről ismeri a szóbanforgó jelenségeket.

ANGOL TÜKÖR

A román irodalom eredendően francia irányultságával szemben vagy azzal párhuzamosan (hiszen a francia kultúra jótékony hatását mi sem tagadhatjuk!) a magyar műveltség, köztudottan, hosszú ideig inkább németes irányultságú. A nyugati hatás igen gyakran német (osztrák) közvetítéssel jutott el. Erdélyben – részben – más volt a helyzet, és ez a fejedelemség viszonylag önálló politikai státusával, nem utolsósorban pedig a protestantizmus szélesebb elterjedtségével függött össze. Dankanits Ádám úttörő munkája, a *XVI. századi olvasmányok* erről a jelenségről – egy évtizeddel ezelőtt – anyagszerűen beszél. (Az 1978-as bukaresti földrengés áldozata lett. Dankanits is; a romok maguk alá temették az újabb századokba bevilágító kutatásainak számos eredményét – a romániai magyar művelődés hatalmas veszteségére.) Itt még nem sok szó esik a szigetországi kapcsolatokról, ám tudjuk, hogy az erdélyi fejedelemség szellemi életét lényegesen befolyásolták az ott tanult diákok révén átplántálódott gondolatok. Hogy milyen eszmék „métélyezhették” a régmúlt erdélyi peregrinusait, az most kezd igazán feltárulni előttünk, amikor magyarul is hozzáférhetővé válnak például az angol forradalomtól errefelé meghatározónak bizonyult művek, törekvések, irányok. Ezek részben már a peregrinációk, sőt a fejedelemség utáni idők tartozékai, tanulságaik azonban nem zárhatók ki a mi

múltunkból és jelenünkben sem – különösen hogy mai könyvek, kortárs romániai magyar írástudók művei közvetítik felénk e tanulságokat.

Bizonyára a véletlen hozta, hogy 1983-ban – s 1984-ben egymás után három ilyen kötet is megjelent a Kritérium kiadásában. Legrégebbre – és legmélyebbre – Molnár Gusztáv nyúlt *Ó, Anglia, Anglia...* c. munkájával (alcíme: Esszé az angol forradalomról), de jóval több egyszerű szöveggondozásnál az Egyed Péter, illetve Szilágyi Júlia bevezetőjével és jegyzeteivel megjelent két Téka-kötet is, a XIX. századi John Stuart Mill (*A szabadságról*) s az előző században élt James Boswell művének (*Doktor Johnson élete*) közzéétele. Mint igényes esszéírók, Szilágyi Júlia is, Egyed Péter is gondolatokat – és nem csupán tényeket – közölnek. Samuel Johnson életéből, „Johnson magánügyéből” a bevezető írója éppenséggel közösségi, történelmi következtetéseket vezet le. Íme egy részlet Szilágyi Júlia eszmefuttatásából: „Johnson magánügye (esete lord Chesterfielddel) számunkra nem az. Csak éppen tanulságos, mint egy olyan történelmi-földrajzi régió korai és sajátos konszolidációját kifejező álláspont, amelyben a privát szféra átfogóbb annál, amit a délkelet-európai helyzet és tudat valaha is felöltött, áttérjed a társadalmiság számunkra ott-honosabb, közösségi területére, kisajátítja annak egyes – nem is lényegtelen – etikai jegyeit. Az *EN*nek és a *MI*nek ez az összefüggése és szétválása egyben arra is figyelmeztet, hogy felülvizsgálatra szorulnak bizonyos fogalmaink: a Nyugat és a XVIII. század például sokkal differenciáltabb tér-idő, semhogy Angliát és Franciaországot azonos keretbe foglalhatná.” Sőt, ennél közelebb is érkezik a mához, a művelődés-örténeti tétel után etikai tanulsághoz jutva el. Miután ugyanis rámutatott a híres Johnson életrajzát író Boswell átlagember voltára, így összegezi a kiadás értelmét: „egy nagy kor – és a XVIII. század az volt – nem csupán csúcsteljesítmények és minden időkre kisugárzó elmék összege. S legvégül: az emberiségnek joga van a közepszerűség tükrébe is bepillantania. A kép, amely visszanéz rá, talán nem lesz hízogó, de némi védelemmel nyújthat legfőbb gyarlóságunk, a magunk igazába vetett türelmetlen hit butító hatása ellen”.

Ezt az erkölcsiséget szolgálja Egyed Péter előszava is – a múlt század kiemelkedő angol társadalomtudósának, John Stuart Millnek *A szabadságról* szóló esszéje magyarozatával. A szabadság fogalma, azaz értelmezése nyilván történelmi meghatározottságú, ugyanígy természetesen az egyéni és társadalmi szabadság, a gondolat- és szólásszabadság, a sajtószabadság vagy olyan kategóriák, mint a közvélemény. Mégsem csupán a XIX. századi jogelmélet és gyakorlat kutatójának érdemes odafigyelnie arra, amit Mill – és a művét nekünk beajánló Egyed Péter – a közvélemény hatalmáról állít: „...ebben a kérdésben [a közvélemény zsarnoki hatalmát illetően] Millnek volt igaza. Ugyanis az egyéni véleményalkotás általában egy másik vélemény ellenőrizetlen átvétele alapján alakul ki (még ha nem is tudatos az átvétel), és az esetek döntő többségében a vélemény alkotója nélkülözi a helyes ítélet kialakításához szükséges kompetenciát. Továbbmenően, az emberek általában társadalmi és osztály-étosz alapján, az ezekben foglalt implicit értékrendszernek megfelelően ítélik meg, és különösen a politikai jellegű kérdések tekintetében erősen érdekebeállítottságúak, ami azt jelenti, hogy az ítékezésben nem magára a problémára vagy annak társadalmi súlyára koncentrálnak, hanem elsősorban a maguk helyzetének várható alakulására – többnyire évszázados tapasztalat alapján, tehát inkább konzervatív módon.” Mill ugyanakkor nem tartja szükségesnek „a kormány önkénye és korruptsága elleni biztosítékok egyikét, a sajtószabadságot” külön védelmezni, mert elképzelhetetlennek tartja, hogy a vitákat, vagyis a sajtó szabadságát Angliában elfojthassák. De a tévedhetetlenség hitét, pontosabban illúzióját hevesen, ám logikus érveléssel zúzza szét. Millt idézem: „Egy vélekedés hasznosságának megítélése maga is vélekedés, éppúgy megkérdőjelezhető, éppúgy vitatható, s éppannyira kívánja is a megvitatást, mint maga a vélekedés. Ha az elítélt vélemény megvédésére nem volt megadva minden lehetőség, akkor annak eldöntéséhez, hogy az kártékony, éppoly tévedhetetlen bíró szükségeltetik, mint tévességenek eldöntéséhez.”

John Stuart Millnek a szabadságról alkotott nézeteit az a társadalom és az a

gondolatrendszer formálta, amely a forradalom utáni Angliában alakulhatott ki. Kemény, sőt véres összecsapások után. Ezekbe a szellemi (de súlyos konkrét következményekkel járó) ütközetekbe enged bepillantást Molnár Gusztáv egyformán nagy erudícióval és intuícióval megírt esszéje, felvillantva a forradalom ellenségeinek és különböző következetességű híveinek a nézeteit. Molnár Gusztáv megidézi például R. Burton erasmusi türelmet meghirdető (1638-as, tehát még forradalom előtti, I. Károly uralmát végül is támogató) írását. A Molnár-esszé hozzáfűzött gondolatsora így hangzik: „Ez az erasmusi bölcsesség tehát arra tanít, hogy a zsarnokinak tekintett uralomhoz úgy kell viszonyulni, mintha az törvényes volna, hogy úgy kell tenni, mintha erkölcsösen lehetne élni egy olyan helyzetben, amely elemészti vagy legalábbis fonákjára fordítja az erkölcsiséget. Ez a minden lelki nyavalyát elaltató derű, mely a fent jellemzett kollíziós társadalmakban tulajdonképpen az illegitim uralom objektív megdönthetetlenségének a szubjektív moralitás szintjén történő elsajátítása, azaz interiorizálása, Angliában nem tudott meggyökeresni. Nem tudhatott, mert az angol társadalomra csak az autochton abszolutizmus nehezedett, és az sem olyan maradéktalanul, hogy az emberekből képes legyen kiölni az abszolutizmussal radikálisan szembenálló másfajta legitimitás tudatát.”

Molnár Gusztáv, aki „az eszmék és ezen belül is az ideológiák történetiségének” kutatója, hatalmas anyag birtokában gondolja végig választott témáját. Amint maga jelzi, munkája „nem azonos az eszmék (ideológiák) történetének a kutatásával. Ez korántsem jelenti azt, hogy ne tartaná tiszteltben a történelmi tényeket, ne keresné a hozzáférhetetlennek tudott forrásokat is (alapanyagát ő maga fordította le!), de – egykori mestere, Bretter György szavaival – őt nem vonzza „a tények zártága”, őt „a tények helyi értéke helyett a tényeknek a kritikai szellem perditéséből származó értékvariánsai érdeklik”. Jellemző módszerére, ahogy például a személyi, abszolutisztikus hatalomról szól. Igaz ugyan – fejtegeti Molnár Gusztáv –, hogy Cromwell katonai diktatúrát vezetett be, ám „Cromwellnek az erőszakot irracionálisan átlényegítő karizmája nélkül ki merete volna törvénybe iktatni az alábbi szentségtörő szavakat: „Nevezett Stuart Károlyt – olvashatjuk a király elleni vád 1649. január 20-án kelt szövegében –, akire az ország népe csupán korlátozott hatalmat bízott, hogy az ország törvényeinek megfelelően és ne más módon kormányozzon, mindvégig az akaratának, hatalmának, valamint a maga és családja állítólagos előjogainak érvényesítésére törekvő, a közérdeket, a közönsséges jogot és szabadságot semmibe vevő személyes érdek fűtötte.” (Egy héttel később született meg a halálos ítélet.) A Cromwellt feltétlenül támogató Milton pedig ezt írja a királygyilkosságot igazoló pamfletjében: „Ha bármelyik közönsséges alattvalót megfoszthatják minden vagyonától a király javára, amennyiben bűnösnek találják valamiben, mi lehet annál igazságosabb, mint hogy megfelelő nagyságrendű vétek esetén a király is elveszítse minden címét és örökségét a nép javára? Egyébként azt kellene hinnünk, hogy a nép mindenestül az ő számára teremtetett és nem ő a nép számára, és hogy az emberek mindannyian mint egy test alacsonyabb rendűek, mint ő egyedül. Ez pedig az emberiség méltóságának elárulása volna.” Az *O, Anglia, Anglia*... szerzője ilyenyszerű történelmi források hozzáférhetővé tételével egyrészt a világtörténelemről alkotott képünket gazdagítja, hitelesíti, másrészt logikusan kérdezni és válaszolni tanít, az emberi méltóság megőrzése érdekében. Miltonnak egy korábbi, 1644-es írásából is idéz, amely az eszmék gyakorlati kipróbálását és ellenpróbáját nevezi nélkülözhetetlennek: „A mulékony és önmagában zárkózó, nem gyakorolt erényt, mely sohasem tör ki elefántcsonttornyából, hogy szembenézzen ellenfeleivel... nem sokra becsülöm. Bizonyosan nem ártatlanságot hozunk magunkkal a világba, hanem sokkal gyakrabban tisztátalanságot: a por és veríték szennyét. Csupán eszméinket kipróbálva tisztulhatunk meg – és próbára csak az lehet, ami velünk ellentétes.

Az angol forradalom publicisztikáját tanulmányozva, Molnár Gusztáv főképpen a levellerek ideológiájára és társadalmi-politikai gyakorlatára fordítja a figyelmét. (A levellerek az angol forradalom legradikálisabb képviselői voltak, akik Cromwell győzelme, I. Károly kivégzése után tovább hirdették a „végrehajtható”

szabadsággal szembeállított potenciális szabadságot.) Harcuk a nép tudatlanságban tartása ellen, a társadalmi nyilvánosságért, a korlátlan sajtószabadságért rendkívül rokonszenvesse teszi őket az utókor szemében. (Richard Overton írta az angol Alsóházban 1649. január 18-án felolvasott pamfletjében: „mert mit meg nem lehet tenni azzal a néppel, amely csak a hatóságok kénye-kedve szerint beszélhet vagy írhat?”) Mindemellett Molnár Gusztáv könyve nem nélkülözi a józan történetiséget, a realista erkölcsi megközelítést; a „leveller-kérdés” végső tisztázásakor az esszé magasra szárnyal, de nem haladja meg szemháárunkat: „A megdönthetetlen zsarnokság szolgáléküségét, a győztes forradalom konformizmust szül. A kettő között húzódik a levellerrek radikális reformokra törekvő eretnek demokráciája, amely a szolgáléküségtől a zsarnoksággal együtt megszabaduló angolok számára nem tette lehetővé, hogy a győzelem szülte konformizmusba beleszenderüljenek. Emlí ettük már, hogy a levellerrek – akkor – nem kerülhettek hatalomra. Helyesebb talán, ha azt mondjuk, hogy az ő eszméik soha nem kerülhettek – és nem kerülhettek – hatalomra, hanem csupán az angol forradalom óta létező politikai társadalom (a hatalmat saját eszközének tekintő és folyamatosan megújító társadalom) belső progresszióját biztosították, illetve biztosítják. Nem kerülhettek hatalomra – de állandó ideológiai és politikai alternatívát jelentettek a mindenkori konformizmussal szemben.”

Molnár Gusztáv angol tükre – igazmondó tükör.

Hófehérke meséje, úgy látszik, az esszéíró és esszéolvasó számára is tartalmaz hasznosítható igazságokat.

DÉLKELET-EURÓPAI KOMPENZÁCIÓ

A Kolozsvárt évente kétszer megjelenő akadémiai folyóirat, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1983. 2. számában *Közélet, közírás, szépirodalom* cím alatt Beke György egy nemrégien lezárult életútra emlékeztet: a Kurkó Gyárfására (1909–1983), aki brassói fémmunkásból lett forradalmár, hivatásos politikus, 1944 augusztusától 1947 őszéig a Romániai Magyar Népi Szövetség országos elnöke; 1949-ben jelent meg önéletrajzi regényének, a *Nehéz kenyérnek* az első, 1970-ben a második kiadása (Méliusz József bevezetőjével). A két dátum között a szó szoros értelmében sötét évek sorjázta Kurkó Gyárfás életében, olyannyira, hogy a hosszú börtön elborította az agyát; a „személyi kultusz” életben maradt, pontosabban testi valójában túlélőnek számi ó áldozatát lényegében már nem lehetett „rehabilitálni” – ez a munka az utókorra maradt. A rendkívül hasznos, átgondolt, tudatosan közösségérsítő riporter munkát végző, publicisztikájával és regényeivel ugyancsak megérdemelt sikereket halmozó Beke György ebben a munkában is részt vállalt. Beke nem először közöl tudományos értékű tanulmányt a NyIrK-ben (az említett akadémiai folyóiratnak ez a közkeletű, már betűszóként élő rövidítése); az egykori brassói napilap, a *Népi Egység* (1944–1947) monográfiáján dolgozva, 1981-ben összeállította a lap válogatott bibliográfiáját. A Szemlér Ferenc, Szabédi László és más romániai magyar írók (és persze intézmények) tevékenységét dokumentumszerűen tükröző, tehát publicisztikai érdemein felül alapvetően fontos újság tanulmányozása vezette el Beke Györgyöt a Kurkó Gyárfás-témához, a negyvenes évek egyik veze ő romániai magyar politikusának publicisztikájához és önéletrajzi regényéhez.

Ez utóbbi helyét, Kurkó szépirodalmi munkáját a tanulmány szerzője Veres Péter szavaival pontosan jelzi: „Az író Kurkó Gyárfás alapállása ismerős, az induló Veres Péterét idézi, aki meg is fogalmazta ezt a sajátos délkelet-európai kompenzációt: tulajdonképpen forradalmár akart lenni, de az idők éppen nem voltak alkalmasak hozzá, ezért vet írói tollat a kezébe.” Ám nem csupán kompenzációként fogott tollat Kurkó, hanem azért is, hogy a messzehangzó kinyomtatott szóval mozgósítson, barátot és ellenfelet (ellenséget) meggyőzzön vagy legalábbis meggondolkodtasson – egyszóval, hogy közvelelőül beleszóljon a világ alakulásába. Akkor ezt megtehetette, és meg is tette. Érdemes felidézni a *Népi Egység* 1944. október 25-i számának Kurkó-vezércikkét (*Bűnös-e a nép?*), és Beke György ma hozzáfűzött kommentárját: „A kérdés felvétele is valószínűtlennek tetszik most, évtizedek táv-

latából visszatekintve, de akkor éző időszerűség volt: egyenesen életkérdés. Mikor Kurkó a nép ártatlansága – és a fasiszta vezetők bűnössége – mellett érvelt, a romániai haladó erők – elsősorban a Román Kommunista Párt – és a retrográd, reakciós vagy burkolt fasiszta csoportok közötti harc tűzterébe éppen az erdélyi magyarság került. A történelem groteszk fíntoraként tegnapi fasiszta újságírók sugallták, vagy némelyek nyíltan meg is fogalmazták, hogy az erdélyi magyarság egyetemlegesen elmarasztalando a fasizmus bűnében, s ekképpen is kell eljárni ellene. A nem sokkal később szólni próbáló Ion Mihalache nemzeti parasztpárti (Maniupárt) alelnök még 1946-ban is az eljövendő kitelepítésekre célzott, mint amelyek „megszabadítanak” az országot a demokrácia általa nem kedvelt, haladó válfaját vállaló magyar tömegekől. A Mihalache pártjához tartozó Ionel Pop, aki 1944 októberében észak-erdélyi kormánybiztosként nyilatkozott a sajtónak, kendőzetlenül fogalmazott: ha az erdélyi magyarság nem fogadja el a „történelmi pártok” uralmát és ami ezzel egyet jelent, a nemzeti identitás feladását, akkor „szélsőséges megoldásra kellene gondolnunk, az áttelepítésükre.” A kollektív bűnösség képtelen vádjával a *Schnteia* és a demokratikus román lapok szinte naponta felveték a küzdelmet, nagygyűlések román szónokai, pártvezetők és munkások ítélték el a nem egy helyen pogromokat eredményező magyarellenos uszításokat. Ebben a hangulatban és helyzetben szólalt meg Kurkó Gyárfás: *Bűnös-e a nép?*”

A Kurkó-vezércikkek szerzőjük meggyőződése mellett egy korszak sajátosságait is kifejezik: reális törekvések, remények és illúziók pontosan kiolvashatók belőlük. Beke részletesen tárgyalja a *Népi Egység* 1946. április 4-i számában megjelent, *Megalkuvással nem győzhet a demokrácia* című állásfoglalást, amely az ismert marxista tételre épül, miszerint a demokrácia életképességének és elmélyülésének fokmérője a nemzetiségi kérdés megoldása. A mai Kurkó-tanulmány írója ezekhez az eszmékhez hűségesen parafrázálja, értelmezi az 1946-os vezércikk fő gondolatait, a következőképpen: „Az egyenjogúság éppúgy létérdeke a nemzetiségnek, mint a román nemzetnek, amelynek építő munkájában őszinte segítőtársakra van szüksége. A nemzetiség jó közérzete ilyen építő erő. Ezért országos érdek az egyenjogúság biztosítása az élet minden területén, a jogalkotásban és végrehajtásban, az oktatásban és művelődésben. Rosszindulat, elfogultság, közömbösség vagy hanyagság egyképpen alááshatja az egyenlőség biztonságérzetét az emberek lelkében. A testvériség, az egyenjogúság kiépítésében minden tényező egyképpen fontos. Igen lényeges például, hívta fel Kurkó az igazságügyi hatóságok figyelmét, hogy egyforma elbírálás alá vonják a fasizmus idején hátrányt szenvedett, javaikat elkótyavetyélni kényszerült románokat és magyarokat, éljenek Erdély északi vagy déli felében. Kurkó hangsúlyozta, hogy nem híve a sérelmi politikának, nem kívánja felhúzni a panaszok áradata előtt a zsilipeket, de az egyenlőség megteremtésének gondjait nyíltan kell megtárgyalni, ez nem sérelmi politika, hanem közös országépítés. Mindenkit egyképpen érintő közös ügyekben tartós megoldást csak a tömegek – románok és magyarok – együttes részvétele hozhat, ezért „szükség van az őszinte és nyílt beszédre, mert a bajok leplezésével a demokrácia ellenségeinek bűntársává válhatunk.” Beke Györgynek nyilván abban is igaza van, hogy az idézett (valamint az itt nem részletezett) Kurkó-írások a jövőendő sajtótörténeteszek és társadalomtörténeti kutatók számára forrásul szolgálnak majd a romániai magyarság korabeli hangulatának, létérzékelésének – és tegyük hozzá – aktivitásának megértéséhez.

Sajtótörténeti összefoglalásának végén Beke hivatkozik a *Népi Egység* egyik híradására, amely 1947. október 3-án beszámol a Romániai Írók Szövetsége megalakulásáról: Zaharia Stancu javaslatára egységesítik a korábban nemzetiségi alapon szervezett szakmai szövetségeket. (A Romániai Magyar Írók Szövetsége 1945 májusában jött létre, Kolozsvárt.) Az egységesítő tanácskozáson Kurkó is felszólalt, és arra utalt, hogy „a nemzetiségi jogegyenlőség nem valamiféle megmerevedett elv, hanem állandó mozgásban, fejlődésben lévő kérdés”, s az íróknak is támogatniuk kell a demokratikus kibontakozást, a jogegyenlőség tökéletesedését. Nos, e kijelentés általános érvényű, igazsága nem csupán az adott pillanatra vonatkoztatható.

Ezzel a felismeréssel is összefügg ismert szépirodák, publicisták, szerkesztők sűrű jelenléte a művelődéstörténet, az irodalomtörténet szakközlönyeiben. Csak a szóbanforgó NyIrK-számot lapozva, Beke György írása mellett feltűnik két másik közlemény: a Beke-tanítványnak tekinthető, valamikor verssel indult, majd jó riporterré, elkötelezett publicistává vált Cseke Péteré (*Az Erdélyi Fiatalok kutatásának mérlege*), akit ma már nyugodtan irodalomtörténésznek is nevezhetünk; és a fiatal költő, prózaíró, esszéista Egyed Péter tanulmánya Móricz Zsigmond regényformájáról (*A bizonyosság határai*). Ez utóbbit inkább műfajtörténeti kísérletnek gondolnánk, ám tágabb ölelésére ilyen mondatok utalnak: „Társadalmi regényeiben Móricz közkeletű politikai és közjogi mítoszok rombolója, célja ezzel is az egyértelműség, a politikai célok szolgálatába állított kritikai egyértelműség. (E tekintetben ugyanazt teszi, mint Ady.)” Egyed azonban továbbmegy ennél a közkeletű irodalomtörténeti igazságnál, amikor leszögezi: „Odáig terjedt morális bizonyossága, ameddig esztétikai biztonsága, rá is érvényes elképzelése irodalom és politika viszonyáról; valóban, írásműveivel sokkal nagyobb hatása volt, mint alkalmoszerű állásfoglalásaival – ihletőjévé vált a XX. század egyik legfontosabb kulturális mozgalmának, a népi írók csoportosulásának.” És talán a legelgondolkodtatóbb az, amit Móricz öregkori műveiből vél kiolvasni Egyed Péter: „A jövőtlen kort nem tudta eltakarni regényeiben, nem is akarta: műveinek monumentalitása éppen ennek a belső ellentmondásnak a formájára épül. S mint minden zseniális formaművész[nek], saját pusztulásáról is megvolt a pontos elképzelése, nem is harcolt túlzottan halála ellen, kora nem szolgált elég bizonyossággal afelől, hogy még egyszer tisztességesen meghalhatna.”

Az egymás mellé került NyIrK-idézetekből természetesen nem áll össze valami-féle irodalomesztétikai és irodalomtörténeti rendszer – kiemelésükkel a szöveggörnyezetből nem illeszkedik a megfogalmazása volt a célunk. Alkalmi jelzésről van csupán szó, ama bizonyos „délkelet-európai kompenzáció” kérdéskörén belül, néhol alátámasztva, másutt cáfolva vagy módosítva a tételt. A történelmi érdeklődés és elkötelezettség (a körülmények parancsoló hatalma) azonban aligha vitatható, ha e tájakon nézünk szét. Ezt bőségesen igazolni lehet a Bukarestben székelő G. Călinescu Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Intézet folyóiratával is. Megint csak véletlenszerűen, a *Revista de Istorie și Teorie Literară* 1983. 4. számát útve föl, a klasszikus és jelenkori román írókkal itt sem kizárólag mint „témával” találkozunk – szembevetünk sűrű jelenlétük e szakfolyóiratban, szerzői minőségben is. „A nemzeti egység a szabadság záloga” című, 1918. december 1-re emlékező összeállításban Octavian Goga (*Cuvînt pentru Transilvania* – Beszéd Erdélyért), Dan Botta (*Armele Iancului* – Avram Iancu fegyverei), Voiculescu verse (utóbbi 1941-ből, *Scrisoare* – Levél – cím alatt) dokumentum-közlésnek számít, mint ahogy az egy Eminescu-törredék is, amelyben a román nemzeti génuszt megtestesítő lírikus egy XIV. századi erdélyi történelmi forrásból Erdély és Moldva kapcsolatára következtet; az utókorra maradt följegyzés Eminescu bukaresti újságíró éveivel kapcsolódik. De ugyanitt, az irodalomtörténeti szakközlöny hasábjain jelen van a kortárs költő és drámaíró, Marin Sorescu is, szakszerű népköltészeti kommentárral. A szerkesztőség ankétja rovatban ezek után már nem is meglepetés a „Miért írok? Miben hiszek?” kérdésre adott terjedelmes válasz, ezúttal egy jónévrű prózaírótól, Mircea Horia Simionescutól. Tallózásunk befejezéséül idézzük hát Simionescut: „... mindenekelőtt a szó igazságot megnevező erejében hiszek, pontosabban abban, hogy megszabadítja az emberi szellemet számtalan előítéllettől, tévhitektől, szokásoktól és erkölcsi görcsöktől – korrekt és szép példákat állítva eléje, amelyek képesek látóvá tenni a szemet és félreoltni a hamis megjegyzéseket.”

Milyen egyszerű volna minden, ha Mircea Horia Simionescu vallomásának abban is ennyire igazna lenne, hogy „az irodalomnak nincs szüksége váltó- és fordító-irodákra, nyelvezete és terminológiája önmaga számára elégséges”. Persze, e vallomásban ez is ott áll: „a gondolatok játéka mindig megőriztessék a maga szabadságában, az újítás pedig ne veszítse szem elől, a magas, nemes célt”...

TÉLI VADAK SZÁRAZ SÍRÁSA UTÁN

- Agh István: *Keseredik a föld héja* -

Agh István legújabb verseskötetének művészi felépítése élet és mű, alanyiség és tárgyasulás lírai helyzeteit rögzíti, mindkettőt tudatosítva párhuzamosan összegez. A ciklusok „nyitánya”, a *Süvöltők*, e két reflexiós kör legfontosabb képi mozzanatait már együtt előlegzi, motivikusan felvillantja. Az északi vándormadarak a *tél hírnökei*: jelképesen a kötet egészen végighúzódó *halál*-motívumot asszociálják. Ehhez az életérzéshez szorosan kapcsolódik az *otthontalanság* és *átmenetiség* elégi-kus élménye – ugyancsak versek hosszú sorának előzményeként: „otthonosabbak nálam e hazában”, „de hogyan kerültek ide? / és én hogy kerültem ide? / csak az isten nem csodálkozik rajtunk, / egynapos ittlét, hatvan, ezer év?” Ugyanakkor a madár és a lírai én sorsának párhuzamba állítása azonosító érvényű, ezért kimondatlanul is további analógiákat sugall: „olyan öntudat süvölt / e madárból, még a bögye is lángol, / s hogy magát föl ne gyűjtse, / szürke szárnyait jól magára húzza...” Az *öntudat* és *önpusztító lángolás* metaforái magát az alkotó személyiséget minősítik. Végül pedig: a madár-kép önállóan is visszatérő motívuma a kötetnek és sajátos ambivalenciát mutat. Egyrészt a „téli hírnök” jelképe riasztó-fenyegető erővé komorul, mely még az atomhalál kegyetlen képét is felidézi: „kéreggá hasadt madár / röppent sötét, barna árnyat”, „piaci légy szörny-mutánsa / atomháború után?” (*Dolmányos varjú*), másrészt sorsot kiteljesítő, eget és földet összekapcsoló kísérővé szelidül (*Ábránd a szép halálról*). A „végső” bölcsesség alázata ez utóbbi jelentést őrzi: „zöldellni egyedül (...) Madár-módra szelíden megereszkedett váll / akár a csöndes teremtmények” (*Télizöld*), „Kimúlni madáregyszerűséggel, mikor úgy esnek / ki az égből, akár a koravén fa'evél” (*Nyárfádat nézem*). Az így polarizált képzettársítás a *Süvöltők* nyitányán túl is megtartja a nyugtalanító párhuzamot: „gyorspuzusú aggodalom / kapcsol bennüket össze – / talán Vörös Rébék húga / Poe hollójának öccse” (*Véletlen vendég*). A szerepek sorsos analógiája itt az árnyékban végződő „labirintus”-világ képeivel egészül ki: félreérthetetlen magyarázatát adva a belső szorongásnak.

A jelzett képmotívumok a *kötetkompozíció* nagy ívével és a ciklusszerkezetek belső áthajlásaival nyerek el teljes gazdagságukat. A ciklusok sorrendje a lírai számvetés legátfogóbb szervező elve: a kötet hat ciklusának végső „dramaturgiája”. A halálra való készülődés lírai gesztusait férfias szembenézéssé nemesíti a ciklus-egységek építkezése, autonóm ritmus-kerete. A ciklus-címek ugyanis a címadó versektől függetlenül is jelentéshordozók, a kötet nagyobb egységeinek összegezői, melyek esztétikai jelentésszövegetüket a lineáris felépítéstől kapják. Az *Isten könnyei*-nek profán rítus-síratása után *A látótai poszt fölajánlása* keserűen groteszk, mégis játékos nézőpontja az *Összeütközött utazások* szimultán élményösszegezéséhez is kapcsolódik, ez pedig *A bánat vasárnapja* és a *Fekete kőkörcsin* halál-motívumait készíti elő. A záróciklus címének (*Kialudni*) fájdalmas jelentésáttétele pedig témazáráson kívül egyben visszautalás is az első ciklus Agh István-i „szoltáira”. Maga a kötet cím pedig (*Keseredik a föld héja*) az utolsó ciklus egyik verscímével a ciklus-ív egészét summázza: a versek sugallta meghatározó létélményt már e kozmikus metafora is sorsszerűen egyetemessé tágitja.

A *ciklusépítés* mûgondja hasonló esztétikai tudatosságot feltételez. Az első ciklus (*Isten könnyei*) indító verse az öntudat hitelével és az önreflexió erejével szól a líra születéséről. Az *Ének elvetélt versekért* mégsem elsősorban műhelyval-

lomás. Programszerűen illeszkedik a ciklus és a kötet egészének ambivalens élményköreihez. Az ellentétes állítás („A vers előtti töredékek szentek, harmatosak...” – „Szörnyűek a vers előtti töredékek.”) az alkotás közvetlen-érzéki élményével és annak hiábavalóságával egyaránt számot vet. Nem véletlen, hogy itt a hangsúly az utóbbira esik: „S mi van a vers után? / A költemény megszűli a halált!” A Szabó Lőrinc-i elemi érzést – „Fénymohó / lelkünk észleli a fogantatást” (*Vers versek helyett*) – itt már a második sor fanyar önironiája ellenpontoszza: „még semmi koponyabelső-képzet a füzfa / alatt”. *Sorsos elhivatottság és kétely* szükségszerűen feleselnek egymásnak, hiszen a számvetés teljesértékű. Ebben pedig a lírai öntükrözés saját lehetőségeit többnyire a korlátok felől közelíti meg. Az elégtelenség tudata hol a Thomas Mann-féle Élet–Szellem szembeállításából fakad (*Micsoda nyári nap!*), hol pedig a múlt és jelen különbségéből (*Géppel íródott költemény*), de mindenképpen paradigmaticusan kapcsolódik az ifjúság és érett férfikor nosztalgikus szembesítéséhez.

„Mit keresek én ebben a Paradicsomban,
talán Évát bűnbeesés előtt, az ifjúságot,
Gazduram?”

Zsoltáros mélységgel hangzik a kérdés a ciklus második versében (*Paradicsom*), s a „vesztett Éden” motívuma ezentúl a kötet egyik legjellegzőbb életérzését visszhangozza. A *Vége a téli mesének* ebből a szempontból „kulcsvers”. A kezdő képsor („A torony hőmérője bennem mutatja / mennyi fagyopont alatt”) jellegzetes állapotot minősít: a *téli dermedtség és rideg maqány* kilátástalanságát. A *Fekete kőkörcsin* cikluskörnyezetében újból és újból felbukkan ez a kép: „Ilyen hideg a föld magában? / Ennyire egyedül lehet hagyni / mint ezt a deres félcipőt?” (*Tóslat szerint*), „ez a hideg csak / képletes, lesz még nyár is / épp ily rideg” (*Fázom*), „Legendáimban áthülök / nem is a hó esik fagyot / ábrándiaim töméntelen legelső lélegzetemet / látom fejemre hullani” (*Szenteste*). Hogy ebben a versben is csak „képletes” hidegről van szó, arra a 3. sor utal: „Nem foghatom télre.” Majd közvetlen utána a fájdalmas kitörés:

„Voltam én eleven tűz. Voltunk jeges
fatörzsnek támaszkodó láng, egymásból
ágaskodók...”

Az ifjúi lángolás után úr következik, nem az erő hiányzik, a hit veszett el – legalábbis erre következtethetünk a további részletekből: „Van még erőm / mondani hóvirágot (...) De minek. / Szervác, Pongrác, Bonifác gyilkolna / igazán. Midőn ifjú valék, üres / pléh-hordóba fagyott kísérletem.” A szerencsét próbáló mesebeli királyfi sorsa a költőé, akinek legnagyobb veresége „a fele-királyság elnyerése / lett”. Az „Éden-vesztés” okai, látjuk, adottak: ifjúkori kudarcélmény, amit megtorpanás követ (hogy mi ez a kudarc, az épp az általánosíthatóság miatt lényegtelen), valamint az elért sikerek feletti csalódás, kiábrándulás. Az Ágh István-i „spleen” egyéb motivációi mért: az élet monoton ismétlődése („Una'masra ismerem teremtményeidet, Isten” – *Kialudni*) és a hajdan vesztett perspektíva tudata:

„Micsoda békeesség esetünk okulása!
ülünk, állunk, fekszünk, várunk sorunkra,
levert csapat, nem volt kiért, miért,
hát kinunk kínosabb és megalázóbb
egy egész frontkórháznál”.

Míg az előbbi motivációk inkább egyetemes-emberi helyzetállapotokat értelmeznek, az utoljára említett perspektíva-vesztés mintha történelmileg behatárolhatóbb lenne, s részben talán az Ágh István-i *nemzedék* élelérzését jelzi.

A lélek sztoikus fegyelme az egyik lehetséges védekezési mód a nihilizmussal

szemben: „éltem már annyi évet, hogy semmit ne kívánjak, / csak elviseljem, amit mai napom ad” (*Keseredik a föld héja*). A másik út az értékkeresés: múltban és jövőben, mert „mindent újra meg kell keresni”. Így szükségszerűen fordul a költő a szerelem, a szülőföld s az otthon emlékeihez. A „Micsoda botrány az egyszeri lét!” (*Hasonlatok babarózására*) élményének szüntelen tudatosulása kamaszos-vad érzékiségében is lírai szépséggel sóvárogja vissza a beteljesületlenül tűnt szerelmeket: „leforrázott ingetekből inhalálom / hústok újszántás szagát, többen / por s hamu, úgy is enyéme / vagytok verebes, baglyos zsupp alatt” (*Rehabilitáció*). Az első ciklus utolsó darabjai a gyermekkor régmúltjának szépségeit és a falusi élet nyers valóságát egyaránt idézik (*Ajánlás a Dögtemetőhöz*, *A Nagy Herélés balladája*). A záróvers, *A költő szülőháza*, balladás fenséggel perli a szülői ház tolvajait, s a líra varázsigéit küldi az anya gyámolító védelmére. A költészet és a szülőföld: íme a két legfontosabb pillér, ami közé a ciklus-ív kifeszül!

A 2. ciklus (*A látófai poszt följajánlása*) a kötet többi ciklusával összevetve szinte csak eltéréseket mutat. A játékosan könnyed, dévaj és szellemes humor valóban főként e ciklus darabjait jellemzi. Ugyanakkor a ritmus és rím szinte már féktelen játéka mögött a groteszk fekete humora, tragikus éle is megvillan. A perifériára szorultak kiszolgáltatottságát *Kismartonné őszikéje* példázza: „s ahogy idült neve / ű'emre nem hajol, / őt is csak eltűri / e félföldszinti sor: szódás, kalapos, órás és a többi”. A groteszk képek és a frivol hangnem könnyen félrevezetnek. A *Jucis Névtelen* és a *Vakmargitka* csúfondárosága nem áll meg a neveknél, kíméletlenségig kegyetlen portrévázlatoknak tűnnek. A *Jucis Névtelen* egy részletével illusztrálva: „ahol csak ül, ölében ó-bőr / ridikül, pontosan úgy csücsül, / mint Ő a műbőr-széken, menyasszonyi / fátyla? szűzhártyarepesztő réme / fotóia mosolya? uqyan! / balkeze is csak ül a ridikül füle / alatt, jobbja az asztalon, oldálvást / süteteti aszalt Vénuszdombiát...” Az itt már színre morbid humor aligha pusztán a szerencsétlen vénlányt karikírozza: a kíméletlenséggel mintha tiltakozna is a költő az öregség, a halálba vezető rút vezetáció ellen. Nem is annira a téma változott ebben a ciklusban, mint inkább nézőpont és perspektíva. Ennek pedig az egész kötet szempontjából is esztétikai jelentősége van: a motívumkörök zártságát oldja, monoóniáit megszünteti.

A nézőpont képtelen-fanyar perspektíváját az *Összeütközött utazások*-ban a mérész asszociációs játék teremti meg. Ahogy a Somló-hegyi kirándulás reális, idilli környezetét a látomás és hallucináció titokzatos világa nyeli el (*A Somló-hegyen Bartók muzsikál*), vagy miként a filodendron gyors növekedése félelmetes gondolatársításokat eredményez (*E hatalmas*). „Ide se lehet menekülni, soha sehová” – ez a keserű szentencia nemcsak a Somló-hegyi idill érvényét tagadja, hanem mindenféle idill tartós lehetőségét. E gyökereiben pesszimista felismerést Árh István azonban legtöbbször a költői játék szépsége mögé rejt. Maga a ciklus-cím is az élmények szimultán egymásmellettekutatását jelzi: „Csak meni és qvere vissza! Szibéria / istenverte taiqaira lóqatom lábamat. / és itt ez a színirvó Szomhathe-lyiq.” (*Összeütközött utazások*) A groteszk játék szimultanizmusa értéknivellálást és érzékzavart egyaránt kifejezhet (*Hóemherek divathemutatója*), pontos tükrözőjeként a XX. századi ember cél- és aránytévésztségeinek. A mellérendelő felsorolások áradata itt ennél is mint a *Gvermebi tarsana*-ban a reklám- és szerepvilág lélektelen mechanizmusát leplezi le. A ciklus záródarabja, a *Tűz volt*, a szerepiátékban a legmesszebb megy: a tébolyhoz vezető önpusztítás belső kényszerképzetait zseniálisan rimelteti – Petőfi *Az örült-jének* méltó párjaként. A *Süvöltők* tűz-motívuma terebélyesedik itt egyetlen látomássá, melynek pátosát eleve megsemmisíti a groteszk finto:

„földről jött a tűz, a szakácsok
már rég elégték, mikor a lángoló
palacsintát föltálták a pincérek.

Végre jó nagyot pazaroltam!
micsoda hőség volt, s kéremszépen
milyen hideg lett."

A „hölgyek, a művész menthetetlen” (*Hölgyek a művész megmentésére*) har-
sány öniróniájától csak látszólag oly messzi az út a „maradjak idült / gyermek-
alakban” zsoldáros fohászáig (*Aki bánt*). A lélek készülődése („Készülni a védeke-
zésre!”) a lírai számvetés igényét jelenti, ez pedig annál teljesebb, minél gazda-
gabb a formai vetülete. A kompozíció fegyelme a műfaj- és modalitás-gazdagság
egységét teremti meg, és – további esztétikai funkcióként – a téli látomások szo-
rongásain diadalmaskodik. De a resignált-fanyar hangulatoknak feszül az a *meta-
forikus erő* is, ami Ágh István lírájának hasonlóan nagy értéke. Szinte kifogyhatat-
lan a költő a képi leleményben. A metaforák képzettársításos energiája mindenek-
előtte az érzéki közvetlenségből fakad. „Túlhan az ágyék elsőáldozásán” (*Rehabi-
litáció*), „pünkösdi lurkók / fogantatása kalászosokon túl, / muston innen” (*Vénasz-
zonyok nyara*) – ime Ágh István időszámítása! Az eleven-népies ízeken túl („Két
őz háziállat-szelíd sétája / olyan puskafelejtő elbámulásra készítet” – *Fogyó hold*)
többnyire ugyanilyen spontán természetességgel hatnak a legkülönbözőbb fogal-
mak társításából eredő metaforák is: „Sorsomat megforgatja ez a magnetikus /
nyakcsigolya-roppantó szűkösség, mikor / az ég csupán egy pallos-él” (*A Békás
szorosban*). Olykor azonban mintha arányt tévesztene a képi logika, s erőltetett
nehézkességgel fizetne a költői „feltalálásért”:
„Féligérett világ, melyben bűgni lehet, / s kijönni háború, amikor meg lehetett /
ha'ni az udvarért, s minden / megerőszakolt asszony szülte öcséimet.” (*Ének elve-
telt versekért*)

Vagy már erre is talált „felmentést” a reflexió öniróniája? Az „ahogy a költő
/ saigatja kényszerképzetét” (*Sírnak, siratnak*) kijelentés persze tágabb érvényű
fricskája a költői öntudatnak: a költészetté formált életút szuverén elmozdulásaival
is számol. Erről legszebben azonban mégis maguk a képek vallanak. Ágh István
korai verseskötetének, *A Rézerdő*-nek egyik „programverse” a *Búcsú az ifiúságtól*.
A szenvedélyes meataquadás hangja itt még büszkén kategorikus: „téli vadak / szá-
raz sírását gyakoroltattad velem, / mocskos kézbe erőltetted kezemet, / megérővé
aláztál, / ... / boldogan búcsúztatlak, ifiúságom.” Távol ettől az ifiúságtól, a ha-
lállal való számvetés jelen kötetében a „téli vadak száraz sírása” után immár „Is-
ten könnyei” hullanak. (Magvető, 1984.)

DÉRCZY PÉTER

„FÖLD ALÁ BÚJTAK VERSEIM”

Csordás Gábor: Kuplé az előcsarnokban

Négy éve már, hogy megjelent egy antológia, a *Félkorsó hiány*, mely négy
pécsi költő verseit tartalmazta. Pálincás György, Parti Nagy Lajos, Meliorisz Béla
és Csordás Gábor közül, akkor csak Csordásnak volt kötete, nem sokkal előzve meg
az antológiát. E sorok írója körülbelül azóta kíséri megkülönböztetett figyelemmel
pályájuk alakulását, s örül, ha úgy látja, emelkedő ívű az, s egyáltalán nem boldog,
ha valamelyiküknél, néha megtorpanást tapasztal.

Csordás Gábor abban az időben kialakultabbnak, véglegesebbnek látszott,
nemcsak kötete folytán. A visszahúzóódóbb, költészetében áttételesebb Pálincás és

Parti Nagy mellett ő volt az, aki nyíltabban, közvetlenebbül mert és tudott politizálni, nem zavarta a publicisztikusabb hangvétel, és sorra-rendre bukkantak föl verseiben a letűnt forradalmak szimbólumai, jelképpé növekedett alakjai. Mint-ha más generáció tagja lett volna. A *nevelő nevelése* egy – ha nem is magabiztos – de igazában, indulataiban bizonyos és biztos költőt mutatott, aki merete vállalni a hagyományos költészet magatartástípusait, a pátoszt, közvetlen tragikus hangvételt, sőt időnként a hősi pózok sem voltak tőle idegenek. Ezt írta akkor önmagáról: „1966-ban, amikor a Jelenkorban bemutatkoztam, olyasmit írtam, hogy a világot meg kell változtatni. Ma sem írhatok mást.” A második kötetében már nem ír magáról, ez is változást sejtet, a könyv anyaga pedig tanúsítja is e változást, sőt, átmeneti állapotot tükröz. Nem véletlen ez, hiszen az időszakok is mások, melyek verseiből akkor és most válogatott. A kötet azonban a változásban bizonyos állandóságot is mutat, ami részben, de csak részben következetességet is rejt. Úgy gondolom, Csordás Gábor törvényszerűen jutott el mostani verseihez, ugyanakkor nem eléggé radikálisan, akár tartalmi, akár poétikai szempontokat veszünk figyelembe. Egy azonban bizonyos, költészete közvetlenebb, befogadásra nyitottabb lett, ha nem is lett poétikailag „teltebb”.

A szemléleti változást számomra két versidézete jelenti pregnánsan: Az egyik, a *Kraut* című hosszúverséből: „Santiago Hanoi Haiphong / Athén fölött keringenek – / harcos vagy foglalj hát hazát / légy szabadító és szabad / roncsol hülyit a tétlen eszme / mondom magamnak s harci vágyam / gyalogbetyár Bolíviában” (a *nevelő nevelése* című kötetből). S a másik, az új kötetből: „Ne dőljön hátra édes úr / Szavam nem tarthatom / Föld alá bújtak verseim / De élek még nagyon” (*Kuplé az előcsarnokban*). Ez utóbbi négysoros vers a kötetben hangsúlyos helyet kapott, záróvers, tehát visszamenőlegesen is sok mindent megmagyaráz, de címadó, kötetcímadó vers is, ami még inkább hangsúlyossá teszi. Nem tudni, kihez szól az első két sor, a másik kettő azonban már konkrét önvallomás, bár ironikus hangvételi, s jelentésrétege körülbelül így fogalmazható meg némi leegyszerűsítéssel: a költő nem adta föl, bár minden költészete ellen dolgozik. Záróvers, de azt hiszem, nyugodtan lehetett volna nyitóversként, mintegy mottóként a kötet élére állítani.

Milyen változásokat észlelhetünk tehát, milyen költői-emberi arc vonásai bontakoznak ki Csordás Gábor második kötetéből? A rezignált, végletesen tragikusra formálódott vagy még inkább deformálódott vonások ötlenek szemembe elsősorban. A kétségbeesés, a talajtalanság megnyilvánulásainak sorozatai a könyv versei. Hosszan lehetne sorolni a szavakat, képeket, verssorokat, melyek erről tanúskodnak, s ez már mint mennyiség is jelzés- és mintaértékű. Csak néhány példa kiragadva: a környezetben „nincs semmi csak hó hull hóra”, „Európa combjain frissen sorozott bakák magömlése a hó”, „Pannónia siet a télbe”; „gazdátlan világ”, „lezárt szemű történelem”, „megromlott rend”, „gyáva lét” ami körülveszi a versek hőst, aki azonban hasonló kérdésekkel viaskodik belülről is. „hányszor / verődik még mellemnek / mint hámját vesztett buta igásló / a kétség”, írja, s „a szív kihúzott telefon” és „képzelünk mind kik felnőttünk hazuggá / hazát az árulás térképein”. S végül mint összefoglaló érvényű sorok: „éjem napom kudarc és veszteség”, „aludj csendesen forradalmam”. A pusztulás, a romlás képei sorjáznak előttünk, kint és bent. A kötetnek azonban mégsem ezek igazából a kulcsszavai, -képei, hiszen, ha tetszik, ezek csak mint felületi, okozati tényezők jelennek meg. A megértést, a magyarázatot az alkati-magatartásbeli, mentalitásbeli alapvonások megidézése adhatja csak. Föltűnő ebből a szempontból, hogy Csordás Gábor költészete mennyire rányomja bélyegét a forradalmár gesztusa. Nemcsak a tematikus változatok sugallják ezt vagy a kifejezésbeli versbefogott tartományok, mint a jelképes vöröskatona (*Vöröskatona* -2.), a *Klapka katonája* szegénylegényes-kurucos hangvétele, vagy éppen a *Túlélési gyakorlat* Ulrike Meinhofot és Andreas Baadert idéző ciklusa. Általánosabb, átfogóbb szemléleti tényezőről, világképről van itt szó.

Csordás költői-emberi gesztusai egy különös helyzetből fakadnak; abból a szí-

tuációból, mely némileg analóg a Lukács György elemezte Ady-jelenséggel (a tiszteletet parancsoló példát csak az egyértelműség kedvéért hozva). Leegyszerűsítve, a bázis nélküli forradalmár alakja áll Csordás verseinek középpontjában, a külső és a belső végletes nem megfelelésének ütközésében. Azaz, az alaphelyzet a külső szociológiai környezet és a belső etikai szükség erőteljes csúsztatását tükrözi. A kérdés persze az, – az Ady-szituációra is célozva –, hogy az elcsúszás milyen világképi és szociológiai képletek eredménye: a korán jött s így mintegy előre jelző ember vagy a megkésett mintegy donquijote-i ember harcának tragikus jelensége?! A *Kuplé az előcsarnokban* szoros tartalomelemzése azt mutatja, hogy Csordás Gábor verseinek hőse ez utóbbi típusba tartozik. A már korábban említett (az első könyvet is átható) letűnt forradalmak, elsősorban '68 feől szemléli környezetét, nemzedékét, önmagát is. Egyértelműen jelöli így ki lírájának helyét és vonatkozási-érvényességi területét is: az életérzés és világkép jelenlegi állapotában Csordás költészete elsősorban nemzedéki. Egyik haikuja fejezi ki ezt a legtökéletesebben: „rezsím eladó / történelmet a srácok / nem játszanak már”. Világképi szűkítésnek érzem ezt az attitűdöt, melyben az is bennefoglaltatik, hogy képviselője nem tud vagy nem akar adekvát módon szinkronba kerülni környezetével, értve ez alatt azt, hogy a változással együtt változzon. Még egyszer hangsúlyozom, mindez belsőleg tragikus, ám külső, részben szociológiai, részben poétikai szempontokat figyelembe véve, némi kételkedő elgondolásra is tápot ad. Különösen azért, mert a megkésetttség a jelzett nemzedéki érülethez kapcsolódik, azzal párosul, ahelyett, hogy általánosított világképpé növekedne.

E költészettípus és művelője előtt, úgy gondolom, két út lehetséges: a radikális számonkérő politizálás útja, vállalva ennek poétikai változatait, következményeit, vagy a poétikai csiszoltság, új kifejezésbeli területek meghódításának útja (ami persze, felfogásomban egybeesik az általános világképi megszerveződéssel). Hitelességét is e kettő valamelyike adhatja meg (s különösen, ha ötvöződnék). Csordás Gábor, úgy tűnik, az előbbit járja. Új kötete innét nézve egységesebb is, legalábbis ami az indulatot és a poétikai eszköztárát illeti. Ugy is mondhatnám, kevésbé biztatóan sokszínű, mint első kötete. Politizálása, hiánylistái, a legtöbbször tragikusra feszített hangvétele s mindennek megjelenésmódja nemegyszer publicisztikusságra fordul, vagy éppenséggel nem képes a megszokottat új megközelítésben láttatni. Az indulat minden elismerésre méltó tisztasága és jogossága mellett is harsányságot, túlzott didaktikusságot eredményez ez több versében is, mint például, a *Szentendre 1980*-ban, a *Mire gondolt a költő*-ben s még másutt is. A groteszk-írónikus szemlélet csak olykor segít ezen. Egyáltalán, a *Kuplé az előcsarnokban* verseiből ez a fajta távolságtartás jobbra hiányzik, pedig korábban az első kötetben sokszor segített a versek „megemelésében”, sőt, a magatartás hitelesítésében. A szerep is annyiban változott tehát, hogy több a nosztalgikus elem benne, s kevesebb a reflexív, távolító, önmagát megkérdőjelező. Olyan különös versszituáció áll elő így, amelyben – bár a versek hőse explicite is kétségekkel vívódik, a kötet maga is a meghasonlottságot tükrözi, s ez a megkésetttség alapszituációjából ered – a szerep maga mégsem válik soha kétségessé. Jóllehet, éppen ez az, ami kérdéses e költészetben.

A poétikai alakzatok is tükrözik azokat a kérdéseket, melyeket eddig mint világképi jelenségeket tárgyaltam. Föltűnő a sok zárt szerkezetű vers a kötetben: két haiku-csoportot is találhatunk, több szonettet és egy egész ciklusnyi fatras-t. Poétikailag ezek a legszigorúbban kötött formák közé tartoznak, de a ritkább népdalszerű versek is idesorolhatók még. A kötet legszebb verse, a *Nulla óra* is szonett. Sajátos, hogy a szétbomló rendet, a meghasonlottságot, a pusztulás képeit, az „árulás térképeit” Csordás éppen e kristályos merevségű formákba kényszeríti, de azt hiszem nem véletlen. Megintcsak arról a belső szükségről, igényről van itt szó, mely a *külső ellenére* próbálja meg a vers – tehát az élet – megszervezését. Ellenpontként természetesen ott találhatjuk a szabadverseket vagy a, gondolom, az új magyar próza hatására, szövegidéző ciklust, a *Túlélési gyakorlatot* is. A poétikai

változatosság és megszervezettség, szemantikai többértésűség, valamint a nyelvi-grammatikai-stilisztikai változatok tudatos alkalmazása szempontjából azonban hiányokat is észrevehetünk. A szerep indulata, hevülete sokszor viszi Csordást az egyszerűbb formák, egyszerűbb megoldások felé, mint például, *Jázminok* című versében is sok helyütt. S ezen nem mindig segít magának az indulatnak az elemi, elsőprő ereje.

A *Kuplé az előcsarnokban*, összegezőképpen, úgy tűnik, „válságtermék”, s ez a válság Csordás Gábornál mélyen emberi és átélt. Kétségtelenül hiteles képet, mezejtet ad egyfajta nemzedéki érzésről, de ebben jelenleg nem képes új szint, s főleg új formát hozni, s így – bármennyire fájdalmas ezt mondani – „beáll a sorba”. Problémaival, dilemmaival, viaskodásaival egyáltalán nincs egyedül: éppen, hogy osztozik generációjának általános kérdéseivel, melyek közül ma már paradigmaticusnak nevezhető az a kérdés, hogy érdemes-e nemzedéki lírát művelni. A sorakozó kötetek egyre inkább azt mutatják, hogy nem. Csordás Gábor köteté erősen jelzi is valamiféle nyitásnak a szükségességét, ha mással nem, azzal, hogy a válság, az átmenetiség kötetében sokkal kifejezettebb a legtöbb nemzedéki társánál. Nem tehetség vagy költői erő hiányáról van szó tehát, hiszen mindkettőről rég bizonytságot tett. A kritikus jobb ha nem osztogat tanácsokat, s óhajait is csak nagyon szolidan fogalmazza meg. Most mégis azt mondom, ki kell törni világképileg és poétikailag ebből a nemzedékiesített helyzetből. Bizonyos jelek – a *Túlélési gyakorlat* nyelvi rétegezettsége, egyes versek, mint az *Etűd* címűé, önmegkérdőjelezése, s főleg a című vers „előcsarnok” megnevezése – utalnak arra, hogy Csordás Gábor is ebben az irányban tájékozódik. S csak a szubjektív óhaj fogalmaztatja meg velem, hogy jobb szerettem volna, ha az előző kötetzárás – „s míg feltorlódnak az előszobákban...” (kiemelés tőlem – D. P.) – után már továbbjutottunk volna (akár úgyis mint generáció). Egyelőre még mindig úgy látszik, az előcsarnokokban toporgunk, de most már legalább ott vagyunk s ez – Csordás Gábor esetében is – biztató.

PARTI NAGY LAJOS

„MAGAMGARDE”

Zelei Miklós: Híd

Fölpuhulnak a vers határai, nemcsak általában, de az egyes versekéi is, a fiatalabb magyar költészet egyre inkább hosszúversben, sorozatban, ciklusban, vagy éppen kötetben, mint műformában gondolkodik. Nem a csepp tűnik el, amely ugye a tenger, nem a pontszerű, lezárt, befejezett műtárgy, csak épp különvalóságáról a kötet vagy ciklus egészéhez való viszonyára tolódik át a hangsúly. Megnövekszik a szövegek közti tér szerepe, melyben szavak, fragmentumok, emblémák, grafikai elemek keringenek egy mozgó, állandóan változó középpont körül. Paradox módon egyre rövidebb „verstárgyakat”, ám egyre hosszabb kompozíciókat hoznak létre a költők. Mintha egyes (hosszú) versekben a kötet szerkesztés eljárásait (tömbösítés, ellentéteztetés stb.) képeznék le s viszont: mintha a kötet maga sem lenne egyéb, mint egy darabokból, különmemű verstárgyakból összerakott hosszúvers, poema. Érdemes ezt épp Zelei Miklós második köteté kapcsán megemlíteni, hisz a könyvet a terjedelem felét kitevő hosszúversek határozzák meg. Nem csupán forma vagy szimmetria kérdése, hogy ezek valóban a könyvtest közepén, a kötet centrumában helyezkednek el. Körülöttük kering, mozog, a versek „másik fele” hagyományosan címmel elválasztva vagy éppen cím nélkül, melyek valahogy úgy működnek, mint a nagy kompozíciók

töredékei, kis „verstárgyai”: örvénylenek, olvasatról olvasatra másként rendeződnek egy szintén mozgó, változó középpont körül. Úgy érzem, dinamikus, nyitott, hangnemében egységes, eljárásaiban változatos „hosszúversként” érdemes leginkább a *Hid*-at kézbevenni.

Zelei költészete első kötete óta (Alapítólevél, Móra-Kozmosz, 1980.) elmélyült, egyénibb, karakteresebb lett. Nem változott meg alapvetően, csak pontosabbá, súlyosabbá vált. Jellegetesebb, legjobb darabjaiban jól felismerhetővé. Az Alapítólevél írásai 10–13 év munkáját, tulajdonképpen a költővé, művésszé válás folyamatát reprezentálták. Ami verseit összekapcsolta, az elsősorban a tartózkodó, távolságtartó szerepekben objektívalódó alkat és a lírai önkiadás, önkibeszélés dilemmája volt. „Eltűnök belső nyaraimba” – ígért rejtőzködést egyfelől s „mondj ki mindent” – bizáta magát másfelől. Az a nem látványos, de nem is eredmények nélkül való átrendeződés, mely a 70-es évek vége óta a „fiatal magyar lírában” zajlik – éppen nem függetlenül a „fiatal magyar prózától” –, azt látszik bizonyítani, hogy a költő akkor képes érvényesen, művészi hitellel kimondani „mindent”, ha el nem tűnik ugyan, de mélyen megmerül saját „belső nyaraiban”. Alighanem ezt a változást érzékelve – maga is változva – oldotta meg Zelei rejtőzködés és önkiadás konfliktusát. Alapjában ugyanez a konfliktus írható le a költő lehetséges és vállalható társadalmi szerepei feől is. Ez a „dráma”, melyet az első kötet inkább csak jelzett, a másodikban exponálódik és oldódik meg – már amennyire e térségben megoldható. A „direkt”-közéleti, ügyekben, harcokban gondolkodó, politikai szerepet vállaló és a visszahúzó, művét építő-érlelő költő ellentéte ugyan álellentét, de egy részint túl-, részint alul-politizált helyzetben „véres”, horzsoló és deformáló valóság lehet. Erről a dilemmáról az *elköszönök én maholnap* vall legnyíltabban, de ilyen-olyan változatban majd mindegyik hosszúversben megtalálható. A versek „tematikája”, keserűen ironikus-önironikus megjegyzései a kivonulást sugallják, mint – kudarcértékű, de – megoldást, ám a kötet retorikája, egyáltalán Zelei szabad, nyitott versvilága mást „mond”: a művész és a „szabadságharcos”-szerep ellentmondása, mint a *művészet szabadságharca* haladható meg érvényesen. Ez az „érvényesen” pedig itt annyi – egész vulgárisan fogalmazva –, hogy a költő azt tegye, amihez leginkább ért, s ha valóban művész, ez a legkülönb „szabadságharc”.

Nem véletlen, hogy a *Hid* (érték)szerkezetének alappillére a szabadság. Szövegszerű bizonyítékként főleg az *elköszönök én maholnap* hozható fel, de meg kell ismételni, hogy nemcsak e vers s nem is a tematika, hanem – sokszor épp e tematika ellenére – a kötetet alkotó eljárások és formák hordozzák ezt az értéket a legpregnansabban. Az említett kiábrándult, „mélypont”-versben emlékként, eszményként a leszorítottság ellentétéként fogalmazódik meg: „én belélegeztem valamit / amit úgy hívunk szabadság / azóta összekeverem néha magamat / a tudom emlékeivel”. E négy sor már csak tömörsége, a bennfoglalt kép tisztasága, érzékletessége okán is kiűntetett helyet foglal el a szaggatott, rapszodikus szövegben. Azt összegzi, ismétli meg, amiről a vers egésze „szól”: az összekeverésről – eszmény és valóság összekeveréséről is – és annak minden következményéről. „Fazekat nyomnak a fejembe / és körülnyírják rajtam a szabadságot” – írja pár sorral előbb. A nevezetes érték itt jóval profánabb és konkrétabb. A szabadsággal végzett „művelet”, a hajnyírás, a 60-as évek hosszúhaj-vitáit és nyírási akcióit idézi fel, a „nemzedéki ellentét” mára gyerekes és kisszerű formáit, melyek persze, ha a felszínen is, ha a borbélyszékben is, lényegi és főleg nem nemzedéki konfliktusokat jeleztek. A *fa-zékkal*, mint az apák fenyegetéseiben élő „népi” kellékek kitágul, a népdalok (katonadalok) szabadságvágya felől is értelmeződik a kép. Az *arcod sebet ütött a világon* c. versben gyönyörű Petőfi-allúzióként jelenik meg a szabadság: „megfesti gondolataim nyirokrendszerét / szabadság kontrasztanyaga SZERELEM”.

Ha lehetséges egy költészetet egy olyan tág, nehezen körülírható, vitatott jelenségcsoporthoz sorolni, mint a neoavantgarde, akkor Zeleit formavilága, poétikai törekvései ide kapcsolják. Úgy lehet, és szerencsére, inkább a tágasság, a kísérletezés szabadsága vonzza, inkább egyes formák és megoldások, nem pedig a „kánontagadó kánon”, a „dogmátlan dogma” egésze. Az avantgarde formákban megje-

lenő „szabadságharc”, ha konzekvens, épp a feltétlen mintakövetést nem fogadhatja el. „Avantgarde magamgarde” – dúdolja az *ötletek jegyzékében* s a szellemes szójátékban vallomás és ars poe.ica: divat, mintha (nemcsak esztétikai, művészi), irányzat annyit ér, amennyit hasznosítani, a magam képere tudok formálni belőle s bár ennek ára van („magam” maradok), csak az eredmény, a mű révén tudok és akarok akár az avantgarde hiteles teljesítményei közé visszakapcsolódni.

Ez a felismert és vállalt *magamgarde* féloldalas marad, ha nem vivja meg „szabadságharcát” a klisékké, sztereotípiákká kopott nemzedékiséggel is. A megrendült, összetett (s a későbbi kompozíciós módszereket is előlegező) *kihívás nr. 80* „számol le” mindazzal, ami a nemzedékiségből hamis és kiürült, persze ezzel együtt a maga sztereotípiáival és illúzióival is. Az alkalom rendhagyó és tragikus, Tanczos Gábor halála, öngyilkossága után (neki is ajánlja) szakad ki Zeleiből a túlzó, de igaz vers. A szöveg három élesen különváló s csak az egész ismeretében összekapcsolódó egységre tagolódik. Az első egység a legközvetlenebb, alapérzése a primér fájdalom, a Tanczos Gábor halála miatt érzett keserűség. Az öngyilkosságot, mint megoldást járja körül, megérti, de el nem fogadja: „és döntsük el egyszer s mindenkorra / hogy többet nem leszünk öngyilkosok”. Éles váltással kezdődik a második egység, Tanczos Gábor „kihívása” után Zelei „kihívása” nemzedékéhez. Ha valahol, akkor itt jogos az agyonhasznált „érted haragszom...”-idézet, hisz ahogy a barát öngyilkosságát, úgy nemzedéke „szellemi öngyilkosságát” is el *kell* utasítania. „Unom magunkat fiúk / unom a halál mítoszait” – kezdi, hogy aztán a további „unom” kezdetű kijelentésekből föleszmélve visszatérjen a halott baráthoz s bocsánatot kérjen, „hogy mindezt épp most mondom el / de az embernek akkor nyílik fel a szája / amikor valami különösen”. Ebbe a részbe ékelődik be a fekete keretbe helyezett harmadik egység, a tulajdonképpeni emlékers, majd folytatódik az egyre szarkasztikusabb felsorolás az „unom” ige szinte soronkénti ismétlésével. Amit „un” Zelei – a sznobériát, a félműveltséget, a másodkézből vett élményeket, a „sematikus elidegenedést”, a szenvedést, az (ál)mártíromságot –, azt minden túlzása, túlzott általánosítása ellenére is nehéz lenne cáfolni, hisz belülről mondja („unom *magunkat*”), olyan gúnnyal, ami öngúny, legfőljebb az okokat hiányolhatnánk, ha nem versről lenne szó, ami az olvasóban fejeződik be, egészül ki. A végén, kifulladásban, mielőtt belefutna az „unom, hogy unom” szofisztikájába, lehajlik, megengesztelődik a vers: „ne nézzétek le azokat fiúk / akik ... / ... belekeverik magukat a malterba / és nézik a televíziót // vegyszeres gyomirtást végeztek bennünk / magunkat nézzük le fiúk”.

Zelei költészetében a kötet-egész az alapvető műforma, melyben az egyes versek helyi értéke (gesztus-értéke, kontextusban betöltött szerepe) megnő, olykor az alaki érték, az adott vers önsúlyának rovására is. A nyitó versben helyi és alaki érték szerencsésen találkozott, a *világító svájcisapkámban* a könyv egyik legjobb darabja. Túlzás lenne azt állítani, hogy a *Híd* egészét meghatározza, hogy visszafojtott érzelmessége, hagyományos építkezése, viszonylag egyszerű indulatmenete a későbbi verseket is alapvetően jellemzi, ám Zelei költészetéhez, művészetéhez való viszonyát – bizonyosan. A *világító svájcisapkámban* érzelmes groteszk látomás, első személyben előadva. Chagall angyala bevonul a szigorúan őrzött telefonközpontba, vonóját a főkábelre helyezi, hogy *részt vehessen*, hogy telefonálhasson a hegedűjével (képzavar tőlem, P. N. L.), hogy megváltsa az öntudatlanokat, a süket életűeket. A költő csupán elképzelt akciója, mellyel éppúgy a rádiót, a telefonközpontot foglalná el, mint a század valódi forradalmai, még látomásként sem adható elő *egészen* komolyan, mint groteszk viszont (nevetséges és félelmetes, profán és emelkedett elemek ütköztetésével) pontosan jelzi, hogy bár a „szándék” komoly, a megoldás ilyen radikális módja önmaga karikatúrája is. „Beosonok”, „beorvulok” „az istenszoborként vigyázott főkábelhez” – közli a költő, de már az ígék sem épp a frontális áttörést sugallják. Az óvakodással, ravaszkodással pedig nemcsak hogy – céljával ellentétben – megszelídül a szándék, de le is értékeli. A provokatív, plakátszerű fogalmazásmód, mely színleg a „megváltandókat” szuggerálja, ám valójában a bizonytalan „megváltó” önbiztatása, ellentét az angyali szelídség képzeivel. Az

erősen mimelt, felfokozott lendületet (öngerjesztés!) pedig a vers tudatosan lassú tempója, pl. az első szakasz agyonrésztelgett hasonlata fogja vissza, kérdőjelezi meg. A költő előbb csak hasonlítja magát az angyalhoz, majd magára veszi annak kellekeit („piros trikóban”, „világító svájcisapkában”), azonosul vele. Zelei clown-ként, bohócként jellemzi angyalát, aki glóriáját „mélyen szemébe húzva” viseli, „mint egy svájcisapkát”. Viszont ez a svájcisapka világít. És innen, épp a leg-groteszkebb pillanattól már „komolyan” veendő a szöveg, hisz amint ez a művész-clown-angyal „vonóját a húrra helyezi” „megszabadultok álmaitok kis fekete virtuózaitól”, „világító hegedűszót álmodtok” és mintegy megszülettek újra. „Belétek orvulok mint egy reklámszöveg” – foglalja össze a költő brutális egyszerűséggel a vágyott-félt oktrojációs magatartást, épp a vers csúcspontján, hogy aztán a zárlatban ez a „nagyszájú”, magabiztos angyal rajtakapva és kiszolgáltatottan motyogja el, miért is mindez: „hogy emlékezzetek erre az álomra” és főleg „hogy kívánjatok / kívánjatok”. Az utalás Ady Szeretném, ha szeretnének-versére nyilvánvaló (az ige ismétlésével szinte fölösleges nyomatékosítani), a provokáció kérésévé szelődül, az oktrojáció direkt formájáról visszamenőleg is kiderül, hogy „komoly játék” volt. Véresen komoly, hisz a művész elementáris igényét fejezte ki a gyors és minél teljesebb befogadtatásra, s a helyzetet mutatta be, melyben mindez csak vágy, illúzió, érzelmes groteszk látomás.

Jellegzetes hosszúverseihez képest a – szintén hosszúvers – *ötletek jegyzéke* hagyományosabb szöveg, legaiábbis abban az értelemben, hogy szerkezete áttekinthetőbb, nyíltan és félreérthetetlenül a szabad asszociációra épül, így Zelei nagy kompozícióinak poétikája ezzel az írással modellálható legvilágosabban. A 39, csilloggal elválasztott darabból álló „jegyzék” legkisebb egysége egysoros, legnagyobb 21 soros, a kétő között változatos terjedelmű, hangvételi és mélységű fragmentumok. A József Attilától vett műfaj tág, szinte a végtelenségig tágítható keret, „pneumatikus cella”, melyben „minden” lehet és minden elér. Thomka Beáta Tolnai Ottó Világpor c. kötete kapcsán írja (Híd, 81/3), hogy a „szabad ötlet formaszervező elvként, kompozicionális kánonként, műfajkonstituáló jegyként nyer meghatározást”, hogy „a szabad ötlet elve az *asszociációs szerkesztés* és spontán versteremtés mozgatója”. Ez – Tolnaitól függetlenül, ám őt ki nem kerülhetve – a „műfajra”, a szabad ötletre általában is igaz. Zelei ötletjegyzékében is nyilvánvalóan az ötlet a legfőbb formaszervezői elv. Zelei tulajdonképpen egyebet sem tesz, mint egymás mellé illeszti, összeszerkeszti ama rövid verstárgyait, amelyeket más kontextusban nem tudott elhelyezni s melyek e tág keretben érzik igazán jól magukat. Ez esetben – bár kár lenne tagadni, hogy a műfaj a vesztelt magában rejt – nem valamiféle végkiárusításról, „íróasztal-takarításról” van szó. Nem a „hulladék” kerül együvé, hanem érvényes, hiteles, nem ritkán nagy erejű képek, poémok, töredékek. Egy ilyen ötletjegyzéket – minthogy az asszociáció, Thomkát idézve ismét, „nem szilárdságot, hanem folyamatszerűséget reflektál a formában: a kánon nem a rögzített kompozíció, hanem a létrejövő (megszűnő, felépülő) széteső szerkezet” – mindenekelőtt az egyes ötletek, verstárgyak minősége, teherbírása, asszociációs köre tesz sikerült vagy sikerületlen művé. Elmondható, az *ötletek jegyzéke* jó mű, olyan telitalálatokkal, sugárzó darabokkal, mint a „felfújván gumipetőfi / bedobván népek tengerébe”, olyan remek „egypercesekkel”, mint „magyar idő szerint 21 órakor / heródes fogadta a gyermekek küldöttségét”, olyan szóeleményekkel, mint a „fülek vára / fülekvár” vagy a „szörmedzsem”. Az *ötletek jegyzékét* kulcsversnek érzem, akkor is, ha akadnak benne gyengébb, viccbe vagy épp ujjgyakorlatba hajló szó- és rímjátékok is, ám ezeket a „felépülő/széteső” szerkezet elbírja, kiegyenlíti. Kulcsvers épp a szerkezet, épp a spontán versteremtés okán. Zelei Miklós itt találja meg a költői alkatának, hajlamainak legmegfelelőbb formát, azt a hagyománytól (ld. József Attila, Tolnai Ottó) hitelesített, patinásított „magamgarde”-ot, mely mindig új, épp mert folytonosan megújítható. Ebben a tág, állandóan változó, nyitott verstérben érzi otthon leginkább magát. Indulatai, ironiája, fanyarsága és érzelmessége, lázadása és józansága itt szerveződik rendszerre, egyre erőteljesebb, figyelemreméltóbb művészetté. (Szépirodalmi, 1984)